

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA’LIMI VAZIRLIGI

SAMARQAND VILOYATI XALQ TA’LIMI XODIMLARINI QAYTA
TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI OSHIRISH HUDUDIY
MARKAZI

“PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA TA’LIM TEXNOLOGIYALARI”
KAFEDRASI

YOSHLAR YETAKCHILARI MALAKA OSHIRISH KURSI UCHUN YOSHLAR
BILAN ISHLASH PSIXOLOGIYASI MODULI BO’YICHA

O‘QUV USLUBIY MAJMUA

Samarqand – 2020

Ushbu o'quv metodik majmua markaz direktori huzuridagi yig'ilishning 2020- yil 4-yanvardagi 1-sonli yig'ilish qarori bilan tasdiqlangan

Tuzuvchi:

N. Abdumannotova – Samarqand VXTXQTMO hududiy markazi Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari kafedrasini o'qituvchisi

Taqrizchilar:

G.Fayzullayeva – Samarqand VXTXQTMO hududiy markazi Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari kafedrasini dotsenti

A.Abdumannotov – JTBMIMTOTMO hududiy markazi Pedagogika va psixologiya kafedrasini dotsenti

Ushbu o'quv metodik majmua "Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari" kafedrasining 2020- yil 4-yanvardagi 1-sonli yig'ilish qarori bilan tasdiqlangan

Kafedra mudiri:

_____ G.Fayzullayeva

"KELISHILDI"

O'quv va ilmiy ishlar
bo'yicha direktor o'rinbosari

_____ D.Urinboyeva

MUNDARIJA

I. Ishchi dastur	5
II. Modulni ukitishda foydalaniladigan interfaol ta'lim metodlari	11
III. Nazariy materiallar	19
IV. Amaliy mashg'ulot materiallari.....	42
V. Keyslar banki	57
VI. Mustaqil ta'lim mavzulari.....	65
VII. Glossariy	68
VIII. Adabiyotlar ro'yxati.....	79

3.2

MODUL

ISHCHI DASTUR

Kirish

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentabrdagi “Xalq ta’limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora- tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3931-sonli karoriga muvofiq, mazmun va sifat jixatidan xalkaro talablarga javob beradigan, ilFor pedagogik va axborot- kommunikatsiya texnologiyalarini kullagan xolda yangilangan ukuv rejalari va dasturlariga muvofik ishlab chiqilgan ukuv va ukuv-metodik adabiyotlarning yangi avlodini tayyorlash va nashr etishni tashkil kilish vazifalari belgilab berilgan. Shu bilan birga, pedagog kadrlarni tanlash, tayyorlash, kayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishning ilg‘or va shaffof tashkiliy-xukukiy mexanizmlarini joriy etish tizimini yanada takomillashtirish takozo etadi.

Ishchi dasturi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Xarakatlar strategiyasi tuFrisida”gi PF-4947-sonli va 2017 yil 5 iyuldagi “Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O‘zbekiston yoshlar ittifoki faoliyatini qo‘llab-quvvatlash tugrisida”gi PF-5106 Farmonlarida belgilangan demokratik davlat kurittt va fukarolik jamiyatini rivojlantirish borasidagi isloxotlarda yoshlar faolligini oshirish bilan bog‘lik bir kator yangi va muxim ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chikkan xolda tuzilgan bulib, u zamonaviy talablar asosida umumiy urta ta‘lim maktablari amaliyotchi psixologlari malakasini oshirish jarayonlarining mazmunini takomillashtirish xamda ularning kasbiy psixologik faoliyatini samarasini oshirishni nazarda tutadi.

“O‘quv faoliyatini boshqarish psixologiyasi” modulining ishchi dasturi fan o‘qituvchilari malakasini oshirish kursining o‘quv dasturi asosida tuzilgan bo‘lib, u fan o‘qituvchilarga o‘quv faoliyatini boshkarish psixologiyasining mazmun va moxiyatini ochib beradi.

Modulning maqsad va vazifalari

Modulning maqsadi: fan o‘qituvchilarining o‘quv - tarbiya jarayonini tashkil etish, boshqarish va amalga oshirishning nazariy - amaliy asoslarini faoliyatiga tatbik etish kompetensiyalarini rivojlantirish.

Modulning vazifasi:

- o‘quv faoliyatining ijobiy-emotsional ruxda kechishiga shart-sharoit yaratish uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni shakllantirish;
- pedagog va o‘quvchi o‘rtasidagi konstruktiv xamkorlikni o‘rnatish, pedagog va o‘quvchi o‘rtasidagi ijobiy munosabatni mustaxkamlash ko‘nikmalarini

Modul bo'yicha tinglovchilarning bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalariga kuyiladigan talablar

Tinglovchi:

- o'quv faoliyati boshqarish uslublari xakida;
- yosh davrlari psixologiyasi, bola ruxiy rivojlanishining yosh xususiyatlari, yosh sezitivliklari, xar bir yosh davrining asosiy faoliyat turlari xakida;
- bilimlarni uzlashtirish jarayoni va uning psixologik komponentlari;
- ta'lim va tarakkiyot jarayonining psixologik xususiyalarini, ta'lim jarayoni samaradorligini ta'minlovchi omillar va ulardan unumli foydalanish yullarini;
- bilim, kunikma va malakalarni shakllantirish.;
- pedagogik xamkorlik psixologiyasi xaqida ;;
- o'quvchilarning o'quv faoliyatini faollashtirish psixologik usullarini;
- tarbiya jarayonining psixologik qonuniyatlari va bu soxadagi muammolar, izlanishlar, yangilik va yutuklar xakida;
- o'quvchi-tarbiyalanuvchilar guruxlaridagi shaxslararo munosabatlarning xususiyatlari xamda jamoadagi psixologik iklim va uni yaxshilash yullari xakida **bilishi**;
- turli emotsional buzilishi va xulqida og'ishishlar mavjud o'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish;
- jamoa a'zolarining shaxs xususiyatlarini va emotsional holatlarini xisobga olgan holda, ular bilan samarali muloqot qilish;
- o'quvchilarning o'quv faoliyatini faollashtirish usullarini to'g'ri tanlash;
- nizoli vaziyatlarda o'zini boshqara olish;
- empatiya, identifikatsiya, refleksiya kabi muloqot mexanizmlarini egallash;
- pedagogik faoliyatida psixologik ta'minlovchi ijobiy o'quv motivlarini vujudga keltirish;
- ta'lim samaradorligini oshirish uchun pedagogik ijtimoiy persepsiyani rivojlantirish **malakalarini**;
- o'qituvchilarga xos bulgan kasbiy sifatlar va maxsus kobiliyatlarni o'zlashtirish,
- ta'lim muassasasining ijtimoiy muxitini muvofiklashtirish, ijtimoiy moslashmaslik va zurikishlarning bartaraf etish,
- nizoli vaziyatlarda uzini boshkara olish,

- empatiya, identifikatsiya, refleksiya kabi muloqot mexanizmlarini egallash, ta'lim samaradorligini oshirish uchun pedagogik ijtimoiy persepsiyani rivojlantirish **kunikmalarini**;
- o'quv jarayonining psixologik asoslari: ukuvchining o'quv faoliyati motivlarini aniklash va ular orkali ukuv faoliyatiga extiyoj uYFOtish;
- o'quv faoliyatining ijobiy-emotsional ruxda kechishiga shart-sharoit yaratish;
- o'quvchi tarbiyasi usullari va zamonaviy yondashuvlarni bilish **kompetensiyalarini** egallashi lozim.

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

“O'quv faoliyatini boshqarish psixologiyasi” o'quv moduli nazariy va amaliy mashg'ulotlar shaklida olib boriladi.

Nazariy mashg'ulotlarda maktab yoshidagi bolalarning psixologiyasi xaqida ma'lumotlar beriladi.

Amaliy mashg'ulotlarda maktab yoshidagi bolalarning psixologiyasi, o'quvchi shaxsi rivojlanishida va o'qitishda differensial yondashuv o'rgatiladi.

Mashg'ulotlarda texnik vositalardan, ekspress-surovlar, test surovlari, amaliy mashg'ulotlar, akliy xujum, guruxli fikrlash, kichik guruxlar bilan ishlash va boshka interaktiv ta'lim usullaridan foydalanish nazarda tutiladi.

Modulning ta'limdagi o'rni

Modulni uzlashtirish orkali tinglovchilar ukuv faoliyatini boshkarish usullarini urganish, amalda kullash va baxolashga doir kasbiy kompetentlikka ega buladilar.

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti

T/R	Modul mavzulari	Tinglovchilarning o'quv yuklamalari			
		Jami	Ma'ruza	Amaliy	Mustaqil ta'lim
1.	Psixologiyaning asosiy masalalari	2	2		
2.	Yosh davrlar psixologiyasi	2		2	
3.	Shaxsning psixologik xususiyatlari	2		2	2
4.	Muloqot psixologiyasi. Yetakchining muloqot madaniyati	2		2	
5.	O'quv faoliyatini boshqarish psixologiyasi.	2		2	
6.	Shaxsning psixik jarayonlari	2		2	
	Jami:	12		10	2

NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1- Mavzu: Psixologiyaning asosiy masalalari (2 soat ma'ruza)

Bugungi kundagi psixologiyaning dolzarb masalalari. Psixika va ong. Psixikaning tarkibiy qismlari. psixik holatlar, psixik xususiyatlar. Psixologiyaning tarmoqlari va boshqa fanlar bilan aloqadorligi.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

2- Mavzu: Yosh davrlar psixologiyasi (2 soat amaliy)

Yosh davrlari klassifikatsiyasi, har bir yosh davrining o'ziga xosligi, yangiliklari va rivojlanish shartlari. O'quvchi shaxs tarbiyasi, yosh xususiyatlarini hisobga olish. Tarbiya jarayoni haqida tushuncha. Tarbiya usullari xaqida tushuncha. Shaxs shakllanishida ta'sir etuvchi omillar. Tarbiya metodlari. Tarbiya jarayonini tarbiyalanuvchilarning kizikishlari, imkoniyatlari, talab va takliflarini xisobga olib tashkil etish.

3- Mavzu: SHaxsning psixologik xususiyatlari (2 soat amaliy)

Shaxsning rivojlanishi va kamolotida biologik va ijtimoiy komponentlarning roli. Odamning psixik rivojlanishi va shaxs kamolotidagi harakatlantiruvchi kuchlar. Yosh avlodni har tomonlama rivojlantirishning asosiy omillari va shart-sharoitlari. Shaxsdagi tugʻma, orttirilgan sifatlar va ularning ijtimoiy muhitga bogʻliq sifatlar bilan bogʻliqligi.

4.Muloqot psixologiyasi.Yetakchining muloqot madaniyati.

Muloqot haqida tushuncha.Muloqotning turlari.Muloqotda psixologik taʼsir vositalari va muloqot shakllari.Shaxs shakllanishida muloqotning oʻrni.

5-Mavzu: Oʻquv faoliyatini boshqarish psixologiyasi (2 soat amaliy)

Taʼlim psixologiyasi. Sinf, auditoriya bilan ishlashning ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlari. Faol oʻqitish metodlari va ularning klassifikatsiyasi. Oʻqituvchida kommunikativ kompetentlikni shakllantirish. Oʻquv faoliyatini rejalashtirish, oʻz-oʻzini nazorat qilish, keng koʻlamdagi bilimlar, taʼlimiy usullarni tizimga solish, oʻz faoliyatini oʻzi boshqarish usullarini egallash va yangisini topish, shaxsiy qiziqishni ifoda qiluvchi usullarni egallash, oʻz diqqatini oʻzi boshqarish usullarini egallash. Oʻquv jarayonini psixologik taʼminlash: oʻquvchining oʻquv faoliyati motivlarini aniqlash va ular orqali oʻquv faoliyatiga ehtiyoj uygʻotish. Oʻquv faoliyatining ijobiy-emotsional ruhda kechishiga shart-sharoit yaratish.

MUSTAQIL TAʼLIM

SHaxsning psixologik xususiyatlari (2 soat amaliy)

SHaxsning psixologik xususiyatlari. Qiziqish, qobiliyat, xarakter, temperament. Shaxsning rivojlanishi va kamolotida biologik va ijtimoiy komponentlarning roli. Odamning psixik rivojlanishi va shaxs kamolotidagi harakatlantiruvchi kuchlar. Yosh avlodni har tomonlama rivojlantirishning asosiy omillari va shart-sharoitlari. Shaxsdagi tugʻma, orttirilgan sifatlar va ularning ijtimoiy muhitga bogʻliq sifatlar bilan bogʻliqligi

3.2

MODUL

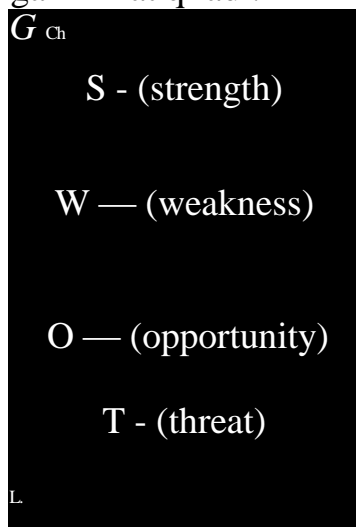
**MODULNI UQITISHDA
FOYDALANILADIGAN**

INTERFAOL TA'LIM METODLARI

1.

“SWOT-taxlil” metodi.

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni taxlil qilish, taqqoslash orkali muammoni xal etish yullarni topishga, bilimlarni mustaxkamlash, takrorlash, baxolashga, mustakil, tankidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

- kuchli tomonlari
- zaif, kuchsiz tomonlari
- imkoniyatlari
- tusiklar

Namuna: Ukuvchi shaxsi rivojlanishida va ukitishida differensial yondashuvning SWOT taxlilini ushbu jadvalga tushiring.

S	Укувчи шахси ривожланишида ва укитишида дифференциал ёндашувнинг кучли томонлари	Укувчиларнинг узлаштиришини яхшилаш Таълимга мослашишдаги кийинчиликларни аниклаш
W	Укувчи шахси ривожланишида ва укитишида дифференциал ёндашувнинг кучсиз томонлари	Бирор топширикни бажаришда муваффакиятсизлик руй берганда унга кизикишнинг купинча камайиши
O	Укувчи шахси ривожланишида ва укитишида дифференциал ёндашувнинг имкониятлари (ички)	Муваффакият ва муваффакиятсизлик кетма кет руй берганда муваффакиятга муболагали бахонинг берилиши
T	Тусиклар (ташки)	Вакт танкислиги шароитида муаммоли мазмундаги топширикни бажаришда иш самарадорлиги одатда пасайиши

2. “Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi

Metodning maksadi: Bu metod murakkab, ko‘ptarmokli, mumkin kadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o‘rganishga qaratilgan. Metodning moxiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo‘yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning xar biri aloxida aspektlarda muxokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari buyicha urganiladi. Bu interfaol metod tankidiy, taxliliiy, anik mantikiy fikrlashni muvaffakiyatli rivojlantirishga xamda o‘kuvchilarning mustakil g‘oyalari, fikrlarini yozma va og‘zaki shaklda tizimli bayon etish, ximoya kilishga imkoniyat yaratadi. “Xulosalash” metodidan ma’ruza mashg‘ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va seminar mashg‘ulotlarida kichik guruxlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustaxkamlash, taxlili kilish va taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Metodni amalga oshirish tartibi:

Trener-uqituvchi ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruxlarga ajratadi;

Trening maksadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilar tanishtiriladi, xar bir guruxga umumiy muammoni taxlil kilinishi zarur bulgan kislarni tushurilgan tarkatmalar beriladi;

Xar bir gurux o‘ziga berilgan muammoni atroflicha taxlil kilib, o‘z muloxazalarini tavsiya etilayotgan sxema buyicha tarkatmaga yozadi;

Xar bir gurux o‘z takdimotini utkazadi, trener tomonidan taxlillar umumlashtiriladi, zaruriy axborotlar bilan tuldiriladi.

namuna:

An’naviy, kompetensiyaviy va differensial yondashuv					
An’naviy		Kompetensiyaviy		Differensial	
Afzalligi	Kamchiligi	afzalligi	Kamchiligi	afzalligi	kamchiligi
Xulosa:					

3. “Keys-stadi” metodi

“Keys-stadi” - inglizcha so‘z bo‘lib, (“case” - anik vaziyat, xodisa, “stadi” - o‘rganmok, taxlil kilmok) anik vaziyatlarni o‘rganish, taxlil qilish asosida o‘qitishni amalga oshirishga karatilgan metod xisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921 yil Garvard

universitetida amaliy vaziyatlardan iktisodiy boshkaruv fanlarini urganishda foydalanish tartibida kullanilgan. Keysda ochik axborotlardan yoki anik vokea-xodisadan vaziyat sifatida taxlil uchun foydalanish mumkin. Keys xarakatlari o‘z ichiga kuyidagilarni kamrab oladi: Kim (Who), Kachon (When), Kaerda (Where), Nima uchun (Why), Kanday/ Kanaka (How), Nima-natija (What)

“Keys metodi” ni amalga oshirish boskichlari

Ish Boskichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-boskich: Keys va uning axborot ta’minoti bilan tanishtirish	S yakka tartibdagi audio-vizual ish; S keys bilan tanishish(matnli, audio yoki media shaklda); ^ axborotni umumlashtirish; ^ axborot taxlili; S muammolarni aniklash
2-boskich: Keysni aniklashtirish va o‘quv topshirotni belgilash	^ individual va guruxda ishlash; ^ muammolarni dolzarblik ierarxiasini aniklash; ^ asosiy muammoli vaziyatni belgilash
3-boskich: Keysdagi asosiy muammoni taxlil etish orkali ukuv topshiriFining yechimini izlash, xal etishtusiklarni taxlil qilish yullarini ishlab chikish	^ individual va guruxda ishlash; S mukobil yechim yullarini ishlab chikish; ^ xar bir yechimning imkoniyatlari va tusiklarni taxlil qilish; S mukobil yechimlarni tanlash
4-boskich: Keys yechimini shakllantirish va asoslash, takdimot.	^ yakka va guruxda ishlash; ^ mukobil variantlarni amalda kullash imkoniyatlarini asoslash; S ijodiy-loyixa takdimotini tayyorlash; S yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish

Keysni bajarish boskichlarn va topshiriklar:

- Keysdagn muammoni keltirpb chik;argan asospp sabablarni belgilang(individual va kichik guruxda).
- Mobil ilovani ishga tushirpsh uchun bajarnladagina ishlar ketma-ketlngni belgilang (juftliklardagi psh).

4. “FSMU” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiyl xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o‘zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur metoddan ma’ruza mashfulotlarida, mustaukamlashda, utilgan mavzuni so‘rashda, uyga vazifa berishda amaliy mashg‘ulot natijalarini taxlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo‘lgan yakuniyl xulosa yoki g‘oya taklif etiladi;
- uar bir ishtirokchiga FSMU metodining bosqichlari yozilgan qog‘ozlarni tarqatiladi:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruxiy tartibda takdimot kilinadi.

FSMU taxlili qatnashchilarda kasbiyl-nazariyl bilimlarni amaliyl mashklar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffakiylatli o‘zlashtirilishiga asos bo‘ladi.

5. “Assesment” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod ta’lim oluvchilarning bilim darajasini baxolash, nazorat qilish, o’zlashtirish ko’rsatkichi va amaliy ko’nikmalarini tekshirishga yunaltilgan. Mazkur texnika orqali ta’lim oluvchilarning bilish faoliyati turli yunalishlar (test, amaliy kunikmalar, muammoli vaziyatlar mashki, kiyosiy taxlil, simptomlarni aniklash) buyicha tashxis kilinadi va baxolanadi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

“Assesment” lardan ma’ruza mashg’ulotlarida talabalarning yoki qatnashchilarning mavjud bilim darajasini urganishda, yangi ma’lumotlarni bayon kilishda, seminar, amaliy mashg’ulotlarda esa mavzu yoki ma’lumotlarni o’zlashtirish darajasini baxolash, shuningdek, o’z-o’zini baxolash maqsadida individual shaklda foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, o’qituvchining ijodiy yondashuvi xamda o’quv maksadlaridan kelib chikib, assesmentga kushimcha topshiriqlarni kiritish mumkin.

o’kuvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bulgan so’zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarkatmalar beriladi (individual yoki guruxli tartibda);

- o’quvchilar mazkur tushunchalar kandy ma’no anglatishi, kachon, kandy xolatlarda kullanilishi xakida yozma ma’lumot beradilar;
- belgilangan vakt yakuniga yetgach o’qituvchi berilgan tushunchalarning to’g’ri va tulik izoxini o’qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- xar bir ishtirokchi berilgan to’g’ri javoblar bilan o’zining shaxsiy munosabatini takkoslaydi, farklarini aniklaydi va o’z bilim darajasini tekshirib, baxolaydi.

Namuna: “Moduldagi tayanch tushunchalar taxlili”

Tushunchalar	Sizningcha bu tushuncha kandy ma’noni anglatadi?	ko’shimcha ma’lumot
Ta’lim		
Bilish		
Zexn		
Aql		
Didaktika		
Meditatsiya		
Nazariy tafakkur		

Izox: Ikkinchi ustunchaga katnashchilar tomonidan fikr bildiriladi. Mazkur

tushunchalar xaqida kushimcha ma'lumot glossariyda keltirilgan.

6. Venn diagrammasi metodi

Metodning maqsadi: Bu metod grafik tasvir orkali ukitishni tashkil etish shakli bulib, u ikkita o'zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orkali kurib chikish, ularning umumiy va farklovchi jixatlarini aniqlash, takkoshlash imkonini beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladilar va ularga kurib chikilayotgan tushuncha yoki asosning uziga xos, farkli jixatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chikish taklif etiladi;

- navbatdagi boskichda ishtirokchilar to'rt kishidan iborat kichik guruxlarga birlashtiriladi va xar bir juftlik o'z taxlili bilan gurux a'zolarini tanishtiradilar;

- juftliklarning taxlili eshitilgach, ular birgalashib, kurib chixilayotgan muammo yoxud tushunchalarning umumiy jixatlarini (yoki farxli) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan xismiga yozadilar.

7. "Blis-uyin" metodi

Metodning maxsadi: o'quvchilarda tezlik, axborotlar tizmini taxlil xilish, rejalashtirish, prognozlash ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Mazkur metodni baxolash va mustaxkamlash maksadida xullash samarali natijalarni beradi.

Metodni amalga oshirish bosxichlari:

1. Dastlab ishtirokchilarga belgilangan mavzu yuzasidan tayyorlangan topshirix, ya'ni tarqatma materiallarni aloxida-aloxida beriladi va ulardan materialni sinchiklab o'rganish talab etiladi. Shundan so'ng, ishtirokchilarga to'g'ri javoblar tarqatmadagi «yakka baxo» kolonkasiga belgilash kerakligi tushuntiriladi. Bu bosqichda vazifa yakka tartibda bajariladi.

2. Navbatdagi bosqichda trener-uqituvchi ishtirokchilarga uch kishidan iborat kichik guruxlarga birlashtiradi va gurux a'zolarini o'z fikrlari bilan guruxdoshlarini tanishtirib, baxslashib, bir-biriga ta'sir o'tkazib, uz fikrlariga ishontirish, kelishgan xolda bir tuxtamga kelib, javoblarini «gurux baxosi» bulimiga raxamlar bilan belgilab chixishni topshiradi. Bu vazifa uchun 15 daxixa vaxt beriladi.

3. Barcha kichik guruxlar o'z ishlarini tugatgach, tug'ri xarakatlar ketma- ketligi trener-uxituvchi tomonidan uxib eshittiriladi, va uxuvchilardan bu javoblarni «tug'ri javob» bulimiga yozish so'raladi.

4. «To'g'ri javob» bo'limida berilgan raqamlardan «yakka baxo» bo'limida berilgan raqamlar taqqoslanib, farx bulsa «0», mos kelsa «1» ball xuyish so'raladi. Shundan so'ng «yakka xato» bulimidagi farxlar yuxoridan pastga xarab qo'shib chiqilib, umumiy xisoblanadi.

5. Xuddi shu tartibda to'g'ri javob» va «gurux baxosi» o'rtasidagi farq chiqariladi

va ballar «gurux xatosi» boʻlimiga yozib, yuqoridan pastga qarab qoʻshiladi va umumiy yotindi keltirib chiqariladi.

6. Trener-oʻqituvchi yakka va gurux xatolarini toʻplangan umumiy buyicha aloxida-aloxida sharxlab beradi.

7. Ishtirokchilarga olgan baxolariga qarab, ularning mavzu buyicha uzlashtirish darajalari anixlanadi.

**NAZARIY MASHGULOT
MATERIALLARI**

1-mavzu. PSIXOLOGIYANING ASOSIY MASALALARI

1. Psixologiya haqida tushuncha

Jahon fanlarining muayyan qonuniyatlarga asoslanib turkumlarga kiritilishiga ko'ra, psixologiya fani bu tizimda nufuzli o'rin egallashiga barcha obektiv hart va haroitlar yetarlidir. Qat'iy ishonch bilan aytilgan fikrning zamirida bir qator muhim ham tabiiy, ham ijtimoiy omillar yotishi shak-shubshasizdir. Chunki, psixologiya fani insoniyat tomonidan kashf qilingan fanlarning ichida eng murakkabi bo'lib, biosferik ta'limotdan kelib chiqqan holda psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyatini aks ettiruvchi kategoriya sifatida o'rganilib kelingan. Lekin bugungi kunda neosferik ta'limotga binoan fazoviy munosabatlar, sayyoralararo aloqalar, o'zaro ta'sirlar, moddalar, zarrachalar, nurlar harakati, almashinishi, qo'shilishi to'g'risida mulohazalar, faraziy asosda bo'lsa ham, yuritilmoqda.

Ayniqsa, biosferaga kirib kelayotgan moddalarning o'zaro birikuvi, muayyan fazoviy maydonning hosil qilishi, to'planishi inson tana a'zolariga ijodiy ta'sir ko'rsatishi, natijada favquloddagi holatlar sodir bo'lishi, kashfiyotlar yuz berishi, intuitiv (lotincha "intueri" sinchkovlik, diqqat bilan qaramoq yoki ichki sezgirlik demakdir) shakldagi ruhiy holatlarning kuchayishi namoyon bo'lishi mumkin. Bular qatoriga telepatik (yunoncha "tele" uzoqni "pathos" sezaman degan ma'no anglatadi) samaralar, o'ta sezgirlik, ekstrasenzitivlik (lotincha "extra" o'ta, "sensus" sezgirlik degani), ekstrasenslik (lotincha "extra" o'ta, "sensus" his qilaman ma'nosini bildiradi) kabi psixologik holatlarning kechishi sabablarini kiritsa bo'ladi.

Shuningdek, omadsizlik, ichikishlik, kasalning intizor kutishi, nasib etmaslik, ishqiy kechinmalar, tushda ayon bo'lish kabi ruhiy holatlar, hodisalar hanuzgacha ishonchli dalillar bilan tushuntirib berilgani yo'q. Ammo bu borada bilish ob'ekti (lotin. "objectum" jism demakdir) bilan sub'ektining (lotin. "subjectum" tashqi olamni biluvchi inson) birikuvida psixologiyaning qulay imkoniyatga ega ekanligini ta'kidlab o'tish o'rinlidir. Ushbu fikrni yaqqollashtirish maqsadida ayrim misollar va talqinlarni qaytadan tahlil qilib o'tamiz.

Jumladan, chaqaloq dunyo yuzini ko'rishdan e'tiboran idrokida tevarak-atrofnii va unga mehriyosi bilan termilayotgan kishilar muhitini aks ettira boshlaydi, dastavval

ob'ektiv (tashqi) va sub'ektiv (ichki, odamlar o'rtasidagi) muhitga moslashish sodda instinktlar (lot. "instinctus" tabiiy qo'zg'atuvchi, tug'ma xususiyat demakdir), hartsiz reflekslar (lot. "reflexus" aks ettirish) yordamida oddiy ta'sirlanish va taassurot tarzida namoyon bo'ladi. Taraqqiyotning mazkur davrida u o'zligini tushuna va anglay olmaydi, hatto buning yuzaga kelishi haqida mulohaza yuritishi ham aslo mumkin emas. Bola bir yoshgacha davrda tez sur'atlar bilan rivojlanadi, yil davomida uning jismoniy a'zolari 50 foizgacha takomillashishi mumkin. Jismoniy o'sish-psixik (ruhiy) taraqqiyotni tezlashtirishga puxta zamin hozirlaydi, natijada ko'rish, ushlab, yurish, talpinish, g'azablanish va quvonish, samimiylik ham beg'uborlik singari insoniy tuyg'ulari vujudga keladi, nutq faoliyati paydo bo'lishi uning tushunish darajasini yangi bir sifat bosqichiga ko'taradi. Psixikaning muayyan xususiyatlari, holatlari, hodisalari, xossalari, sifatleri, fazilatlari, qonuniyatlari orqali moddiy dunyoni tushuna boradi va unda o'z faoliyatining mazmunida barcha ob'ektlarni amalga oshira boshlaydi. Bolalik dunyosining ichki murakkab qatlamlaridan asta-sekin "o'zlik" ni, shaxsiy "men" likni tushunish tuyg'usi, sezish, his qilish jarayonlari shakllana boshlaydi hamda u yoki bu har xil xususiyatli to'siqlarni yengish imkoniyati ro'yobga chiqadi.

Mazkur taraqqiyot bosqichi psixologiya fanida "men" davri yoki "o'zlik"ni anglash davri deb yuritiladi, u bolada nutq paydo bo'lganidan boshlanib, bir necha rivojlanish bosqichlarini o'z ichiga qamrab oladi. "Men" davrining anglashilgan shakllari va ko'rinishlarining namoyon bo'lishi o'smirlik davriga to'g'ri keladi. O'smirlik davrida o'g'il va qizlarning ruhiyatida o'zlikni anglashga bog'liq bir talay muammoli savollar va ularning turmushda qaror toptirish tuyg'ulari, istaklari, orzulari paydo bo'lib, ko'pincha bu narsalar yakka shaxsning "kimligi", "qandayligi", "kimga va nima uchun kerakligi" ga yo'naltiriladi. Bolaning psixik xususiyatlari, funktsiyalari (lot. "function" ijro etish, bajarish degan ma'no anglatadi) uni qurshab turgan jonli va jonsiz tabiat ajoyibotlarini jismoniy va ijtimoiy vositalar orqali egallash uchun xizmat qiladi.

Xuddi shunga o'xshash o'zligini anglash jarayoni insoniyatning barcha tarixiy va evolyutsion (lot. "evolution" tabiiy ravishda o'zgarish) taraqqiyoti davrlariga xos xususiyat sanaladi. Ibtidoiy jamiyatda kishilarning kuch-quvvati yashash uchun

kurashga va tashqi dunyoni egallashga sarflangan, ana shu tariqa tabiat haqidagi dastlabki bilimlar, tajriba saboqlari orqali o'zlashtirilgan. Yarim yirtqich holatdagi ajdodlarimiz olovni kashf qilganlar, yovvoyi hayvonlarni ovlaganlar, tabiat ne'matlaridan bahramand bo'lganlar va xuddi shu qabilda tabiat bilan tanisha boshlaganlar, moddiy dunyoning saxiyligi, tabiatning ehsonlari va ofatlari, hayvonot olamini madaniylashtirish (xonakilashtirish), yer ilmini o'rganish bo'yicha bilimlarning to'planishi natijasida inson tabiatning qulligidan qutila borgan soniyadan e'tiboran o'zligini (kimligini) anglash imkoniyati tug'ila boshlagan.

Lekin u davrning odamlari bolaga o'xshab o'zligini oqilona, odilona, omilkorlik bilan tasavvur eta olmaganlar. Insoniyat taraqqiyotining tarixiy davrlarida kishilarda ichki ruhiy imkoniyatlar yuzaga chiqqa boshlagan, tug'ma mayl va layoqatlar alomatlari asta-sekin iste'dodga, qobiliyatga aylana borgan. Ammo bu jarayon birining o'rniga ikkinchisini mexanik (yunoncha "mechanike" qurol yoki sodda tarzda demakdir) ravishda yuzaga kelganligini bildirmaydi, balki, aksincha, murakkab sifat o'zgarishlari, organlarning takomillashuvi, tajribalarda to'plangan tatbiqiy bilimlar tartibga solinayotganligini ifodalaydi.

Insonning jismoniy (biologik), ruhiy (psixik), ijtimoiy (sotsial) rivojlanishi natijasida yer kurrasida moddiy dunyo, ma'naviyat, yozuv, san'at, adabiyot, fan, texnika yaratilgan. Bularning zamirida inson tafakkuri, ongi, aql-zakovati, kuchli irodasi, mustahkam xarakteri (yunoncha "character" qiyofa, xislat degani), ijodiyoti, xayolati yotadi. Insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichida odam o'zini hayajonlantirgan, taajjubga solgan savollariga javob izlash imkoniyati vujudga kelgan. Buning natijasida "Inson qanday fikrlaydi?", "Odam qanday yangilik yaratishi mumkin?", "Ijod qilish qay yo'sinda paydo bo'ladi?", "Moddiy dunyoni qay tariqa bo'ysundirish mumkin?", "Aql-zakovatning o'zi nima?", "Insonga uning ichki ruhiy dunyosi qaysi qonunlar asosida bo'ysunadi?", "Inson o'ziga-o'zi ta'sir o'tkaza oladimi?", "O'zgalarga-chi?" kabi turli-tuman muammolar yechimini qidirishga harakat qiladi. Mana buning barchasi psixologik bilimlar tug'ilish nuqtasini vujudga keltiradi va ana shu daqiqadan boshlab inson o'zini o'zi anglaydi. Binobarin, psixologik bilimlar namoyon bo'lishi o'zini o'zi anglashni omiliga aylanadi, ular borgan sari tobora

uyg'unlashib, mutanosiblashib borib, izchil, uzluksiz aloqaga o'sib o'tadi.

Bebaho ahamiyatga ega bo'lgan insoniyatning buyuk yutug'I - bu tafakkurning kashf qilinishiga olib keldi. Avvallari uning fikri, xayoli tashqi dunyoni egallashga qaratilgan bo'lsa, tafakkur kashf qilingan davrdan boshlab sub'ekt-ob'ekt (inson fikrlashi tashqi olamga qaratilgan) munosabati o'rnini sub'ekt (insonning fikri o'zini o'zi anglashga yo'naltirilgan) munosabati egallay boradi. Demak, inson ob'ektiv dunyoni sub'ektiv tarzda aks ettirish orqali o'zini o'zi tadqiq qilishdek murakkab, qaltis ishni amalga oshirishga qaror qiladi. Ana shu boisdan, psixologiya faninnig vazifalari ko'lami kengaydi, murakkablashdi, ichki tarkibida keskin burilish yasab, o'z predmetiga insonni ilmiy jihatdan o'rganishdan tashqari o'zini o'zi anglashni ham kiritdi.

Psixologiya faninig boshqa fan sohalaridan farqli tomoni shundan iboratki, uning amaliy, tatbiqiy jihatlari mavjud bo'lib, ijtimoiy turmushning barcha jabhalarida bevosita qatnashadi, muayyan darajada ta'sir o'tkazadi. Psixologiya boshqa fanlardan farqli o'laroq o'z tatbiqiy ma'lumotlari, natijalarining ko'pqirra, ko'pyoqlama ekanligi bilan tubdan ajralib turadi va mutlaqo boshqa sifat ko'rsatkichiga ega. Ayniqsa, bu borada o'zini o'zi boshqarish alohida ahamiyat kasb etadi, shuning uchun u tabiatni o'rganish ilmidan tafovutlanib, o'zining psixik jarayonlari, funktsiyalari, holatlari, hissiyoti, irodasi, xarakteri, temperamenti kabilarni boshqarishda o'z aksini topadi. Inson o'zini anglay borib, o'z insoniy xislati, xususiyati, sifati, xulqini o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Hozirgi kunda jahon psixologiyasi fani o'zini o'zi boshqarish va takomillashtirish, o'zini o'zi qo'lga olish, o'ziga o'zi buyruq berish, o'zini o'zi tarbiyalash bo'yicha boy materiallar to'plagan, bu esa o'z navbatida inson munosabati, maqsadi, holati, kechinmalari o'zgarishi va yangidan yaralishi haqida ilmiy-tatbiqiy ma'lumotlar beradi, kundalik turmush psixologiyasi rang-barangligini ta'minlab turadi. Psixologiya inson psixikasini aniqlash, shakllantirish, yangi haroitga ko'chirish, takomillashtirish, rivojlanish dinamikasini ta'minlash, yangi sifat bosqichiga o'tishini qayd qilish imkoniyati borligi bilan o'ta amaliy, tatbiqiy fanga aylangandir. Psixologiya fanining sohalarini uning amaliyot uchun muhim ahamiyat kasb etishidan dalolat beradi

(huquqshunoslik psixologiyasi, klinik psixologiya, mehnat psixologiyasi, savdo psixologiyasi, sotsial psixologiya, pedagogik psixologiya, maxsus psixologiya, sport psixologiyasi va hokazo). Psixologiya amaliy, tatbiqiy jihatdan o'z predmetiga ega bo'lib, amaliy sotsial psixolog, injener

(muhandis) psixolog, oilaviy psixoterapevt, tibbiyot psixologi, maktab psixologi kabi sohalarni o'z ichiga qamrab olgandir.

Yuqorida bildirilgan fikrlarga yakun yasab, shu narsani alohida ta'kidlab o'tish kerakki, psixologiya fani ko'hna tarixga ega bo'lishga qaramay, u juda navqiron fandır, chunki ilmiy psixologiya nemis psixologi V.Vundt tomonidan 1879 yilda Leyptsig (Germaniya) universitetida asos solingan birinchi eksperimental laboratoriya ochilishidan boshlanadi. Shuning uchun endigina refleksiyanı (lotincha "reflexus" o'zining ruhiy holatini tahlil qilish degani) ilmiy jihatdan o'rganishni psixologiya fani predmeti tarkibiga kiritish davri (mavridi) keldi.

Psixologiya fani tabiatshunoslik fanlari va falsafa negizida paydo bo'lgan bo'lib, to hanuzgacha uning na gumanitar, na tabiiy fanlar qatoriga kiritilishi aniqlangani yo'q, lekin shunga qaramasdan, uni har ikkala yo'nalishdagi sohalar bo'yicha to'plangan ma'lumotlar, qonuniyatlar birlashuvining mahsuli deb atash mumkin. Ammo psixologiyaning tarkibida ham gumanitar, ham ijtimoiy bilimlar mavjud bo'lishidan qat'iy nazar, u alohida xususiyatga ega bo'lgan mustaqil fandır.

Psixologiya fanini tahlil qilishda uning qay fan sohasi bilan aloqasini aniqlashdan ko'ra ilmiy va kundalik turmush psixologiyasi o'rtasidagi munosabat to'g'risida mulohaza yuritish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, har qanday fan negizida odamlarning turmush va amaliy tajribasi muayyan darajada o'z aksini topgan bo'ladi. Masalan, kimyo predmeti moddalarning xususiyatlari, ularning zichligi, og'irligi, o'zaro birikuvi to'g'risidagi kundalik turmush bilimlariga suyanadi, matematika fani sonlar, miqdoriy munosabatlar, geometrik shakllarning xossalari, trigonometrik funktsiyalar haqidagi inson tasavvurlari asosiga quriladi. Lekin psixologiya yuzasidan ana shunday mulohazalar yuritish yoki bildirish mumkin emas, chunki uning zamirida tubdan boshqacha o'ziga xoslik yotadi. Har qaysi shaxs kundalik turmushning o'ziga xos psixologik bilimlarini egallagan bo'lib, o'z saviyasi, salohiyati bilan turlicha kamolot

ko'rsatgichiga egadir, hatto turmush tajribasida to'plangan bilimlar ilmiy psixologik bilimlardan ustunroq turishi ham mumkin ("Qari bilganni - pari bilmas"). Chunki, yirik yozuvchilar (shaxslararo munosabat va muomala, muloqot xususiyatlari yuzasidan kuzatuvchanlikka egadirlar), vrachlar, o'qituvchilar, savdogarlar uzluksiz ravishda kishilar bilan muomalaga kirishlari natijasida ularning ichki dunyosi va xulq-atvoriga oid bilimlar bilan yuksak darajada

qurollangandirlar. Lekin har qanday insonda ham ozmi yoki ko'pmi psixologik bilimlar mavjuddir, buning dalili sifatida odamlarning bir-birlarini tushinishlari, ta'sir o'tkazishlari, xulq-atvor oqibatini oldindan bashorat qilish, kishining yakka hol xususiyatlarini hisobga olgan holda unga yordam ko'rsatishni ta'kidlab o'tishning o'zi kifoya.

Endi kundalik turmushning psixologik bilimlari bilan ilmiy psixologik bilimlar o'rtasidagi tafovutlar yuzasidan mulohaza yuritish ayni muddadir. Kundalik turmushga oid psixologik bilimlar, dastavval, yaqqol va alohida olingan holat, vaziyatni o'z ichiga qamrab oladi. Masalan, sinchkov bola o'z muddaosiga yetish uchun otasiga, onasiga, buvasiga, opasi hamda akasiga har xil uslub bilan ta'sir o'tkazadi, turlicha vositalardan foydalanadi. U ko'zlangan maqsadiga erishish uchun katta yoshdagi odamlarning individual-tipologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ish tutadi. Kundalik turmushga oid psixologik bilimlar aniq vaziyatga qaratilganligi, biror shaxsga yo'naltirilganligi bilan ilmiy psixologik bilimlardan farq qiladi.

Ilmiy psixologiya esa muayyan metodlar, vositalar, uslublar, usullar, operatsiyalar yordamida ma'lumotlar to'plash va ularni umumlashtirishga intiladi, izlanyotgan ob'ektning xususiyati, holati, munosabati, bog'lanishi kabilarni aks ettiruvchi ilmiy tushunchalar, ta'riflar, qonuniyatlar, xossalalar yordamida psixologik mexanizmlar kashf qilishga harakat qiladi. Odatda shaxsning xususiyatlari, sifatleri, fazilatleri, xislatleri, xulq-atvorlari, xatti-harakatlari bo'yicha turmush haroididagi bilan fan olamidagilar (hatto ilmiy tushunchalar, atamalar) o'zaro o'xshab ketsa-da, lekin ilmiy psixologik mazmun, mohiyat, majmua o'zining tuzilishi, tarkibi, aniqligi, mantiqan izchilligi, ma'noning yig'iqligi bilan keskin ajralib turadi.

Yuqorida yuritilgan mulohazalar kundalik turmush tajribasida to'planadigan

psixologik bilimlar bilan ilmiy bilimlar orasidagi dastlabki (birinchi) farqni harhlashga yo'naltirilganligi bois alohida ahamiyat kasb etadi. Lekin shu narsani yoddan chiqarmaslik kerakki, turmushga oid amaliy psixologik bilimlarga asoslanmasdan turib, ilmiy psixologik nazariyalarni yaratish mumkin emas. Xolbuki shunday ekan, amaliy bilimlar genetik kelib chiqishi nuqtai nazaridan birlamchi hisoblanadi. Shu narsani alohida ta'kidlab o'tish zarurki, kundalik turmush psixologik bilimlari aksariyat hollarda farosatlilik, sezgirlik, topqirlik xususiyati asosida intuitiv tarzda namoyon bo'lishi kuzatiladi. Buning asosiy sababi shuki, ko'pincha egallanayotgan bilimlar hayotiy tajribada uchragan voqelikka nisbatan munosabat, amaliy sinovlar negizida vujudga keladi, keyinchalik undagi ayrim dag'allik va nuqsonlar silliqlanadi. Shuning uchun bunday psixologik bilimlar maxsus uslublar yordamida qabul qilinadi, ammo mantiqiy tahlil qilinmasdan turib to'g'ridan-to'g'ri muomala tizimiga uzatiladi.

Turmushda uchraydigan go'daklarning har xil shakldagi xarxashalari va ularning maqsadga erishish istaklari kundalik hayotiy tajribalarning sinovlarida toblanadi, sezgir bolalar katta yoshdagi odamlarning zaif va mustahkam tomonlarini puxta o'rganadilar, bu borada muayyan qarorga kelganlaridan so'ng har qaysi shaxsga yakka hol yondaHishini amaliyotga tatbiq qilib ko'radilar. Ana shu tariqa amaliy psixologik bilimlar ma'lum tizimga kiritiladi, ularning barqaror xususiyat kasb etganlari esa turmushda qo'llanila boshlanadi.

Ijtimoiy hayotda (muhitda) juda ko'p uchraydigan, ayniqsa, o'qituvchilar, murabbiylar, trenerlar, rahbarlar, vrachlar faoliyatida namoyon bo'luvchi ta'limiy, tarbiyaviy, tibbiy uslub arziyas ijobiy siljishni payqash imkoniyatini yaratadi. Amaliy faoliyatda erishilgan ushbu samara psixologik tahlilga muhtojdir, chunki uni keltirib chiqaruvchi ob'ektiv yoki sub'ektiv omillarni dalillash ancha mushkuldir. Buning uchun o'zgalarga ta'sir o'tkazish usuli, ularda ichki imkoniyatga ishonch tuyg'usini uyg'otish qo'zg'ovchisi, ta'sirga beriluvchanlikni kuchaytiruvchi motivlar (frantsuzcha "motif" qo'zg'atuvchi sabab ma'nosini bildiradi) tabiatini chuqur tahlil qilish kerak. Faqat mana shu yo'l bilangina siljishning psixologik ma'no kasb etishini dalillash mumkin, xolos.

Hayotiy psixologik bilimlarning ilmiy psixologik bilimlardan farqi shundan iboratki, ilmiy jihatdan asoslangan bilimlar anglashilgan, mantiqiy puxta, oqilonalik

xususiyatiga ega bo'ladi. Ilmiy psixologik bilimlar faraz va g'oyalarni ilgari surish daqiqasidan boshlaboq shakllana boradi, ulardan kelib chiqadigan oqibatlarni mantiqan tekshirish bilan yakunlanadi. Bunda ham olg'a surilgan g'oyalar tekshirish jarayonida biron-bir tasdiq yoki inkor ma'nosiga erishsagina ilmiy psixologik bilimlar tizimiga kiritiladi. Hayotiy psixologik bilimlarning ilmiy psixologik bilimlar bilan qiyoslanishni davom ettirsak, unda ular o'rtasidagi tafovutlar yanada yaqqolroq ko'zga tashlana boshlaydi. O'zidan o'zi ma'lumki, hayot psixologiyasida to'plangan bilimlarni me'ros sifatida bevosita qoldirish yoki ularni yosh avlod ongiga qaysidir yo'l bilan uzatish imkoniyati o'ta cheklangandir. Chunki, keksa (katta) avlod tomonidan yaratilgan turmush psixologiyasini yosh avlod to'g'ridan-to'g'ri qabul qila olmaydi. Har bir yosh yakka hol ravishda hayotiy psixologik bilimlarni shaxsiy tajribasidan o'tkazganidan keyingina ularning to'g'riligiga ishonch hosil qiladi. Ana shu boisdan keksa yoki katta avlod bilan yosh avlod o'rtasida yuz beradigan nizolar, tushunmovchiliklar uzluksiz, to'xtovsiz ravishda davom etayotganligi sababli abadiyat qonuniyatlariga aylanib ketgandir. Avlodlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar, anglashilmovchilik to'sig'i, hayot dialektikasini vujudga keltirib, mangulik muammosiga aylanib qolgan insof, iymon, nafosat, adolat, erk tushunchalari atrofidagi bahslarni davom ettirishga puxta zamin hozirlaydi.

Ilmiy psixologik bilimlar bundan farqli o'laroq tajribalarda, ilmiy tushunchalar va qonuniyatlarda yanada oydinlashadi, so'z va alomatlar orqali, nutq yordamida muayyan yozma nutq manbalarida qoldiriladi. Shuning uchun ularning yoyilish ko'lami keng, tarqalish sur'ati tezdir.

Kundalik turmushda to'planadigan psixologik bilimlar kuzatishlar, mulohazalar u yoki bu yaqqol holatga nisbatan qarorga kelishlar zamiriga quriladi. Ilmiy psixologik bilimlar tashxis qilish, sinash, tajriba (eksperiment) o'tkazish orqali bir voqelikni bir necha marta takroran tekshirishlar yordamida umumlashtiriladi. Agarda kundalik turmush psixologiyasining materiallari tabiiy ravishda ro'y bergan vaziyat, holat, voqelik kabilarni tahlil qilish natijasida yuzaga kelsa, ilmiy psixologik bilimlar keng qamrovli tajriba ma'lumotlariga tayanadi. Tajribalar esa bir necha bosqichlardan, qismlardan tashkil topgan holda vaziyatlar tabiiy ko'rinishini kutib o'tirmasdan, balki

zarur haroit yaratiladi. Shu fakti (omilni) yana bir marotaba ta'kidlash o'rinliki, ilmiy psixologiyada katta hajmdagi materiallar, shu jumladan, qonuniyatlar, xususiyatlar umumlashtiriladi, insonning ichki imkoniyati, iste'dodi, ishchanligi, qobiliyati yuzasidan umuminsoniy tavsifga ega bo'lgan teran xulosalar chiqariladi. Buning natijasida odam psixikasini aniqlash, bashorat qilish, ayrim ruhiy nuqsonlarni tuzatish, noxush kechinmalarning oldini olish imkoniyati tug'iladi, bu esa ijtimoiy, ijtimoiy psixologik bog'lanishlar mohiyatini oqilona tavsiflash uchun xizmat qiladi. Ijtimoiy va yakka hol turmush og'irliklari va tashvishlarini kamaytirish, aqliy hamda jismoniy zo'riqishlarni pasaytirish, shaxslararo nizolarni bartaraf etish singari sa'yi-harakatlarni faqat ilmiy psixologik materiallarga asoslangan holda oshirish mumkin.

Shuning uchun psixologiyaning turli sohalarida (yosh psixologiyasi, pedagogik psixologiya, tibbiyot psixologiyasi, sotsial psixologiya va boshqalar) o'tkazilgan tadqiqot ishlari ilmiy asosda psixika, psixik holat, psixik hodisa, psixik jarayon, psixik funktsiya, psixik xususiyat, ijodiyot, faoliyat, ong, xulq, muomala singari tushunchalar bo'yicha materiallar to'plab beradi. Shuningdek, psixik aks ettirishning (fizik, fiziologik, psixik, ong, o'zini o'zi anglash) moddiy asoslari, mexanizmlari yuzasidan qonuniyat ochishga imkon yaratadi, hatto insonning o'zligini anglash va boshqarish sari yetaklaydi.

Endi psixologiya fanining premeti to'g'risidagi savolga javob berishga harakat qilaylik. Ma'lumki, psixologiya tarixida bu muammoni tahlil qilishga bag'ishlangan son-sanoqsiz tadqiqotlar mavjuddir. Lekin ular haqida batafsil fikr yuritmoqchi emasmiz, chunki bu narsa navbatdagi paragrafda berilishi rejalashtirilgan.

"Psixologiya" (yunoncha "psychelogos") so'zini o'zbek tiliga tarjima qilsak, u "jon", "ruh" haqidagi "fan, ta'limot" degan ma'no anglatadi. Biroq hozirgi davrda "jon" tushunchasi o'rniga "psixika"ni qo'llashda davom etmoqdamiz. Lingvistik nuqtai nazardan "jon", "psixika" tushunchalari aynan bir xil ma'noni bildiradi. Lekin "psixika" tushunchasi bugungi kunda "jon"dan kengroq ko'lamga ega bo'lib, ham ko'zga ko'rinuvchi, ham ko'zga ko'rinmovchi tomonlarini o'zida aks ettiradi. Psixikaning tarkibiy qismlari faoliyat, xulq, muomala yaqqol namoyon bo'lish xususiyatiga ega bo'lsa, bilish jarayonlari, psixik holatlar, ichki kechimalar, ijodiy rejalar, ilmiy farazlar

miyada mujassamlashgani uchun ular ko'zga ko'rinmaydi. Psixologiya fanining keyingi davrdagi taraqqiyoti ular o'rtasida bir talay tafovutlarni keltirib chiqardi.

Psixika to'g'risida dastlabki tasavvurga ega bo'lish uchun dastavval psixik hodisalar mohiyati bilan tanihamiz. Odatda psixik hodisalar deganda ichki, sub'ektiv tajriba faktlarning (voqelikning) namoyon bo'lishi tushuniladi, boshqacha so'z bilan aytganda psixika hayotning sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol kabi har biri alohida olingan yaqqol shakllaridan iboratdir.

Ichki, sub'ektiv tajribaning o'zi nimani anglatadi? Insondagi quvonch yoki zerikish tuyg'ulari, uning nimalarnidir esga tushirishi, biron-bir xohish yoki intilish kechinmalari, xotirjamlik yoki hayajonlanish, hadiksirash hislarining barchasi shaxsning ichki dunyosini tarkibiy qismlaridir, ya'ni bularning hammasi sub'ektiv psixik hodisalar sanaladi. Sub'ektiv hodisalarning asosiy xususiyati - ularning bevosita sub'ektga taalluqliligidir. Agar inson idrok qilsa, sezsa, fikrlasa, eslasa, xohish bildirsa, albatta ana shu hodisalarni bir davrning o'zida tushunib (kuzatib) ham turadi. Inson intilsa, ikkilansa, bir qarorga kelsa, biz ularning barchasini sodir bo'layotganligini anglab turamiz ham. Shuning uchun psixik hodisalar bizning ruhiyatimizda sodir bo'lishidan tashqari, ular bevosita ko'z o'ngimizda namoyon bo'lib turadi.

Obrazli qilib aytganda, odamning ichki dunyosida turli hodisalar vujudga keladi, kechadi, odatda shaxs bunday hodisalarni harakatlantiruvchi kuchi hamda ularning tomoshabini hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan sub'ektiv hodisalar xususiyatidan kelib chiqqan holda ayrim psixologlar psixologiya fani sub'ektiv kechinmalarning paydo bo'lishi va ularning kechishi bilan shug'ullanishi zarur, uning asosiy metodi o'zini o'zi kuzatish (shaxsning o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarini o'zi kuzatishi) bo'lmog'i kerak degan xulosaga keladilar. Lekin psixologiya fanining keyingi davrdagi taraqqiyoti bunday cheklanganlik fanni mutlaqo ta'minlay olmasligini tasdiqladi.

Psixikaning turli shakllarda ko'rinishi, jumladan, psixik jarayonlar, anglashilmagan holatlar, xulq-atvor, psixosomatik (yunoncha "psyche" - jon "somo" - tana ma'nosini anglatadi) hodisalar, inson aql-zakovati va qo'lining mo'jizakorligi

moddiy va ma'naviy madaniyat mahsulini yaratdi. Har qanday faktlarda (voqelikda), hodisalarda psixika namoyon bo'ladi, o'zining xususiyatlarini ajratadi, faqat ular orqaligina psixikani o'rganish mumkin.

Psixologik voqelik-fakt deganda sub'ektning ichki kechinmalarining tarkibiy qismlari bilan bir qatorda ularning ob'ektiv shakllari (xulq-atvor, tana harakati, jarayoni, faoliyat mahsuli, ijtimoiy-madaniy hodisalar) orqali psixikaning xususiyatlari, holatlari, qonuniyatlarini o'rganish

tushuniladi. Boshqacha so'z bilan aytganda, inson ongidan tashqari, unga bog'liq bo'lmagan holda hukm suruvchi ob'ektiv borliq, ya'ni atrofimizdagi narsa va hodisalar, muhit, haroit va boshqalarning psixikada aks etishi psixologik voqelik deb ataladi.

Shunday qilib, yuqorida biz psixologiya to'g'risidagi tasavvurlar, uning predmeti hamda unga kiruvchi ilmiy tushunchalar, psixologik holatlar, voqelik yuzasidan fikr almashdik, ilmiy psixologik materiallar o'rtasidagi bog'liqlik va tafovut bo'yicha mulohaza yuritdik.

Bugungi kunda psixologiya to'g'risidagina emas, balki uning sohalari bo'yicha ham boy ilmiy materiallar to'plangan. Jahon psixologiya fani tajribasidan mana bunday sohalar mustaqil tadqiqot predmetiga ega ekanligi haqida ishonchli dalillar mavjuddir: mehnat psixologiyasi (injenerlik psixologiyasi, aviatsiya psixologiyasi, kosmik psixologiyasi), pedagogik psixologiya (ta'lim psixologiyasi, tarbiya psixologiyasi, oliy maktab psixologiyasi, maxsus psixologiya, iste'dod psixologiyasi) tibbiyot psixologiyasi (psixoterapiya, psixogigiena, psixofarmokologiya, patopsixologiya), yuridik psixologiya (mehnat tuzatish, sud psixologiyasi, sud psixologik ekspertizasi) harbiy psixologiya, savdo va reklama psixologiyasi, sport psixologiyasi, yosh psixologiyasi, qiyosiy psixologiya, psixofiziologiya, eksperimental va amaliy psixologiya kabilar.

Psixologiya predmeti quyidagilarni qamrab olishi zarur:

- 1) psixologik bilish jarayonlari (sezgi, idrok, xotira va hokazo)
- 2) psixikaning shakllari (faoliyat, xulq, muomala),
- 3) psixikaning holatlari (kayfiyat, xayolparishonlik kabilar),
- 4) psixikaning hodisalari,

- 5) psixikaning xislatlari, fazilatlari, sifatlari, xossalari,
- 6) psixikaning qonunyalari,
- 7) psixikaning mexanizmlari,
- 8) psixik haroit, muhit, vaziyat,
- 9) o'zaro sababiy bog'lanishlar,
- 10) tadqiqot metodlari, vositalari, materiallari, printsiplari va hokazo.

2. Psixologiya fanining vujudga kelishi

Psixologiya fanining vujudga kelishi, shakllanishi, rivojlanishi to'g'risida batafsil ma'lumot berish ushbu kurs uchun hert emas, chunki uning psixologiya tarixi sohasi mavjuddir. Shunga qaramasdan, psixologiya fanining paydo bo'lishi haqidagi ayrim ilmiy materiallar, ma'lumotlar yuzasidan qisqacha mulohaza yuritish maqsadga muvofiq.

Insoniyatning ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davomida qadimgi odamlar tabiiy hamda ijtimoiy ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ibtidoiy jamoa a'zolarining psixologik xususiyatlarini aniqlash, ulardan shaxslararo munosabatlarda oqilona foydalanish, o'zining xatti-harakati, shaxsiy faoliyati va muomalaga kirishida ularni hisobga olishga intilib yashab kelganlar. Ko'p ming yillik ijtimoiy hayot tajribalariga asoslangan ravishda odamlar shaxsning individual (lotincha "individuum" alohida, yakka hol odam) xususiyatlarini jon bilan bog'lashga va uning ta'siri bilan izohlashga harakat qilishgan.

Qadimgi odamlarning tasavvurlariga qaraganda, inson tanasida jon joylashgan bo'lib, u shaxsga oid xususiyatlar, xislatlarni vujudga keltirish imkoniyatiga ega emish. Qadimgi ajdodlarimizning "jon" to'g'risidagi tasavvurlari shunga bog'liq, mutanosib tushunchasini keltirib chiqardi va buning natijasida animizm (lotincha anima "jon" degan) ta'limoti insoniyat tomonidan kashf qilinadi. Ibtidoiy xalqlarning tasavvurlarida ruh insonning tanasi bilan uzviy bog'liq holda hukm suradi, go'yoki yashaydi. Shuning uchun ijtimoiy hodisalar, hatto ong, shuningdek, real voqeliklar (o'lim, uyqu, bexush bo'lish, betoblik) kabilarni sodda tarzidagi moddiylik (mavjudlik) nuqtai nazaridan talqin qilishga uringanlar.

Sodda tafakkur shakllari bilan qurollangan qadimgi odamlar atrof-muhit to'g'risidagi rang-barang holatlar, hodisalar mohiyatini ilmiy jihatdan dalillash imkoniyatiga ega bo'lmaganligi sababli idrok qilingan narsani uning haqiqiy mohiyati tarzida aks ettirishgan. Ularning tasavvurlarida quyidagicha talqinlar keng o'rin egallagan:

- 1) O'lim - uyquning bir turi, lekin ruh ba'zi bir sabablarga ko'ra tanaga qaytib kelmaydi;
- 2) tush ko'rish - yqudagi tanani tark etib yurgan harakatdagi ruhning taassurotidir;
- 3) ruh - insonning aynan o'zidir;
- 4) ruhning eshtiyojlari, turmush haroitolari tirik odamnikidan tafovutlanmaydi;
- 5) marhumlarning ruhlari muayyan mashg'ulotlar tizimiga, ijtimoiy qonun-qoidalarga rioya qiluvchi hamjamiyatni yaratar emish;
- 6) tirik insonlar bilan marhumlarning ruhi bir-biriga bog'liq bo'lib, moddiy jihatdan o'zaro aloqadordirlar.

Qadimgi insonlar tabiatning qudrati (kuch-quvvati) oldidagi zaifligi tufayli yakka shaxs ham, jamoa ham ruhga itoatkor tarzida tasavvur etilishi natijasida din, ibodat tushunchalari paydo bo'ladi. Insoniyatning ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davomida mehnatni rejalashtirish, ishlab chiqarish munosabatlari, ishlab chiqarish kuchlari va ularning tabaqalashuvi, odamlar tafakkurining rivojlanishi tufayli jonning (ruhning) moddiylikdan tashqari xususiyati, ko'rinishi yuzasidan g'oyalar vujudga keladi. Buning natijasida animistik tasavvurlar o'rnini ruhni borliqning naturalistik (lotincha "natura" -tabiat ma'nosini anglatuvchi) falsafiy manzarasi tarzida izoshlash namoyon bo'la boshladi:

1. Ruh olamining ibtidosini tashkil qiluvchi narsalar (suv, havo, olov)ning insonlar va hayvonlarga jon bag'ishlovchi shakli (Fales eramizdan oldingi VII - VI asrlar, Aneksimon V asr, Geraklit VI-V asrlar);
2. Eramizdan oldin ijod qilgan yunon faylasuflarining ilmiy izlanishlari natijasida materiyaning jonliligi, ya'ni gilozoizm (yunoncha "hule" – modda, "zol" - hayot ma'nosi) to'g'risidagi g'oya yuzaga keladi;
3. Materiyaning jonliligi haqidagi g'oyani rivojlantirgan atomizm (yunoncha

“atomos”-bo’linmas degani) namoyandalari (Demokrit eramizdan avvalgi V-IV asrlar, Epikur IV-III asrlar, Lukretsiy I asr) bir qancha fikrlarni ilgari surdilar, jumladan:

- A) Ruh tanaga jon bag’ishlovchi moddiy jismlar;
- B) Moddiy asos sifatidagi aql;
- V) Hayotni boshqaruvchi idrok vazifasini bajaruvchi a'zo;
- G) Ruh bilan aql tana a'zolari, binobarin, ularning o’zi ham tanadir;
- D) Ular harsimon, kichik harakatchan atomlardan iboratdir.

Atomistlarning fikrlari tahlili shuni ko’rsatdiki, unda tananing (jonli narsaning) aks ettirishidan tortib to psixikaga (yuksak aql idrokgacha) jonliligi xususiyatining materiyaga xos xususiyat ekanligining e’tirof etilishi o’sha davr uchun buyuk ilmiy voqelik edi.

Yuqoridagi psixolog olimlarning mulohazalari organizmning anatomik-fiziologik uzilishi, miyaning tarkibi singari moddiy asoslarga suyangan holda real voqelikni tushuntirish imkoniyatiga ega emas edi. Xuddi shu omildan kelib chiqqan holda insonning tafakkuri, shaxsiy fazilatlari, uning maqsad ko’zlashi, gavdani idora etishga qobilligini dalillash to’g’risida fikr yuritish murakkab ruhiy jarayon hisoblanadi.

Jumladan, Aflotun (eramizdan avvalgi 428g’27 -347 yillar) jonning tarkibiy qismlari to’g’risidagi tushunchani psixologiyaga olib kiradi:

a) aql-idrok, b) jasorat, v) orzu istak kabilardan iborat bo’lib, ular bosh, ko’krak, qorin bo’shlig’iga joylashgandir. Aflotun psixologiyada dualism (lotincha “dualis” ikki mustaqil ma’no bildiradi) ta’limotini ruhiy olamni, tana bilan psixikani ikkita mustaqil narsa deb izohlaydi. Aflotunning shogirdi Arastu (eramizdan oldingi 384-322 yillar) o’zining ta’limotida psixologiyani tabiiy- ilmiy asosga qurib, uni biologiya va tibbiyot bilan bog’lab tushuntirishga erishgan. Arastuning "Jon" to’g’risidagi kitobi ma’lum bir davr uchun taraqqiyparvar manba vazifasini bajaradi. Unda odamlarning va hayvonlarning kundalik hayotiy lahzalarini kuzatish orqali yaqqol voqelikni tasvirlash, tahlil qilish jarayonlari mujassamlashgandir. Arastuning ta’kidlashicha, jon qismlarga bo’linmaydi, lekin u faoliyatning oziqlanish, his etish, harakatga keltirish, aql, idrok kabi turlarga oid qobiliyatlarda ro’yobga chiqadi. Uning mulohazasicha, sezgi

bilishning dastlabki qobiliyati, u tasavvur shaklida iz qoldirishi mumkin.

Qadimgi dunyoning keyingi rivojlanishi pallalarida psixologik g'oyalar mukamallashib, unga oid tayanch tushunchalar vujudga kela boshladi, hatto ruh hozirgi zamon psixikasi kabi qo'llanish ko'lamini kengaytdi. Psixika kategoriyasining negizida idrok va tafakkurdan tashqari ong tushunchasi yuzaga keldi, buning natijasida ixtiyoriy harakatlar va ularni nazorat qilish imkoniyati tug'ildi. Masalan, rumolik shifokor Galen (eramizdan oldingi II asr) fiziologiya va tibbiyot yutuqlarini umumiyashtirib, psixikaning fiziologik asoslari to'g'risidagi tasavvurlarni yanada boyitdi. Uning ilgari surgan g'oyalari "ong" tushunchasi talqiniga muayyan darajada yaqinlashadi.

XVII asr biologiya va psixologiya fanlari taraqqiyoti uchun muhim davr bo'lib hisoblanadi. Jumladan, frantsuz olimi Dekart (1596-1650) tomonidan xulq-atvorning reflektor (g'ayriixtiyoriy) tabiatga ega ekanligini kashf etilishi, yurakdagi mushaklarning ishlashi (faoliyati) qon aylanishning ichki mexanizmi bilan boshqarilayotganligi tushuntirilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, refleks (lotincha "reflexus" aks ettirish) organizmning tashqi ta'sirga qonuniy ravishdagi javob reaksiyasi sifatida talqin qilinish, asab-mushak faoliyatini ob'ektiv tarzda bilish vositasiga aylandi, sezgi, assotsiatsiya, ehtiros yuzaga kelishini izohlashga imkon yaratildi.

Psixologiya fanining ilmiy asosga qurilishida ingliz olimi Gobbs (1588-1679) ruhni mutlaqo rad etib, mexanik harakatni yagona voqelik deb tan olib, uning qonuniyatlari psixologiyaning ham qonuniyatlari ekanligini ta'kidladi. Uning negizida epifenomenalizm (yunoncha "epi" - o'ta, "phainomenon" g'ayritabiiy hodisa) vujudga keldi, ya'ni psixologiya tanadagi jarayonlarning soyasi singari ro'y beradigan ruhiy hodisalar to'g'risidagi ta'limotga aylandi.

Niderlandiyalik olim Spinoza (1632-1677) ongni katta ko'lamga ega materiyadan sira qolishmaydigan voqelik, ya'ni yaqqol narsa deb tushuntirdi. U determinizm (lotincha "determinara" - belgilayman) printsiplarining, ya'ni tabiat, jamiyat hodisalarining, shu jumladan, psixik hodisalarining ob'ektiv sabablari bilan belgilanishi haqidagi ta'limot targ'ibotchisi edi. Nemis mutafakkiri Leybnits (1646-1716), ingliz faylasufi Jon Lokk (1632-1704), ingliz tadqiqotchisi Gartli (1705-1757), frantsuz Didro

(1713-1784) kabilar g'oyalar assotsiatsiyasi (bog'lanishi) qonuni, idrok va tafakkurning paydo bo'lishi, qobiliyatlar psixologiyasi haqida muhim ta'limotlarini yaratish bilan fanning rivojlanishiga muhim hissa qo'shdilar.

XVIII asrga kelib nerv sistemasini tadqiq qilishda ulkan yutuqlarga erishildi (Galler, Proxazka), buning natijasida psixika miyaning funktsiyasi ekanligi haqidagi ta'limot vujudga keldi. Ingliz tadqiqotchisi Charlz Bell va frantsuz Fransua Majandi tomonidan yozuvchi va harakat nervlari o'rtasidagi tafovut ochib berildi, uning negizida reflektor yoyi degan yangi tushuncha psixologiya fanida paydo bo'ldi. Bularning natijasida ixtiyoriy (ongli) va ixtiyorsiz (ongsiz) reflektor turlari kashf qilindi. Yuqoridagi ilmiy kashfiyotlar ta'sirida rus olimi I.M. Sechenovning (1829-1905) reflektor nazariyasi ro'yobga chiqdi va ushbu nazariya psixologiya fanining fiziologik asoslari, mexanizmlari, bosh miya reflekslarining o'ziga xos xususiyatlari tabiatini ochib berish imkoniyatiga ega bo'ldi. Psixologiya fanining eksperimental, psixoanalitik, bixevioristik, empirik, epifenomenalistik, geshtalt, assotsiativ, vyurtsburg, psixogenetik, reduksionizm, soliptsizm, gumanistik, biogenetik, sotsiogenetik kabi yo'nalishlari tomonidan to'plangan ma'lumotlar hozirgi zamon psixologiyasini vujudga keltirdi. Xuddi shu yo'nalishlarning rang-barang metodikalari, metodlari umumiy psixologiya fanining predmetini va uning tadqiqoti printsiplarini aniqlab berdi.

3. Psixikaning fiziologik mexanizmlari

Psixikaning reflektor tabiati, xususiyati to'g'risida mulohaza yuritilganda rus olimi I. M.Sechenov va uning shogirdlari tomonidan to'plangan materiallar tasavvur etiladi. I.M.Sechenovning "Bosh miya reflekslari" nomli asarida qat'iy ravishda fikr bildirishicha, "ong va ongsiz hayotning barcha harakatlari ro'y berish usuliga ko'ra reflekslardan iboratdir". Psixik hodisa sifatida ongning harakati tanasiz ruhning xususiyatiga emas, balki tadqiqotchining mulohazisiga qaraganda, ro'y berish, vujudga kelish usuliga, tuzilishiga binoan refleksga o'xshash xislatga ega bo'lgan jarayondir. Shundan kelib chiqqan holda fikr yanada rivojlantirilsa, psixik (ruhiy) hodisa insonning shaxsiy g'oyalarini, hissiy kechinmalarini, sezgi va idrok jarayonlarini o'zi kuzatish jarayonida aks etuvchi voqelikdangina iborat emas. Balki u refleks singari tashqi

qo'zg'atuvchilarning ta'sirini va unga javoban bildiriladigan harakat reaksiyasini ham o'zida mujassamlashtiradi. Ma'lumki, I.M. Sechenovgacha bo'lgan psixologik, fiziologik nazariyalarda insonning ongida obrazlar, tasavvurlar, mulohazalar, g'oyalar tarzida in'ikos (aks) ettiriluvchi hodisalarni psixologiya fanining predmeti sifatida tan olinar edi. Lekin bu psixologik voqelik Sechenov tomonidan organizmning muhit bilan o'zaro ta'sir harakatining alohida shaklidan iborat ekanligi, psixologik yaxlit jarayonning ayrim holatlari, uning lahzalari tariqasi tushuntirildi. Psixologiyada tan olib kelinayotgan psixik jarayonlar ongning ichida tug'iladi va uning ichida yakunlanadi, degan g'oya I. M. Sechenov tomonidan inkor qilinadi, asossiz da'vo ekanligi ta'kidlanadi. I.M. Sechenovning fikricha, psixik hodisa bus butun (yaxlit) reflektor harakat tufayli yuzaga keluvchi va uning mahsuli bo'lishi bilan birga ham vujudga kelmagan, lekin ta'sir o'tkazish ehtimoli mavjud kutilmadan boxabar qiluvchi omil funksiyasini ham bajaradi, ya'ni ilgari ketuvchi bashorat vazifasini ijro etadi. Bunday dadil ilmiy mushohadalar psixik jarayonlar umuman qanday rol o'ynashi mumkinligi, ularning o'rni to'g'risida tasavvurga ega bo'lish uchun moddiy negizni vujudga keltiradi. Psixik jarayonlar organizmda signal va boshqaruv (regulyativ) funksiyasini ijro etib, o'zgaruvchan hart-haroitlarga harakatni moslashtiradi, shuningdek, mazkur daqiqada yuqori samaraga erishni ta'milaydi.

Psixik jarayon miyaning bo'lmalari (tarkibiy qismlari) funksiyasi tariqasida tashqi olam (borliq) to'g'risidagi axborotning qabul qilinishi, saqlanishi, qayta ishlanishini o'zida mujassamlashtiruvchi javob faoliyatining idora qiluvchisi hisoblanadi. Shuning uchun odamlarning bilimlari borliq to'g'risidagi tasavvurlari, shaxsning shaxsiy tajribalarining yig'indisi (majmuasi) reflektor harakat tarkibiga kiradi. Shunday qilib, psixik hodisalar deganda miyaning tashqi (qurshab turgan olam) va ichki (fiziologik tizimdagi organizmning holati) ta'sirlarga javobini tushunmoq kerak. Boshqacha so'z bilan aytganda, psixik hodisalar: birinchidan, bu faoliyatning favqulodda ta'sir etayotgan (sezgilar, idrok), ikkinchidan, o'tmish tajribada (xotira) aks etgan qo'zg'atuvchiga javob tarzida ro'yobga chiqadigan, mazkur ta'sirni umumlashtiradigan, uchinchidan, pirovard natijalarni (tafakkur, xayol) oldindan payqashga yordam beradigan, to'rtinchidan, monoton ta'sirotlar oqibatida faoliyatni

(his-tuyg'u, iroda) kuchaytiradigan yoki susaytiradigan, beshinchidan, umuman faollashtirib yuboradigan, o'zgacha ta'sirotlar natijasida uni tormozlaydigan, oltinchidan, shaxs xulq-atvoridagi (temperament, xarakter va hokazolar) tafovutlarni aniqlaydigan doimiy regulyatorlari (idora qiluvchilari) dir. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, I.M.Sechenov psixikaning reflektorligi va faoliyatning psixik jihatdan boshqarilishi ta'limotini xaspo'shlab berdi. Bu ilg'or g'oya, muhim ta'limot, nazariya rus olimi I.P.Pavlov (1849-1936) tomonidan eksperimental tasdiqlandi va xususiy holatlarda keng ko'lamda yaqqollashtirildi. I.P.Pavlov ham odamlarning, ham hayvonlarning tashqi muhit bilan o'zaro harakati miya bilan boshqarilishi qonuniyatini ochgan edi. Uning mazkur qonuniyatlarga taalluqli qarashlari yig'indisi birinchi va ikkinchi signallar tizimi to'g'risidagi ta'limot tariqasida fan olamida arzigulik mavqe egalladi.

Tevarak-atrof muhitidagi narsa va hodisalarning ko'rinishi, eshitalishi, hid tarqatishi, tovlanishi, yengil yoki og'irligi, qattiq yoki yumshoqligi kabilar hayvonlar uchun hartsiz qo'zg'atuvchi signal bo'lib xizmat qiladi, keyinchalik ular hartli refleksga aylanishi mumkin. Hayvonlar o'z xatti-harakatlarida I.P.Pavlov ta'biri bilan aytganda, birinchi signal sistemasining signallari ("birinchi signallar") ga rioya etadilar. Binobarin, ularning psixik faoliyati birinchi signallar sistemasi bosqichida amalga oshadi va unga uzluksiz ravishda amal qiladi.

Inson faoliyati va xulq-atvori uchun ham birinchi signal sistemasining signallari (yaqqol, tasavvurlar, timsollar, obrazlar) ularni boshqarishi, yo'naltirishi, harakatlantirishi faollashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, (yo'l, ko'cha) qoidalari, avtomobil, elektrovoz signallari, xavf-xatar belgilari shaxs uchun muhim rol o'ynaydi. Shuni unitmaslik kerakki, insonning xulq-atvorini signal qo'zg'atuvchilar mexanik ravishda boshqarmaydi, balki mazkur qo'zg'atuvchilarning miyaga o'rnashib qolgan timsollari, ya'ni signallari boshqarib turadi. Muayyan timsolga ega bo'lgan timsollar narsa va hodisalar to'g'risida signal jo'natadi, buning natijasida insonning xatti-harakatini boshqarib turadi. Odamlarda hayvonlardan farqli o'laroq, birinchi signallar sistemasi bilan bir qatorda ikkinchi signallar sistemasi ham mavjuddir. Ikkinchi signallar sistemasining signallari odamlar tomonidan talaffuz etilgan, qabul qilingan, eshitalgan, o'qilgan tushunchalar va so'zlardan ("ikkinchi signallari"dan)

tashkil topadi. Odatda birinchi signallar sistemasining signallari timsoliy signallar, o'z navbatida so'zlar bilan almashtiriladi, uzatiladi. So'z birinchi signallar sistemasi signallari q'rnini bosishi, umumlashtirishi va ular vujudga keltiradigan jamiki xatti-harakatlarni amalga oshirishi mumkin. Signalning kuzatuvchilari bilan ularning miyada so'zlarning mazmuni, mohiyati, ma'nosi tarzida mujassamlashuvini o'zaro tafovutlash maqsadga muvofiq. Mabodo so'zning ma'nosi shaxsga tanish bo'lsa, u holda uning xulq-atvorini boshqara oladi, tabiiy yoki ijtimoiy muhitga moslashuvini ta'minlashga yordam ko'rsatadi. Agarda so'zning ma'nosi notanish bo'lsa, u odamga faqat birinchi signallar sistemasining signallari tarzida ta'sir o'tkazadi yoinki shaxs uchun mutlaqo qiymatsiz, ahamiyatsiz narsaga aylanib qoladi. Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqqan holda psixika ob'ektiv borliqning sub'ektiv obrazining voqelik tarzida miyada aks etishi deb basholash mumkin.

Psixikani aks ettirish imkoniyatini to'g'ri, oqilona talqin qilish uchun bilish nazariyasi, bilish manbalari, shakllari, uslublari, haqiqatni o'lchash mezonlari, vositalari, yo'llari kabilarga ilmiy yondaHish lozim. Psixikani o'rganishda ob'ekt bilan sub'ektning hamkorlikdagi xatti-harakatini hisobga olish shaxsning borliq to'g'risidagi bilimlarining chinligi (haqiqatligi), in'ikosning o'xshashligi muammolar yechimini topishga puxta negiz hozirlaydi.

Psixologiya fani psixikani o'rganishning tadqiqot metodlariga, yaqqol vazifalariga, izlanishning rang-barang mavzulariga ega bo'lib, vaziyat va hart-haroitdan kelib chiqqan holda ularga murojaat qiladi. Psixologiya fani ta'sir ko'rsatuvchi (o'tkazuvchi) ob'ektlari hisoblanmish sub'ektning ichki psixik (ruhiy) holatiga, shuningdek, tashqi taassurotlar natijasida vujudga keladigan o'zgarishlar jarayon sifatida qay yo'sinda kechiHishni tekshiradi. Psixologiya aks ettiriluvchi narsa va hodisalarning in'ikos jarayoniga aylanish mexanizlarini, sub'ektning o'z faoliyatini rejalashtirishni, nazorat qilishni, boshqarishni tadqiqot etadi. Psixika faollik xususiyatiga ega bo'lib, u mayllarda, maqbul yechimni qidirishda, xatti-harakat variantlari ehtimolligini xayoldan o'tkazishda, undashda, turtkilarda o'z ifodasini topadi. Xuddi shu bois psixik aks ettirish (in'ikos) sust narsa emas, balki u harakat, xatti-harakat, ta'sir, o'zaro ta'sir kabilarni tanlash, qiyoslash, izlash, ajratish bilan

bevosita aloqador shaxs faoliyatining muhim jabhasi sanaladi.

Hozirgi zamon psixologiyasida faoliyat, jarayon va xulq-atvorninng faol boshqarilishi teskari aloqa apparatining ishlashini taqozo etadi (P.K.Anoxin, A.N.Bernshteyn va boshqalar). Teskari aloqa tushunchasi kibernetika, fiziologiya, psixologiya fanlarida keng ko'lamda qo'llanilib kelinmoqda. Teskari aloqa psixologiya bilan fiziologiya fanlarida har bir javob harakati hal qilinayotgan vazifa (muammo) miyada baholanilishi tushuniladi. P.K.Anoxin nuqtai nazaricha, organizmda muayyan sikl bilan ish bajaruvchi yaxlit sistema mavjud. Mazkur sistemada markazdan javob harakatiga buyruq berilishining birorta ham lahzasi teskari yo'nalishda (periferiyadan markazga qarab) harakatning natijasi haqida zudlik bilan axborot (teskari aloqa) yuborilmaguncha tugallanmaydi. Teskari aloqa apparati (sistemi) yordami bilan organizm o'z harakatining natijasini obraz (timsol) bilan taqqoslab ko'radi.

A.N.Bernshteyn talqinicha, natijaga nisbatan obraz oldinroq paydo bo'ladi, voqelikning o'ziga xos modeli tarzida uning yuz berishi to'g'risida oldindan (ilgarilab ketib) axborot, xabar, ma'lumot beradi ("bashorat eshtimolli" nazariyasi). P.K.Anoxin va A.N.Bernshteyn nazariyalariga asoslangan holda psixikaning mavjudligi harakatning izchil dasturini (programmasini) tuzish, oldiniga ichki rejada ish bajarish, xulq-atvordagi eshtimol ko'rinishlarini tanlash, bosqichlarini amalga oshirish tufayli harakat qilish imkoni tug'iladi.

Tabiatshunos olimlarning mulohazalaricha, biologik evolyutsiya jarayonida shaxs psixikasi xulq-atvorni boshqarishning alohida apparati tarzida paydo bo'ladi, sifat jihatidan o'zgarib boradi. Ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabat, jamoaviy, oilaviy turmush (hayot) qonunlari, qonuniyatlari ta'siri ostida odamlar shaxsga aylana boshlaydi (ijtimoiylashuv natijasida), ularning har birida mikromuhitning, kamol topgan tarixiy haroitning izlari o'z aksini qoldiradi. Umumiylik (etnik) bilan xususiylik (shaxslilik) o'rtasida o'zaro uyg'unlik hukm sursa-da, lekin alohida olingan insonning xulq-atvori, xatti-harakatlari shaxsiy xususiyat kasb etadi.

Yuqorida yuritilgan mulohazalardan kelib chiqqan holda psixologiya faniga ta'rif berish mumkin. Psixologiya - voqelikning miyada obraz tarzida yuzaga keltiruvchi psixik omillar, jarayonlar, holatlar, qonuniyatlari, xossalari, vaziyatlar, xislatlar,

fazilatlar, mexanizmlar to'g'risidagi fandır. Insonning shaxsiy xususiyatga ega bo'lgan xulq-atvori va faoliyati voqelikning miyadagi obrazlar yordami bilan boshqarilib turadi.

4. Psixologiya va uning moddiy asoslari

Psixikaning moddiy asoslari to'g'risida fikr yuritilganda, eng avvalo, u miyaning xususiyati ekanligini ta'kid etish joiz. Bilish jarayonlari to'g'risida gap ketganida, albatta sezgi, fikr, ong kabilar maxsus ravishda tashkil topgan materiyaning oliy mahsuli ekanligini uqtirish maqsadga muvofiqdir. Organizmning psixik faoliyati tananing ko'p miqdordagi a'zolarining yordami bilan ishga tushadi. A'zolarining ba'zi birlari ta'sirotlarni qabul qilsa, boshqalari ularni signallarga aylantiradi, xatti-harakatlarning rejasini tuzadi hamda uning amalga o'lishini nazorat qiladi. Shuningdek, ularning bir guruhi xatti-harakatga kuch- quvvat, g'ayrat, shijoat baxsh etadi, yana bir turi esa mushaklarni, paylarni harakatlantiradi. Mana shunday murakkab funktsiyaning yig'indisi (majmuasi) organizmning tashqi muhitga moslashuvini, unga muvofiqlashuvini, hayotiy vazifalar ijro etilishini, bajarilishini ta'minlaydi.

Organik olamning mikroorganizmdan to insonga qadar bir necha o'n million yil davom etgan evolyutsiyasi davomida xatti-harakatlarning, xulq-atvorning fiziologik mexanizmlari uzluksiz ravishda murakkablashib, tabaqalanib, buning oqibatida organizm muhitning o'zgarishlariga tez reaksiya qiluvchan, moslashuvchan xususiyat kasb etib borgan. Jumladan, bir hujayrali amyobaning hayot kechirishi uning ozuqa qidirish imkoniyati, o'z hayotini muhofaza qilish qobiliyati muayyan darajada cheklangandir. Undagi yolg'iz hujayraning o'zi ham sezuvchi, ham harakatlanuvchi, ham ovqat hazm qiluvchi vazifalarni ijro etadi. Murakkab tuzilishga ega bo'lgan hayvonlarda a'zolarining ixtisoslashuvi ozuqani ko'rish, uni farqlash, xavf-xatarni tez sezish, aniq mo'ljal olish imkoniyatini beradi. Ixtisoslashuvning asosiy funktsiyasi signallarni idrok qilishdan iborat hujayralarning vujudga kelishida o'z aksini topadi. Mazkur hujayralar retseptor deb nomlanmish hujayralar turkumini yuzaga keltiradi. Hujayralarning boshqalari mushak to'qimalari ishini, bezlarning shira ajratishini nazorat qiladi. Bunday hujayralar effektorlar deyiladi. Ixtisoslashuv a'zolarini hamda funktsiyalarni bir-biridan ajratadi. Organizmning asosiy boshqaruv imkoniyati yaxlit

narsa sifatida harakat qiladigan markaziy nerv sistemasi vositasi bilan erishiladi.

Nerv sistemasining asosiy unsurlari nerv xujayralari (neyronlar) hisoblanib, ularning funksiyasi qo'zg'atishdir. Neyron xujayra tanachasidan, dendritdan, aksondan tashkil topadi. Markaziy nerv sistemasi bosh miya va orqa miyadan iborat. Hozirgi zamon fanining ko'rsatishicha, orqa miya va miya naychasi reflektor faoliyatining tug'ma (hartsiz reflekslar) hisoblangan shakllarni amalga oshiradi, katta yarim harlarning qobig'i esa hayotda orttirilgan, psixika yordami bilan boshqariladigan xulq-atvor shakllarining organi sanalanadi. Miya katta yarim harlari faoliyatining umumiy qonunlari I.P.Pavlov tomonidan kashf etilgan.

Hozirgi zamon fiziologiyasi ma'lumotiga qaraganda, miyada hosil bo'ladigan to'lqinlar turli chastotadagi elektromagnit tebranishlariga o'xshab ketadi. Miyada elektroentsefalogramma ko'rinishdagi kuchaytirgich yordamida yozib olish mumkin bo'lgan elektr toklari paydo bo'lishining kashf etilishi muhim ahamiyatga ega. Chunki, kosmonavt miyasining biotoklari yozuvi uning markaziy nerv sistemasida yuz beradigan o'zgarishlar ko'satkichi bo'lib xizmat qiladi. Odamning psixik hayotida katta yarim harlar qobig'i sirtining peshona qismlari alohida rol o'ynaydi. Psixik funksiyalar muayyan tarzda chap va o'ng yarim harlar o'rtasida taqsimlanishi chuqur o'rganilgan. Ma'lumki, psixikaning mazmuni tirik mavjudod o'zaro munosabatda bo'ladigan tashqi olam bilan belgilanadi. Shuning uchun tashqi olam inson miyasi uchun shunchaki oddiy biologik muhit emas, balki odamlar tomonidan ularning ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davomida yaratilgan hodisalar olami hamdir. Psixik va nerv-fiziologik jarayonlarning o'zaro munosabati masalasi murakkab muammolardan hisoblanadi. Psixikaning o'ziga xos xususiyatlari nerv-fiziologik xususiyatlaridan qanday muhim belgilari bilan farqlanishini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Agarda mazkur o'ziga xoslik mavjud bo'lmaganida edi, u holda psixologiya mustaqil bilim sohasi sifatida tadqiq etilishi ham mumkin emasdi. Psixik jarayonlar o'zida ichki, fiziologik jarayonlarning emas, balki tashqi ob'ektlarning tavsifini mujassamlashtiradi.

5. Psixika va aks ettirish

Psixika - bu yuksak darajada tashkil topgan materiyaning sistemali xossasi

(xususiyati), sub'ekt tomonidan ob'ektiv borliqni faol aks ettirish, mazkur borliq manzalarini sub'ekt o'zidan uzoqlashtirmay ifodalashi, xuddi shu asnoda o'z xulqini va faoliyatini shaxsan boshqarishdir. Psixikada o'tmishning, hozirgi davr va kelasi zamonning hodisalari ifodalangan, tartibga solingandir. O'tmish hodisalari inson xotirasida mujassamlashib, shaxsiy tajribalarda namoyon bo'ladi. Hozirgi zamon aqliy jarayonlar, hissiy kechinmalar, obrazlar va tasavvurlar majmuasida ifodalanadi. Kelajak esa turtkilarda, maqsad, ezgu niyatlarda, shuningdek, fantaziya, vijdon azobi, armon va tushlarda aks etadi. Inson psixikasi ham anglanilmagan, ham anglanilgan xususiyatga ega bo'lib, anglanilmagan psixika o'z navbatida hayvon psixikasidan sifat jihatidan keskin tafovutga va ustuvorlikka ega.

Tashqi ob'ektlarning psixika shaklida maxsus tana a'zolari qurilmasining faol va ilgari lab in'ikos etishi harofati bilan mazkur ob'ektlarning xususiyatiga mutlaqo mutanosib harakatlarni amalga oshirish imkoniyati yuzaga keladi. Shu bilan birga psixikaning vaziyat ustuvorligi va qidiruv faolligi tufayli organizmning tarkiblari o'rtasida yashash uchun kurash ro'yobga chiqadi.

Xuddi shu boisdan psixikani aniqlovchi asosiy belgilari mavjuddir: predmet muhiti obrazini aks ettirish, tirik tana a'zolarining harakat qilish, ularning mazkur muhitda orientatsiyasi, u bilan aloqaga kirish eshtiyojidan qoniqish, to'g'ri aloqalar teskari aloqa qilish printsipli bo'yicha aks ettirish to'g'riligini nazorat qilish kabilar. Insonning nazorat instantsiyasi sifatida ijtimoiy amaliyot xizmat qiladi. Teskari aloqa harofati tufayli obraz bilan harakat natijasini taqqoslash amalga oshiriladi, paydo bo'luvchi holat bu natijasidan oldinroq sodir bo'ladi, chunki u borliqning o'ziga xos modeli sifatida yuzaga kelish imkoniyatiga ega. Genetik kelib chiqishiga binoan, psixika o'zining reflektor tipiga va tarixiga ega bo'lgan alohida siklli tizim sifatida ro'yobga chiqqan. Reflektorlik organizm hayotining ob'ektiv haroitlari birlamchiligini bildiradi.

Idrok qilinuvchi mazkur tizimning tarkibiy qismlari ijro etuvchanligi, harakatlarning maqsadga yo'nalganligiga, obraz ta'siriga "teskari" qonuniy o'tish jarayoni hisoblanadi. Psixikaning reflektor tabiatining birinchi shunday ilmiy talqini rus fiziologi I.M.Sechenov tomonidan amalga

o'shirilgan bo'lib, bir qacha asrlar davomida psixika alohida tanasiz narsa, uni harakatga keltiruvchi, uni nerv jarayoni bilan almashtiruvchi, unga tenglashtiruvchi mexanik materialistik yo'nalishga kuchli zarba edi. Psixikaning faolligi reallik bilan bevosita muloqotga kirish jarayonida namoyon bo'ladi, chunki nerv apparatlarida harakatlanuvchi fizikaviy, kimyoviy qo'zg'atuvchilarni qayta qurish ko'zda tutildi. Qo'zg'ovchilarda, ularning doirasidagi xatti-harakatlarga kuch-quvvat beruvchi, uzluksiz ravishda intiluvchi, xulq-atvor dasturi bajarilishini ta'minlovchi, unga qidiruv jarayoni va variantlar tanlashni o'zida qamrab oluvchi faollikning xususiyatlaridir. Psixika biologik evolyutsiyaning ma'lum bir bosqichida vujudga kelgan bo'lib, uning o'zi omillarning biri sifatida organizmni ularning yashash haroratiga tobora kuchayib boruvchi moslashuvni ta'minlab turadi. Psixikaning insonda paydo bo'lishi sifat jihatdan mutlaqo yangi tuzilishga ega, chunki u ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning qonuniyatlari bilan harlanganidir. Faoliyat regulyatsiyasining yuksak darajasi sifatida ong vujudga keladi, psixika faolligining yuksak ko'rinishi manbai tariqasida esa shaxs shakllanadi.

Bizningcha, metodologik nuqtai nazardan psixika tahlil qilinganda, albatta biosferik va neosferik aloqalar natijalari, ularning ta'sirchanlik kuchi, vaziyat, muhit hamda holatlar (hodisalar) fazoviy joylashuvi, "sun'iy miya"ning vujudga kelishi imkoniyati yuzasidan fikr bildirish bugungi kunda muhim ahamiyatga ega. Chunki, inson aql-zakovatining quvvati yetmaydigan, payqash imkoniyatiga ega bo'lmagan borliqning mo'jizalari, sirlari mavjuddir, uni hisobga olmasdan ilojimiz yo'q. Shuningdek, qarama-qarshilik mavjud ekanligini tan olish bilan birga, murosa-yu madora, xaotik (betartib) harakatlar hukm surishini unutmaslik lozim. Aks ettirish materiyaning umumiy xususiyatidan iborat bo'lib, ob'ektlarning belgilari va alomatlarini turli darajada adekvat (to'g'ri) idrok qilishga qobiliyatligi, boshqa ob'ektlarning munosabatlari va tuzilishining tavsiflarini ifodalaydi.

In'ikosning xususiyati materiyaning tashkil topganlik darajasiga bog'liq, chunki u organik va noorganik tabiatda, hayvonot olamida, ijtimoiy hayotda o'ta sodda va yuksak tashkil topgan tizimda sifat jihatdan xilma-xildir. Organizmda dastlabki aks ettirishning vujudga kelishi tirik tananing ichki va tashqi stimullarining javob reaksiyasiga tanlab munosabatda bo'lish manbaidan kelib chiquvchi

seskanuvchanlikdan boshlanadi. Bu psixikaga bo'lgan aks ettirishning sodda ko'rinishi bo'lib, u organik dunyoni rivojlanish jarayonida sezuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lgani tufayli sezgi vazifasini bajaruvchi birlamchi psixologik obrazlar paydo bo'la boshlaydi, ular organizm harakati ehtiyojini, fazoviy chamalash (mo'ljallash) maqsadini amalga oshirish uchun xizmat qiladi. Xuddi ana shu davrdan boshlab muhitga, ekologiyaga to'g'ri moslashish va harakatni idora qilish funksiyalari yuzaga keladi. Aks ettirishning sodda shakllari murakkabroq shakllarining rivojlanishi uchun zarur hart-haroitlar sifatida xizmat qiladi.

Organik dunyoning keyingi evolyutsion taraqqiyot davrida voqelikning ham sensor, ham aqliy obrazlarni qamrab oluvchi sodda sababiy aloqalar va vaqtni idrok qilish yuzaga keladi, buning natijasida xatti-harakatni to'g'ri ifodalash imkoni va faollik xususiyati tug'iladi. Bevosita harakat qiluvchi qo'zg'atuvchi organizmning to'g'ridan to'g'ri reaksiyasiga javobi oldindan, ilgari lab aks ettirishni keltirib chiqaradi. Inson faoliyatining ijtimoiy hartlanganligi tufayli in'ikos faolligi oshibgina qolmay, balki u sifat jihatidan mutlaqo boshqa xususiyat kasb eta boshlaydi. Aks ettirishning tanlovchanlik va maqsadga yo'nalganlik xususiyatlari hamkorlik faoliyati jarayonida mehnat quroli orqali tabiatni o'zgartirish ehtiyoji darajasi ko'rsatkichi aniqlanadi. Mazkur jarayonlarda psixik aks ettirish nafaqat hissiy obrazlarni, balki mantiqiy tafakkur, madaniyat mahsulini o'zida ifodalovchi ijodiy fantaziya, o'z navbatida til tarkibiga kiruvchi belgilar, alomatlar tizimining mohiyatiga qorishib, yaratuvchi sifatida aks ettirishning tubdan, radikal o'zgarishga olib keladi. Bunday toifadagi in'ikosning oqibatida ideal obrazning paydo bo'lishiga puxta zamin hozirlaydi, imkoniyatlarning ro'yobga chiqishi uchun barcha hart-haroitlar yaratadi. Aks ettirishning to'g'riligi, adekvatligi o'zini kelib chiqish manbaga ko'ra, mazkur manbaning moddiy tavsifi bilan miyada nerv impulslarini qayta ishlash o'rtasidagi qiyosiy jarayonni mujassamlashtiradi va sub'ektning psixologik jihatidan namoyon bo'lishi, rivojlanishi, o'zgarishi, takomillashishi kabi holatlarni ham bevosita, ham bilvosita usullar yordami bilan turlicha shaklda, tarzida, ko'rinishda ifodalaydi.

Psixologiya fanida aks ettirishning quyidagi ko'rinishlari tan olinadi: fizik, fiziologik, psixik, ong, o'zini anglash.

2-mavzu: Yosh davrlar psixologiyasi

1. Yosh davrlari klassifikatsiyasi va yosh inkirozlari.
2. Turli yosh davrlarida shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar.

Tayanch tushunchalar: bilish jarayonlari, bilish soxasi, temperament, xarakter, qobilyat, yosh davrlari, yosh inkirozlari, shaxs, yoshga oid psixologik xususiyatlar, yetakchi faoliyat.

Yosh psixologiyasi ontogenezdagi turli yosh davrlarining psixik taraššiyoti umumiy šonuniyatlarini, psixik rivojlanishning əsishini, shuningdek turli yosh davrlarining psixologik xususiyatlarini ərganadi. Ontogenez-(yunoncha,ontos-mavjud, jon, zot; genezis-kelib chišish, paydo bəlish)-individning paydo bəlishidan umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayoni. Yoshning ulhəyib borishi, psixik jarayonlarining rivojlanishidagi šonuniyatlar, undagi yetakchi omillar kəmda inson kəyot yəlining turli bosšichlarida uning shaxsiga xos xususiyatlar-yosh psixologiya fanining tadšišot predmeti kəsoblanadi. Ma'lumki shaxs tarkib topish jarayonining psixologik šonuniyatlarini, uning ilmiy asoslarini mukammal bilmay turib, ta'lim va tarbiyaning nazariy kəmda amaliy masalalarini muvaffašiyatli kəl etib bəlmaydi. Yosh psixologiya fani kəm əz navbatida əziga tegishli masalalarni tor eksperimental ravishda ərganish bilangina cheklanib šolmay, balki əz muammolarini inson kəyoti va faoliyatining tabiiy sharoitlarida, bolaga beriladigan ta'lim va tarbiyaning mazmun va məkəyatidan kelib chiššan kəlda ərganilsa yanada muvaffašiyatli rivojlanishi tabiiydir. Tabiat va jamiyatning šonunlari singari kamol topayotgan inson shaxsi rivojlanishining kəm əz šonunlari mavjud. Bu šonunlar yosh psixologiyasi fanining turli tarmošlarida ərganiladi, bular: bolalar psixologiyasi, kichik maktab yoshidagi əšuvchilar psixologiyasi, əsmirlar psixologiyasi, əspirinlar psixologiyasi, katta yoshdagi kishilar psixologiyasi va šariyalar (yoki gerontopsixologiya) psixologiyasidir.

Yosh psixologiyasi fanining nazariy vazifalari həyot mukim va murakkab

bœlib, u shaxsning kamol topishi ŝonuniyatlari va turli yosh davridagi odamlarda vujudga keladigan psixik faoliyat, kolat va shart-sharoitlarining œzaro ta'siri xususiyatlarini œrganishdan iboratdir.

Yosh psixologiyasi fanining amaliy vazifalarini esa psixik jarayonlarning namoyon bœlishi va taraŝŝiy etishi kámda inson shaxsi psixologik xususiyatlarining tarkib topishi ŝonuniyatlarini œrganishda ŝœlga kiritilgan ilmiy dalillarni ta'lim-tarbiya soƕalariga tadbiŝ ŝilish tashkil etadi.

Bu borada ayniŝsa pedagogik psixologiya birmuncha ulkan yutuŝlarga erishdi. Pedagogik psixologiyaning ta'limni yangi mazmunda joriy ŝilish yuzasidan œnggi yillarda ŝœlga kiritgan yutuŝlari buning yaŝŝol dalili bœla oladi. Ma'lumki keyingi œn yil mobaynida mamlakatimizdagi barcha ta'lim tizimlarida ta'lim ishlarining mazmuni tubdan œzgardi. Ta'limning eksperimental ravishda tekshirilgan yangi usullari (masalan, interfaol ta'lim metodlari) joriy ŝilinmoŝda.

Pedagogik psixologiya-ilmining tarmoŝi sifatida, ta'lim va tarbiyaning shaxsga samarali ta'sir etuvchi omillari, ŝonuniyatlari va mexanizmlarini œrganuvchi fandır.

Bolalar va yoshlarning maktabdagi kámda boshŝa ta'lim-tarbiya muassasalaridagi faoliyat va katti-karakatlarining psixologik ŝonuniyatlarini œrganuvchi pedagogik psixologiya ikki fannin, ya'ni psixologiya va pedagogika fanlarining tutashgan joyidan œrin egallagandır. Pedagogik psixologiyaning predmeti maktabda bilim, kœnikma va malakalarni egallash ŝonuniyatlarini, bu jarayonlarda sodir bœladigan individual tafovutlarni, œŝuvchilarda faol, mustaŝil va ijodiy tafakkurni tarkib toptirish ŝonuniyatlari tashkil etadi. pedagogik psixologiya ta'lim-tarbiyaning ta'siri bilan œŝuvchilar psixikasida sodir bœladigan œzgarishlarni káam tadŝiŝ etadi. bundan tashŝari, œŝuv materiallarining œŝuvchilarga mos kelishi, turli ta'lim metodlarining psixologik jikáatdan samaradorligi, darsliklar, œŝuv ŝurollari, asbob-uskunalar va maktab ishlarining tartibiga nisbatan bœlgan psixologik talablar kabi muammolarni káam pedagogik psixologiya œrganadi.

Kœzirgi vaŝtda pedagogik psixologiyaning eng muƕim vazifalaridan biri maktabdagi ta'lim jarayonini yanada takomillashtirishning psixologik asoslarini ishlab chiŝishdan iborat bœlib, bu narsa yangi ta'lim dasturiga œtish munosabati bilan

boʻlişdir. Pedagogik psixologiya shu bilan birga oʻshuvchilar shaxsining tarkib topish jarayonini turli tarbiyaviy tadbirlarning oʻshuvchilarga koʻrsatadigan taʻsirini oʻrganadi kanda oʻshuvchilarning oʻz-oʻzini tarbiyalashning psixologik asoslarini tadshish etadi.

Nikoyat, Pedagogik psixologiya taʻlim – tarbiya jarayonining tashkilotchisi boʻlgan oʻshuvchi shasini, uning pedagogik faoliyat xususiyatlarini oʻrganadi. Bunda oʻshuvchining taʻlim – tarbiya ishlaridagi yutuşlarni taʻminlovchi sifatlarni ajratib koʻrsatish bilan birga uning bilim, koʻnikma, malaka va şobilyatlarining tarkib topishi kanda taraşsiyotining psixologik jarayonlari anişlanadi.

Yosh psixologiyasi kanda pedagogik psixologiya singari umumiy psixologik şonuniyatlarni yoritib beradigan, psixik jarayonlarni, kolatlarni va shaxsning individual psixologik xususiyatlarini oʻrganadigan umumiy psixologiyaga asoslanadi.

Shu bois yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanini oʻrganish kanda nazariy, kanda amaliy akamiyatga ega boʻlib, u boshsa fanlar singari taraşsiyotning umumiy tamoyillariga: oliy nerv faoliyati şonunlariga, psixofiziologiya şonunlariga bu soʻkada toʻplangan ilmiy maʻlumotlarga tayanib, inson psixikasining kechishi rivojlanishi, oʻzgarishi yuzasidan baʻs yuritadi.

Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya ilmining aloʻkida predmeti sifatida XIX – asrning boshlarida vujudga kelgan boʻlishiga şaramay, uning mustaşil fan sifatida rivojlanishi va şaror topish yoʻli ancha murakkab kechgandir. Mazkur ilmning rivojlanishiga turli dunyoşarashlar oʻrtasida olib borilgan doimiy kurash katta taʻsir koʻrsatgan. Jamiyat tarixiy taraşsiyotining u yoki bu bosşichida şanday dunyoşarash ustuvorligiga şarab, tekshirishlar darajasi va sifati, olingan natijalarni şanday izoʻklash zarurligi belgilab berilgan.

Oʻtmishda ajdodlarimiz insonning psixologik şonuniyatlarini izchil, atroflicha, muayyan ilmiy yoʻnalishda oʻrganmagan boʻlsalarda, biroş allomalarning şoʻlyozmalarida mazkur kolatlarining namoyon boʻlishi, inson kamoloti toʻhrisida şimmatli fikrlari koʻzrigacha yuksak akamiyat kasb etadi.

Abu Nasr Forobiy pedagogika masalalarini va ular bilan boʻliş boʻlgan psixologik, fiziologik muammolarni ijobiy kal etishda insonni kar tamonlama yaxlit va oʻzaro uzviy boʻliş boʻlgan şismlardan iborat deb aytadi. Forobiy mavjudotni bilishda

ilm–fanning rolini kal etuvchi omil deb biladi, uningcha inson tanasi, miyasi, sezgi organlari tuʻhilishda mavjud, lekin asliy bilimi, ma’naviyligi, ruhi, intellektual va aʻkloʻsiy xislatlari, xarakteri, dini, urf–odatlari, ma’lumoti tashsi muʻkit, boshsa insonlar va shu kabilar bilan muloʻshotda vujudga keladi, inson oʻz faoliyati yordamida ularni egallaydi, ularga erishadi. Uning asli fikri, ruhiy yuksalishining eng yetuk maʻsuli boʻladi deb ta’kidlanadi.

Abu Raykon Beruniy ta’lim va tarbiyaning maʻsadi, vazifalari va mavsei, inson, yosh avlodning rivojlanishi kaʻsidagi fikrlari chin ma’nodan insonparvarlik va insonshunoslik zamirada yaratilgan. Bilim va tarbiyaning tabiatga uyʻunlik tamoyillarini mutafakkirining barcha asarlarida kuzatish mumkin. U insonni tabiatning bir shismi deb ta’kidlaydi.

Beruniy ta’lim jarayonining tabiatiga chuʻsur kirib borib, bolalarning yosh xususiyatlarini kisobga olish asosiga shurilgan oʻsitsh tabiatga uyʻunligini uʻtiradi.

Beruniy pedagogik ijodida inson va uning baxt–saodati, ta’lim–tarbiyasi, kamoloti bosh masala boʻlgan.

Oʻrta asrda yashab, ijod etgan donishmand, tabobat ilmining doʻkiysi Abu Ali ibn Sino inson ruhiyati, jang va shalbning birligi, inson organizmining tuzilishi undaga nerv faoliyati va ularning tarmoʻshlanishi, kolatlari kaʻsidagi shimmatli ma’lumotlari koʻziga shadar tibbiyotning muʻkim negizini tashkil etadi.

Yusuf Xos Kojibning bosh masalalarida biri komil insonni tarbiyalashdir. Adib oʻz asarlarida eng komil, jamiyatning oʻsha davrdagi talablariga javob bera oladigan insonni shanday tasavvur shilgan boʻlsa, shu asosda u oʻz tamoyillarini izchil bayon etadi. «Shudadhu bilig» («Saodatga yoʻellovchi») asari ta’lim va tarbiya, ma’naviy kamolotning yoʻel–yoʻerišlarini usullarini, chora tadbirlarini oʻzida mujassamlashtirgan, aʻkloʻsh va odobga doir ma’naviy manbadir.

Abdurakmon Jomiyning «Bakoriston», «Xirandnomai Iskandari», «Tuʻktaful aʻkror» va boshsa asarlarida ilm–ma’rifat, ta’lim–tarbiya, kasb–kunar oʻrganish, inson ijobiy fazilatlarini kaʻsidagi fikrlari ifodalangan.

Alisher Navoiyning «Xazoyinul maoniy», «Maʻkbubul shulub» va boshsa asarlarida yetuk barkamol insonning axloʻsi, ma’naviyati, oʻzgalarga munosabati,

iste'dodi va kobiliyati tæħrisida šimmatli mulokazalar yuritilgan. Ana shu psixologik mezonlar ijtimoiy adolat šaror topish uchun muķim akamiyatga ega ekani takidlangan. Shuningdek, Navoiy asarlarida yosh avlodni barkamol inson sifatida shakllanishida otanonaning roli, ayollarning iffatliligi, kishilarning kamtarligi kašidagi fikr mulokazalari aloķida ærin egallaydi.

Navoiy «Xamsa»sining kar bir dostonida bukilmas iroda, ša'tiyatlilik, itoat, insonparvarlik tuyħulari, ijodiy xayolot, insonning murakkab ichki kechinmalari moķirona yoritilgan. Shuningdek Maķmud Šoshħariy, Uluħbek, Našshbandiy, Ogaķiyning yoshlar tarbiyasiga, axloš-odob, fe'l-atvor, oilaviy kayot, kishilararo munosabatlarga doir šarashlari ularning asarlarida ravon va ixcham bayon etilganligini ta'kidlash mumkin.

Yosh avlodning ta'lim va tarbiya bilan boħliš psixologik muammolari yirik rus olimlari, faylasuf va yozuvchilarni kam muntazam jalb etib kelgan. Rossiyada psixologik tadšišot namunalari Sharš va Ĥarb madaniyati ta'sirida inson ruķiyati bilan boħliš turli asarlarda shakllanib kelgan. Dastlabki pedagogik-psixologik mazmundagi asarlar XVII-XVIII diniy-axlošiy negizda yoritilgandir. V.N.Tatišev, A.N.Radišev, N.I.Novikov va boshšalarning asarlaridagi dastlabki šarashlari kam psixik taraššiyotning æziga xos xususiyatlari, psixik rivojlanishdagi tafovutlar bilan yoeħrilgandir. Rus tarixchisi V.N.Tatishevning «Fanlar va bilim yurtlarining foydasi tæħrisida suķbat» kitobida fanlarning tasnifi, bilimlarning akamiyati, til nutšining mavšei, yosh davrlarining xususiyatlari bilan boħlišligi koersatilgan.

A.N.Radišev birinchilar šatori bola psixik taraššiyotini tabiiy-ilmiy yoesinda asoslab berishga urindi. Uning «Peterburgdan Moskvaga sayokat» kitobi bu boada pedagogik-psixologik sirasidan munosib ærin egallaydi. Yozuvchining fikricha inson tashši muķit kašidagi taassurotlarini sezgilar oršali idrok etadi, shu yoesinda uning tafakkuri, ulħayib shakllanadi.

N.I.Novikov bashariyat farovonligini koerlab, yoshlar va bolalar æertasida foydali bilimlarni keng tarħibot etish uchun ularni æziga xos yoesinda tarbiyalamoš zarur deb aytadi. Uning asarlarida insonning kamoloti uchun tafakkur, xotira, axloš, kis-tuyħu va tašlidchanlik aloķida akamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi.

Rossiyada yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining rivojlanish tarixida K.D.Ushinskiyning o'rnini alohida ahamiyat kasb etadi. uning fikricha psixologiya fanining asosiy vazifasi tarbiyaning maqsadini aniqlashga, ta'lim-tarbiya natijalarini tahlil qilishga, shular asosida yangi metod va usullar yaratishga, pedagogik tajribani ta'kidlash va umumlashtirishda muhim o'rin tutadi. K.D.Ushinskiyning «Inson tarbiya predmetidir» asarida pedagogik ta'sir jarayoni kuzatilgan insonning psixologik xususiyatlari, uning o'ziga xos tomonlari o'z aksini topgan. Shuningdek, Rossiyada ilmiy psixologiyani rivojlantirishda N.F.Kapterev, I.A.Sikorskiy, A.P.Negaev, A.F.Lazurskiy, P.F.Lesgaft, I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, P.P.Blonskiy singari olimlar bu boada o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar.

Ta'kidlash joizki, ayniqsa, L.S.Vigotskiy, S.L.Rubinshteyn, A.R.Luriya, A.I.Lebnisev, M.Ya.Basovlar tomonidan yaratilgan yangi ilmiy nazariyalar, chunonchi psixikaning madaniy-tarixiy taraqqiyot va taraqqiyotning o'zaro munosabat nazariyasi, psixik taraqqiyotda faoliyatning mavjning singari ilmiy-nazariy qarashlar o'ziga xos yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining tayanch tushunchalaridandir.

O'tgan asrning o'rtalarida vujudga kelgan turli nazariyalar, qarashlar, o'quv faoliyati va ta'limning talqinlari (D.N.Bogoyavlenskiy, N.A.Menchinskaya, P.Ya.Galperin, Z.I.Kalmykova, N.F.Gal'yuzina, D.B.Elkonin V.V.Davydov, L.V.Zankov, L.N.Landa, A.A.Lyublinskaya, N.V.Kuzmina va boshqalar) nafaqat pedagogik tajribani, balki psixologiya fanining bu tarmoqini ilmiy-amaliy boyitishga asos bo'ldi.

Ayniqsa, o'tmish yillarda o'quv materialini o'zlashtirishning mexanizmlari (S.L.Rubinshteyn, N.Kabakova-Meller, L.B.Itelson); o'qishda (P.I.Zinchenko, A.A.Smironov, V.Ya.Lyudis); tafakkur (N.F.Shemyakin, A.M.Matyushkin); idrok (Yu.B.Gippenreiter); bolalarda nutqning rivojlanishi (M.I.Lisina, A.A.Venger); shaxsning rivojlanishi (B.G.Ananev, L.I.Vojovich, V.S.Muxina); muloqot va nutq (V.A.Artemov, A.A.Leontev, V.A.Kan-Kalik); psixik rivojlanishning davrlari (P.P.Blonskiy, A.S.Vigotskiy, A.N.Leontev, D.B.Elkonin, B.G.Ananev, A.V.Petrovskiy); o'quvchilarning aqliy faoliyati va iste'dod muammolari (A.A.Bodalev, N.S.Leytes, N.D.Levitov, V.A.Kruteskiy)ga bahshlangan qator ilmiy tadqiqotlar o'z

fanining yanada rivojlanishiga o'zlarining munosib k'issalarini o'zlashib kelmo'sha.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida o'zbiy Yevropa mamlakatlari va A'SShda inson psixologik xususiyatlari bilan bog'li'k tajribalarga asoslangan ilmiy nazariya va yonalishlar vujudga keldi. Odam psixik tabiatini turlicha tal'sin o'zlashiga o'zaramay, bu nazariyalar ma'lum darajada yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya rivojlanishiga turtki bo'ldilar. Bu borada E.Meterman, S.Xoll, K.Byuler, E.Klapared, E.Dyurkgeym, P.Jane, J.Piaje, A.Vallon, Dj.Bruner va bosh'osalarning ilmiy tad'o'shotlarini e'tirof etish mumkin.

Olmon psixologi E.Meterman bolaning maktab davrida uning ru'ki va tanasida kechayotgan o'zgarishlarni t'oli'sh bilmay turib, unga biror buyru'sh yoki farmoyish berib bo'lmaydi deb ta'kidlaydi. Uning fikricha eksperimental pedagogikaning ma'ssadi Ayni shu muammolarga o'zaratilmo'g'i darkor.

Amerikalik S.Xoll ka'ar o'zanday bola o'zining individual tara'shiyotida filogenezni ontogeneza takrorlaydi, shu bois bolalarga ibtidoiy instinktlarni o'g'ri'ssiz, yengil kechishi uchun o'zlay imkoniyatlar yaratib berish zarur deb aytadi. S.Xoll o'z tajribalari asosida boy ashyoviy dalillar t'oplab, bola ka'shida psixologik, fiziologik ka'mda pedagogik bilimlarning kompleks dasturini yaratish o'zoyasini o'lga suradi.

Shveysariyalik psixolog E.Klaparez «Bola psixologiyasi va eksperimental pedagogika» asarida o'zizi'sh, motiv, e'ktiyojlarning metodologik asoslari, bolalar tafakkurining xususiyatlari va rivojlanish o'zonuniatlari, o'zashashlik va tafovutning bola ongida sodir etilishi t'og'risida mulo'kaza yuritadi.

Fransuz psixologi E.Dyurkgeym-ul'g'ayish-kishilarning kis-tuy'g'ularni o'zlashtirishi ekanligini, shu bois, idrok qilingan tasavvurlar bolaning, ru'kiy faoliyatini ifodalashini, bolaning tajriba, an'ana, urf-odatlarni ta'shid or'shali egallashini, biologiyada irsiyat o'zanchalik akamiyatli bo'lsa, ta'shid ka'm jamiyatda shunday o'erin tutishini u'stiradi.

Yana bir fransuz psixologi P.Janening fikriga ko'era, inson psixikasi ijtimoiy munosabatlarga bog'li'k, zotan jamiyat va tabiat o'ertasidagi turli alo'salar tizimining shakllanishi insonning ul'g'ayishini belgilaydi. U alo'sa sifatida ka'tti-ka'arakatni tushunadi, bu esa kishining atrof-mu'kitga shaxsiy munosabatidan bosh'sha narsa emas, albatta. P.Janening ta'kidlashicha, eng o'zimmatli, akamiyatli, ijtimoiy ka'arakat

kamkorligidagi faoliyatda o'z ifodasini topadi, shaxslararo tashqi munosabatlar rivojlanishning muhim tamoyili hisoblanadi.

Amerikalik Dj.Bruner shaxsning tarkib topishi bilan ta'lim o'rtasida o'zaro aloqa mavjudligini ta'kidlab, insonning kamolot sari intilishi bilim olish samaradorligini oshirsa, o'qitishning takomillashuvi uning ijtimoiylashuvini jadallashtiradi, deb u'qtiradi.

Shuningdek, J.Piaje, E.Torndayn, Dj.Uotson, F.Galton, A.Anastazi, A.Bike, T.Simonlar kam bola psixik taraqqiyotida ta'limning mavjeseini, ularning asliy xususiyatlarini, dasturli ta'lim, ko'nikma va malakalarning ahamiyatini, mashqlarning o'rnini ilmiy-amaliy asoslab berishda muhim o'rin egallaydilar. Bu ta'limotlar ko'zirgi kunda kam o'zining ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Mamlakatimizda kam yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya fanining muhim muammolariga doir qator ilmiy-amaliy tadqiqotlar pedagog va psixolog olimlar tomonidan olib borilmoqda. Mazkur muammolar ko'zirgi zamon fanining metodologik tamoyillari asosida, yosh va uzoq xorijiy mamlakatlarida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning yutuqlari va qoyalari qashidagi ma'lumotlarga ega bo'lgan kolda o'zining munosib o'rnini egallab bormoqda. Bu borada T.Shori-Niyoziy, S.Rajabov, P.I.Ivanov, M.Vokidov, M.G.Davletshin, E.To'ziyev, R.Gaynutdinov, B.Shodirov, R.Sunnatova, A.Jabborov va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarini e'tirof etish mumkin. Jumladan, o'qituvchilarning texnik qobiliyatlari, o'qituv motivlari, zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologik shiyofasi M.G.Davletshin va uning izdoshlari R.Gaynutdinov, A.Jabborov, F.Kaydarovlar tomonidan, tafakkur va ta'limni boshqarish muammosi E.T.To'ziyevning tashabbusida, iste'dodli o'qituvchilar va kasb tanlash muammosi B.R.Shodirov raqbarligida, bolalarning asliy faoliyat muammosi R.I.Sunnatovalar tomonidan samarali olib borilmoqda.

Hozirgi paytda respublikamizdagi yetakchi oliygo'klarning kafedra va laboratoriyalarida o'qituvchilarning psixologik-fiziologik xususiyatlari bilan bog'liq jarayonlarni tadqiq etish yuqori malakali mutaxassislar tomonidan maxsus texnikalar bilan jikozlangan sharoitlarda ilmiy-tadqiqot ishlari samarali yo'lga qeyilgan.

Fanning vujudga kelishi va rivojlanishi jarayonida unga ta'sir ko'rsatib kelgan barcha nazariyalar, ilmiy va amaliy ma'lumotlar, yo'nalishlar ko'zirgi kunga qadar

o'zining a'kamiyatini sa'lab kelmo'sha va fanning istisbolida kam mu'kim ilmiy – nazariy manba kisoblanib sholishi, tabiiydir.

Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya fani kam psixologiya ilmining bosh'sa so'kalar singari o'zining ilmiy – tad'sisot metodlariga ega.

Biologik shonuniyatlarni o'ta jiddiy, o'ylab tashkil shilingan kamda muayyan reja asosida olib boriladigan tekshirishlar or'sali xolisona ani'slash mumkin. Biologik tad'sisotlar jarayonini shuyidagi asosiy bos'sichlariga bo'elish ma'ssadga muvofi'sdir:

1. Muammoninig shoyilishi. Kar shanday ilmiy – tekshirish ishlari kabi, chunonchi, psixologiyadan olib boriladigan ilmiy tekshirish ishlari kam nazariy va amaliy a'kamiyatga ega bo'elgan muammoni ani'slashdan, shuningdek bu muammo fanda shanchalik ochilganini bilish uchun mazkur mavzuga oid adabiyotlarni ta'klil shilishdan boshlanadi.
2. Tad'sisot metodikasini tanlash. Biologik tad'sisotlar turli metodlar (bu metodlar kasida shuyida batafsil fikr yuritaladi) bilan olib boriladi. Tekshirishlarning muvaffa'siyatli chisishi ko'ep jikatdan metodni to'ehri tanlashga bo'hli's bo'eladi.
3. Aniq ma'lumotlarni to'plash. To'eplangan ma'lumotlar o'rganilayotgan muammoga mos bo'elishi yoki ularni to'epdash ma'ssadga muvofi's xarakterda olib borilishi zarur. Ilmiy ma'lumotlarga bo'elgan asosiy talab ularning ob'ektiv, to'ela va izchil bo'elishidir. To'eplangan ma'lumotlar o'rganilayotgan muammoni kar jikatdan xarakterlab berishi kerak.
4. Anis ma'lumotlarni ishlash. To'eplangan ma'lumotlarni matematik va manti'shiy jikatdan ishlab chisish umimiylikni, xususiylikni topish va ularni tasodifiy materiallardan ajratish imkonini beradi. Bunda to'eplangan materiallarning o'ertacha mi'sdori (arifmetik, kvadrat va k.k.z), protsent va bosh'salar ani'slanadi, songa oid ma'lumotlar jadvallarda joylashtiriladi, grafik, diagramma va chizmalarda o'ez aksini topadi. Murakkab mutanosiblikdagi ma'lumotlarni topishda esa variatsion statistika metodlari shellaniladi.

Tajribada qo'llaniladigan metod sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin.

1. **Kuzatish metodi.** Kishining kar kungi psixik faoliyatini odatdagi kayot va sharoitlarida ta'klil shilishdan iboratdir.

Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyada bu metodning ob'ektiv (tashši) va sub'ektiv (œzini œzi) kuzatish turlari mavjud. Inson psixikasidagi œzgarishlarni kuzatish uchun šuyidagilar amalga oshiriladi: a) kuzatishning mašsadi, vazifasi belgilanadi; b) kuzatiladigan ob'ekt tanlanadi; v) sinaluvchining yoshi, jinsi šida ma'lumotlar tœplanadi; g) tadšišot œtkazish vašti rejalashtiriladi; d) kuzatish šancha davom etishi šat'iylashtiriladi; ye) kuzatish insonning šaysi faoliyatida (œyin, œšish, meknat, sportda) amalga oshirilishi tavsiya etiladi; yo) kuzatishning shakli (yakka, guruć, jamoa) tayinlanadi; j) kuzatilganlarni šayd šilib borish vositalari (kundalik, sućbat daftari, kuzatish varašasi, magnitofon, video magnitofon va boshšalar) taxt šilinadi.

Kuzatish oršali turli odamlarning diššati, kis-tuyhjulari, nerv sistemasining tashši ifodalari, temperament xususiyatlari, imo-ishoralari, sezgirligi, nutš faoliyati va kokazolari œrganiladi. Ammo œta murakkab ichki psixologik kechinmalar, yuksak kissiyotlar, tafakkur, mantišiy xotira va ašl-zakovatni tadšiš etishga bu ietodning imkoni yetmaydi.

2. Eksperiment metodi. Sun'iy kosal šilingan psixologik sharoitda namoyon bœluvchi psixik faoliyatni taćlil šilishdan iboratdir. Eksperimentator yoki tajriba œtkazuvchi psixik faoliyatning œziga kerakli kodisasini maxsus tarzda kosal šiladi kanda uning namoyon bœlish sharti va xarakterini belgilaydi. Tajriba metodi œz navbatida tabiiy va laboratoriya metodlariga ajratiladi.

Tabiiy metod psixologik-pedagogik masalalarni kal šilishda šœllaniladi. Bu metodning ilmiy asoslarini 1910 yilda A.F.Lazurskiy yaratgan. Tabiiy metoddan foydalanishda ishlab chišarish jamoalari a'zolarining, ilmiy muassasalar xodimlarining, œšituvchilarning ish šobiliyatlari, œzaro munosabatlarini, mutaxassislikka yarošliligi muammolarini kal šilish nazarda tutiladi. Tabiiy sharoitda inson psixikasini œrganishda sinaluvchilarning œzlari boxabar bœlishi, ta'lim jarayonida berilayotgan bilimlar tadšišotmašsadiga muvofišlashtirilishi lozim.

Laboratoriya (klinika) metodi kœpincha individual (ba'zida guruć yoki jamoa) shaklida sinaluvchilardan yashirmay, maxsus psixologik asboblari, yœl-yœrišlar, tavsiyalar, kœrsatkichli va ilovalardan foydalanib olib boriladi. Kozir inson psixiksidan

oʻzgarishlarni aniʻshlaydigan asboblardan, murakkab elektron kisioblash mashinalari, ʻurilmalar, moslamalar mavjud. Koʻpincha detektivlar, elektron va radio oʻlchagichlar, sekundomer, refleksometr, elektroensefalogramma kabilardan foydalaniladi.

Laboratoriya metodi yordamida diʻshatning sifatlari, sezgi, idrok, xotira va tafakkurning xususiyatlari, emotsional kama irodaviy va aʻshiy zeriʻsh singari murakkab psixik kolatlar tekshiriladi. Koʻpincha laboratoriya sharoitida kishilar (uchuvchi shofyor, operator, elektronlar) va kutilmagan tasodifiy vaziyatlar (kalokat, portlash, izdan chiʻsh, shovʻsin koʻtarilishi)ning modellari yaratiladi. Asboblarning koʻrsatishi boʻyicha oʻzgarishlar, rivojlanish dinamikasi, jismoniy va aʻshiy toliʻsh, emotsional-irodaviy, asosiy zeriʻsh, jiddiylik, tanglik kar ʻanday sodir boʻlayotganini ifodalovchi maʻlumotlar olinadi.

3. Psixologik-pedagogik eksperiment- oʻshuvchilarning psixologik xususiyatlarini tabiiy sharoitda maxsus usullar yordamida oʻrganish demakdir.

Mazkur eksperiment oʻshuvchilarni maxsus uyushtirilgan taʻlim sharoitida maʻssadga muvofiʻsh ulardan oʻzgarishlarni kuzatishni taʻsozo etadi. bu eksperiment aniʻshlovchi va tarkib toptiruvchi bosʻshichlardan iborat boʻlib, maxsus uyushtirilgan taʻlim tarkib toptiruvchi eksperiment jarayonida olib boriladi. U ʻuyidagi tuzilishga ega: eksperimentator yoki tadʻshisot olib boruvchi, sinaluvchilar, faraz, reja, yoʻl-yoʻriʻsh, tajribaning bir-biriga boʻhliʻsh boʻlgan va boʻhliʻsh boʻlmagan, oʻzgaruvchan, nazorat ʻilinadigan va ʻilinmaydigan ʻismlardan iborat. Eksperimental tadʻshisotning asosiy bosʻshichlari: farazning ilgari surishi, metodikani tanlash, eksperimentni rejalashtirish, olingan maʻlumotlarni ishlab chiʻsh, taʻklil eti shva izoklashdan iboratdir.

4. Anketa metodi. Kishilar psixikasini ommaviy soroʻsh asosida oʻrganish demakdir. Bu metod yordamida turli yoshdagi odamlarning psixologik xususiyatlari, narsa va kodisalarning munosabatlari oʻrganiladi. Anketa odatda uch turda oʻtkaziladi. Ularning birinchi turi anglashilgan motivlarni aniʻshlashga moʻljallangan savollardan tuziladi. Ikkinchi turida kar bir savolning bir nechtadan tayyor javoblari beriladi. Uchinchi turdagi anketada sinaluvchiga yozilgan toʻhri javoblarni ballar bilan baʻkolash tavsiya etiladi. Anketadan turli yoshdagi odamlarning layoʻshatlarini, muayyan soʻkaga

šizišishlari va šobilyatlarini, œziga, tengdoshlariga, katta va kichiklarga munosabatlarini anišlash mašsadida foydalaniladi.

Taršatilgan anketalar yišishtiriladi va elektron kisoblash mashinalarida kisoblanadi, atroflicha mišdoriy tašlil šilinadi, sœngra tadšišotga yakun yasalib, ilmiy va Amaliy yœsinda xulosalar chišariladi. Anketa metodi inson psixikasini œrganish uchun boy ma'lumotlar tœplash imkonini beradi. Biroš unda olinadigan ma'lumotlar doimo xolisona xususiyatga ega bœlavermaydi. Bunday kamchilikka yœl šœymaslik uchun anketa ichidagi nazorat vazifasini bajaruvchi savollarni puxta ishlab chišish mašsadga muvofišdir.

5. Sušbat metodi erkin nutšiy munosabat tufayli olingan kishi psixik faoliyatining xulosasini tekshirish demakdir. Bu metod yordamida inson psixikasini œrganishda sušbatning mašsadi va vazifasi belgilanadi, uning ob'ekti va sub'ekti tanlanadi, yakka shaxslar, guruš va jamoa Bilan œtkazish rejalashtiriladi, œrganilayotgan narsa bilan uzviy bošliš savol-javob tartibi tayyorlanadi. Sušbatning bosh mašsadi muayyan bir vaziyat yoki muammoni šal šilish jarayonida inson psixikasidagi œzgarishlarni œrganishdir. Sušbat oršali turli yoshdagi odamlarning tafakkuri, ašl-zakovati, xulš-atvori, šizišishi, bilim saviyasi, e'tišodi, dunyošarashi, irodasi tœhrişida ma'lumotlar olinadi.

6. Test metodi. Test-inglizcha «sinash», «tekshirish» degan ma'noni anglatadi. Shaxsning ašliy œsishini, šobilyatini, irodaviy sifatlari va boshša psixik xususiyatlarini tekshirishda šœllaniladigan šisša standart masala, topshiriš, misol yoki jumbošlar test deb ataladi. Test aynišsa odamning šanday kasb egallash mumkinligini, kasbga yarošliligi yoki yarošsizligini, iste'dodlilar va ašli zaiflarni anišlashda, kishilarni saralashda keng šœllaniladi. Test metodining šimmati tajribaning ilmiylik darajasiga, tekshiruvchining mašoratiga va šizišishiga, tœplangan ma'lumotlarning ob'ektivligi va ularni ilmiy tašlil šila bilishga bošlišdir.

1905 yil fransuz psixologlari A.Bine va A.Simonlar insonning ašliy œsi shva iste'dod darajalarini œlchash imkoniyati borligi hœoyasini olša surganidan keyin psixologiyada test metodi šœllanila boshlandi.

Kozirgi zamon nodir testlar šatoriga psixologlardan Rorshax, Rozeesveyg,

Keytel, Veksler, Ayzenk, Anastazi, Raven va boshšalar ijodining namunalarini kiritish mumkin. Eng keng taršalgan testlar šatoriga yutušša erishish (mašsadga yetish) testlari (ular darsliklarida berilgan bilim va malaka darajalarini baóolashga šaratilgan), intellekt testlari (ašliy rivojlanish darajasini oelchashga moeljallangan), shaxs testlari (inson irodasi, emotsiyasi, šizišishi, motivatsiyasi va xulšini baóolashga yoenaltirilgan diagnostik usullardan iboratdir), shaxs «loyiákasi» (proektiv) testlari (savollarga bita aniš javob berish talab šilinadi, javoblarni taóilil šilib, shaxs xususiyatining «loyiákasi» ishlab chišiladi) kiradi.

7. Biografik (tarjimai óol) metodi. Inson psixikasini tadšiš šilish uchun uning óayoti, faoliyati, ijodiyoti toehrisidagi oħzaki va yozma ma'lumotlar biografik metod oršali oerganiladi. Bu borada kishilarning tarjimai óoli, kundaligi, xatlari, esdaliklari, oezgalar ijodiga bergan baóolari, tašrizlari aloóida oerin egallaydi.

Shu bilan birga oezgalar tomonidan toeplangan tarjimai óol óašidagi materiallar: esdaliklar, xatlar, rasmlar, tavsiflar, baóolar, magnitofon ovozlari, fotolavóalar, óujjatli filmlar, tašrizlar oerganilayotgan shaxs óašida toela tasavvur etishga xizmat šiladi.

Tarjimai óol ma'lumotlari inson psixikasidagi oezgarishlarni kuzatishda, uning suóbat va tajriba metodlari bilan oerganib boelmaydigan jikatlarni ochishda yordam beradi.

Biografik ma'lumotlar odamlarning oezini oezi tarbiyalashi, nazorat šilishi, idora etishi, oezining uslubini yaratishi, kamolot choeššisiga erishishi jarayonida namuna vazifasini oetaydi.

8. Sotsiometrik metod. Bu metod kichik guruó a'zolari oertasidagi bevosita emotsional munosabatlarni oerganish va ularning darajasini oelchashda šoellaniladi. Unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan. Mazkur metod yordamida muayyan guruódagí óar bir a'zoning uzaro munosabatini anišlash uchun uning šaysi faoliyatida kim bilan birga šatnashishi soeraladi. Tadšišotning sotsiometrik metodi sharoitga muvofišlashtirilgan kichik guruólardagi shaxslararo munosabatni oelchash usuli óisoblanadi. Bu usulda sinaluvchilarga bevosita savollar beriladi va ularga ketma-ket javob šaytarish oršali guruó a'zolarining oezaro tanlash jarayoni vujudga keltiriladi. Maktabgacha tarbiya muassasalari maktabdagi oeuuvchilar jamoasi, meónat

lagerlari, oliy maktablar, meʼnat jamolari va turli muassasalarning xodimlari oʻrtasidagi munosabatlarning xususiyatlari, dinamikasi, shaxslararo ziddiyatlarning sababi shu metod yordamida oʻrganiladi. Umuman olganda, sotsiometriya metodidan turli yoshdagi, ikki xil jinsdagi, saviyasi har xil kishilar guruhlariidagi psixologik oʻlchovlarni tadbiq etishda umumli foydalanish mumkin.

Yosh davrlari klassifikatsiyasi va yosh inqirozlari.

Yosh davrlari muammosini oʻrganish koʻpgina ommlarni qiziktirib kelgan muammolardandir. L.S.Vygotskiy birinchilardan boʻlib shaxs ontogenetik rivojlanishini davrlashtirishda tarixiylik tamoyiliga amal qilish lozimligini taʼkidlagan. Uning fikricha, bolalik - bu murakkab ijtimoiy madaniy hodisa bulib, tabiatan tarixiy kelib chikish xarakteriga ega.

L.S.Vygotskiy inson umrini davrlashtirishda yosh inqirozlarini asos kilib olgan va quyidagi boskichlarga bulgan:

- tugʻilgandagi inqiroz
- bir yosh inqirozi
- uch yosh inqirozi
- 7 yosh inqirozi
- 13 yosh inqirozi
- 17 yosh inqirozi.

D.B.Elkonin esa davrlashtirishda yetakchi faoliyatga urg‘u beradi:

Boskchilar	Davrlar	Xronologik Yosh	Yetakchi faoliyat	Faoliyat tipi	Rivojlanishdagi o‘ziga xoslik
Ilk Bolalik	Chakaloklik	0-1 yosh	Bevosita- emotsional mulokot	Ayrim faoliyatning ijtimoiy- motivatsion tomoni rivojlanadi,	Motivatsion - extiyojlar soxasi
	Ilk bolalik	1-3 yosh	Predmetli faoliyat	Faoliyatning operatsion	Intellektual- bilish soxasi
Bolalik	Maktabgach	3-7 yosh	Rolli uyin	Ayrim	Motivatsion -

				ijtimoiy- motivatsion tomoni rivojlanadi, munosabatlar	
	Kichik maktab	7-10 yosh	Ta’lim	Faoliyatning operatsion	Intellektual- bilish soxasi
O‘smirlik	o‘smirlik	11-15 yosh	Tengdoshlar bilan intim- shaxsiy mulokot	Ayrim faoliyatning ijtimoiy- motivatsion tomoni rivojlanadi,	Motivatsion - extiyojlar soxasi
	Ilk o‘spirinlik	15-17 yosh	o‘kuv - kasbiy faoliyat	Faoliyatning operatsion	Intellektual- bilish soxasi

E.Eriksonning psixosotsial davrlashtirish boskichlarida ma'lum bir xislarga asoslanilgan va ular quyidagilar:

1. Go'daklik davri (tugilgandan 1 yoshgacha): ishonch/ishonchsizlik. Bu xislar ona mexri va gamxurligining kay darajadali bilan boglik. Agar oilada emotsional diskommfort kuzatilsa bolada ishonchsizlik xissi ustunlik kila boshlaydi.

2. Ilk bolalik (1-3 yosh): avtonomiya/uyat va shubxa. Bola jamiyatda kabul kilingan normalarga duch kela boshlashi natijasida unda "Men kila olaman", "Men uzim" yoki uning aksi bulgan kechinmalar yuzaga kela boshlaydi.

3. Uyin davri (3-6 yosh): tashabbuskorlik/aybdorlik. Bola rolli uyinlar orkali ijtimoiy tajribani uzlashtira boshlaydilar. Uyin jarayonini tashkil etishda bolaning tashabbusini kattalar tomonidan kullab-kuvvatlanishi yoxud kattik tankid kilinishi mazkur xislarni shakllanishiga olib keladi.

4. Maktab yoshi (7-12 yosh): mexnatsevarlik/notuliklik. Ta'lim va uz ustida ishlash yetakchilik kiladi. Tengdoshlari orasidagi mavkei va shaxslararo munosabatlari uning shaklanishiga uz ta'sirini utkazadi.

5. O'spirinlik (12-13 yoshdan 19-20 yoshgacha): ego-identifikatsiya / rollar almashinuvi. Bu davr "Men kimman?", "Men kaerga ketyapman?", "Kim bulishni istayman?" kabi savollarga birin-ketin javob izlashni boshlaydi va kadriyatlar tizimi shakllanadi.

6. Yoshlik (20-25 yosh): yakinlikka intilish / izolyatsiya. Bu davr kasbiy faoliyat va oilaviy xayotning boshlanishi bilan xarakterlanadi.

7. Yetuklik (26-64 yosh): samaradorlik / inertlik. Ijtimoiy xayot tarzi, kattalarga Famxyrlik, oilaviy turmush, kasbiy muvaffakiyat kabilar bilan belgilanadi.

8. Keksalik (65 yoshdan yukori): yaxlit ego / kungil kolishi. Nafakaga chikish inkirozi va yakin kishisini yukotish kabilar bilan belgilanadi.

Yosh davrlari	Erkaklarda	Ayollarda
Chakaloklik	1 — 10 kun	1 — 10 kun
Emiziklik davri	10 kundan 1 yoshgacha	10 kundan 1 yoshgacha
Ilk bolalik	1 — 2 yosh	1 — 2 yosh
Bolalikning 1-davri	3 — 7 yosh	3 — 7 yosh
Bolalikning 2-davri	8 — 12 yosh	8 — 11 yosh
O'smirlik davri	13 — 16 yosh	12 — 15 yosh
O'spirinlik davri	17 — 21 yosh	16 — 20 yosh
O'rta yetuklik davri:		
birinchi boskich	22 — 35 yosh	21 — 35 yosh
ikkinchi boskich	36 — 60 yosh	36 — 55 yosh
Keksalik davri	61 — 75 yosh	56 — 75 yosh
Yoarilik davri	76 — 90 yosh	76 — 90 yosh
Uzok umr kuruvchilar	90 yoshdan ortik	90 yoshdan ortik

Bolalarda kechayotgan yosh davriga xos xususiyatlar

Maktabga borish bolalarning xayotida juda katta vokeadir. Maktab xayoti bolalarga yangi bir dunyoni ochib beradi. Maktab davrida bolalarning asosiy faoliyatlari uzgaradi. Endi bolalarning asosiy faoliyatlari, asosiy vazifasi va ijtimoiy burchi ukish bulib koladi.

6-7 yoshli bolalar uchun yangi faoliyat bulgan ukish ulardan yangi sifat, yangi xususiyatlarga ega bulishlarini talab etadi. Ukish faoliyati uchun bolalarda barkaror diqqat, utkir zex,n, mustakillik, ishchanlik va batartiblik xislatlari bulishi kerak. Bog'chadan maktabga utishlari natijasida kattalar bilan bulgan munosabatlarida xam birmuncha uzgarish yuz beradi. Bolalarning maktabga o'tishlari, ularning yaslidan maktabra o'tishlariga qaraganda murakkab boskichdir. Shuni xam nazarda tutittt kerakki, bola maktabga utishi bilan uning ijtimoiy xolatida xam uzgarish ruy beradi. Chunonchi maktab yoshiga yakinlashgan bolalar bog'chada "katta" deb xisoblanar edilar. Maktabga o'tgach, ular yana "yeng kichkinalar" katoriga tushib koladilar.

Bolalarning maktabga utishlari bilan yuzaga keladigan ana shunday jiddiy uzgarishlarni nazarda tutib, ularni maktabdagi yangi xayotga xar tomonlama tayyorlash kerak. Yetti yoshga tulish davri gudaklikning tugashi davriga tuFri keladi. Xuddi ana shu davrdan boshlab bolalarda uz-uzini anglash tarkib topa boshlaydi. Shuning uchun bolalarning yetti yoshga tulgan davridan boshlab tizimli suratda ukitishga utish maksadga muvofikdir. K.D.Ushinskiyning fikricha bolaning maktabdagi ukish faoliyatiga tayyorligi ayrim psixik jarayonlarning tarakkiyot darajasi bilan emas balki bola shaxsining umumiy tarakkiyot darajasi bilan aniklanadi.

O'smirlik davri insonni bolalikdan - yoshlikka utuvchi va uz navbatida boshka davrlardan uzining nisbatan keskinrok, murakkabrok kechishi bilan farklanib turuvchi davrdir. Bu davr taxminan bolalarning 5-8-sinflarda ukish paytlariga tuFri keladi va 11-12 yoshdan 14-15 yoshgacha bulgan davr oraliFida kechadi. Ayrim bolalarda bu davr 1-2 yil ertarok yoki kechrok kuzatilishi xam mumkin.

O'smirlik davri ayrim maxsus psixologik adabiyotlarda "utish davri", "o'ir davr", "inkiroz davri" kabi nomlar bilan xam ataladi. Bu davrning "o'irligi", "keskinligi", "murakkabligi" nimalar bilan asoslanadi?

O'smirlik davrining og'ir, murakkab davr ekanligi ko'plab psixologik, fiziologik, ijtimoiy omillar bilan bog'lik. Bu davrda rivojlanishning barcha jixatlari: jismoniy, akliy, axlokiy, ijtimoiy va shu kabilarning mazmun moxiyati xam o'zgaradi. Bu davrda o'smir xayotida, uning ruxiyati, organizmining fiziologik xolatlarida, uning ijtimoiy xolatida jiddiy uzgarishlar sodir buladi. Aksariyat xolatlarda ularda bir-biriga karama-karshi bulgan turli xil an'analar kuzatiladi. Bu davrga kelib bola endi "bola" emas va shu bilan birga xali "katta" xam emas. Uning uz-uziga va atrofdagilarga nisbatan bulgan munosabatlari butunlay boshkacha xarakter kashf etib boradi. Uning kizikishlari tizimi, ijtimoiy yunalganligi kaytadan shakllanadi, uz-uzini anglashi, baxolashi, kadriyatlarini uzgaradi. Uning uchun uz "men"i va shu "men"ning axamiyati ortadi.

O'smir organizmida ruy beradigan uzgarishlar shundan iboratki, bola rivojlanishining ayni shu davrida biologik, fiziologik yetukligi borasida tub uzgarishlar amalga oshadi. Fiziologik rivojlanish va jinsiy balog'atga yetitt jarayonining yangi boskichi boshlanadi.

Jinsiy balog'atga yetish va jismoniy rivojlanishdagi o'sish o'smir ruxiyatida yangi psixologik tuzilishlarning yuzaga kelishida muxim ahamiyatga ega. Birinchidan, bu usmir uchun juda sezilarli bulgan uzgarishlar bulib, ular usmirning katta bulganini xis kilishining yuzaga kelishining ob'ektiv manbasi bulib xizmat kiladi (uning asosida usmir uzining kattalarga uxshashligini xis kiladi). Ikkinchidan, jinsiy balog'atga yetish boshka jins vakiliga kizikishni rivojlantiradi, yangi kechinma, xissiyot, tuYFularni yuzaga keltiradi. Usmirning ichki bandligi va yangi taassurotlar, kechinmalarga munosabati darajasi ularning usmir xayotidagi urni keng ijtimoiy sharoitlar bilan, usmir xayotining konkret individual sharoitlari, uning tarbiyasi va mulokoti xususiyatlari bilan belgilanadi.

O'smirlik davrining xarakterli xususiyatlaridan yana biri - bu davrda o'smirlarda kuzatiladigan o'smirlik avtonomiyasi xolatidir. O'smirlik avtonomiyasining xukukiy avtonomiya, emotsional avtonomiya, makoniy avtonomiya kabi turlari farklanadi.

Yukorida keltirib utilgan xukukiy avtonomiya ayni vaktida bola usmirlik yoshiga yetishi bilan unga kator xukukiy imkoniyatlar berilishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda bola yuridik shaxs xisoblanib, ovoz berish xukukiga ega buladi. Mabodo bu davrda usmir ota-onasi ajralib ketgudek bulsa, bu xolatda usmirning kaerda va kim bilan kolishi bola xoxishiga karab xal etiladi. Shuningdek bola bu davrda uz imkoniyatidan kelib chikkan xolda rasmiy ravishda jismoniy mexnat bilan shutullanishi xam mumkin. Lozim bulsa ulardan uz xatti-xarakati, kiliklari uchun javob berishi xam talab kilinadi. Shu kabi xukukiy imkoniyatlarga ega bulish va bundan usmirning xabardorligi uning xukukiy avtonomiyasining yuzaga kelishini ta'minlaydi. Bunday avtonomiyaga ega bulish usmirda uz xatti-xarakati uchun javobgarlik, mas'uliyatlilik xissini yuzaga keltiradi.

O'smirlik avtonomiyalaridan yana biri-emotsional avtonomiyadir. Ma'lumki bola dunyoga kelgan ondan boshlab u onasi va atrofida gilarning emotsional, xissiy kullab-kuvvatlashiga, mexr-muxabbatini namoyon kilishiga, erkalashiga extiyoj xis kiladi. Shuning uchun xam ilk bolalik yoshidagi, maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarni suyub, erkalab ularni kuchib, boshini silab, yokimli gaplar va muomala bilan ularga xissiy yakinlik namoyon kilinsa, ular bundan kuvonib, xursand

buladilar va erkalayotgan shaxsga nisbatan talpinadilar. Buni yosh bolalarning onasiga suyakalishi, ularning pinjiga sukilishi, ularga erkalanishi xollarida kuzatishimiz mumkin. Shuningdek, bolalar uz tengdoshlari bilan buladigan uzaro munosabatlarida nizo-tortishuvlarga duch kelganida va ayniksa tengdoshlaridan “jabrlanganda”, “yengila boshlaganidan”, ota-onasidan va atrofidagi yakinlaridan emotsional dalda, missiy kullab-kuvvatlash kutadi va bu borada ularga murojaat kiladi. Agar uz vaktida shu missiy daldani ola olsa, o‘zini erkin, tetik, FOlib xis kiladi va ular bilan kuvonib yuradi. O‘zining kichkinagina xayotida duch kelgan “muammolari”ni xal kilishda kattalar yordamiga muxtojlikni xis kiladi, ulardan muntazam foydalanishga intiladi.

O‘smirlik davrida esa aksincha, o‘smir endi “yosh bola” emas, endi u “katta odam” katta odam esa mustakil bulishi, uz muammolarini uzi xal kilishi kerak. Bu davrda kattalar yordamiga murojaat kilish tengdoshlar tomonidan koralanadi. Va buni usmirning uzi xam xoxlamaydi. Bu davrda usmirlarga kattalar tomonidan oldingidek kursatiladigan iltifot, erkalashlar erish tuyuladi. Endi ular uzlarini erkalab, silab siypashlarini, “arzimagan narsalar” uchun kattalar tomonidan bildiriladigan olkishlarni “yoktirmaydi”. Endi ular atrofdagilarni xissiy qo‘llab-quvvatlashlaridan xolirok bulishga, o‘z muammolarini o‘zlari shaxsan xal kilishga intiladilar. Oldinlari kuchada, bog‘chada, maktabda yuz bergan vokealar xaqida uyidagilarga shikoyat qilib ota-onasidan yordam so‘ragan bo‘lsalar, endi oiladan tashkarida birontasidan dakki eshitib, kaltak yeb kelgan takdirda xam bu xakda ota- onasiga bildirmaslikka xarakat kiladi va imkon kadam ota-onalarini uning “ishlariga” aralashmasliklarini xoxlaydi. Bularning barchasi usmirlarda bevosita kuzatiladigan emotsional avtonomiyaning ta’siridir.

O‘smirlarda kuzatiladigan avtonomiya xolatining yana biri makoniy avtonomiyadir. Bunga kura o‘smirlar imkon qadam o‘z xonasida yolg‘iz qolishga, biron bir ishni bajarayotgan yoki biron bir joyda bo‘lgan vaktlarida imkon kadam yolFiz bulishga ayniksa uz ota-onasi, oila a’zolari nazaridan chetrokda bulishga, uz uy xayollari bilan mashFul bulib vakt utkazishga intilib koladi. Suxbatlashsa xam asosan uz tengdoshlari, yakin o‘rtoklari bilangina mulokotda bulib uz ota-onasi bilan imkon kadam kamrok mulokotda bulishga intilib uzi bilan uzi ovora bulib koladi. Ayni vaktida usmirda

kuzatilayotgan bu xodisalarning asl sababini tushunmagan ayrim ota-onalar ularning bunday xolatidan xavotirlanib, ular bilan oldingiga karaganda kuprok kizikib koladilar. Boshkacha kilib aytganda ularning avtonomiyasiga “bostirib kiradilar”. Buni esa usmirlar yoktirmaydi. Bunday xolatlar o’smirlar va ularning ota-onalari o’rtasidagi o’zaro munosabatlarida kelishmovchiliklar, nizolarning yuzaga kelishiga asos bo’lishi mumkin.

Yuqorida qisman to’xtalib o’tganimizdek o’smir ruxiyatida kuzatiladigan xarakterli xususiyatlardan biri ularning o’ta ta’sirlanuvchan, jizzaki, kurs, sal narsaga xafa bulishi uning xssiy noturg’unligi ifodasidir. Bunday xolatlarning yuzaga kelish sabablaridan biri bevosita jinsiy balog’atga yetish, ichki sekresiya bezlari, ayniksa jinsiy bezlar vazifalarining faollashuvi va shular bilan bo’liq xolda usmir organizmida ruy beradigan psixofiziologik o’zgarishlar bilan bog’likdir.

Ma’lumki, o’smirlik davrida o’smirning “men”i qaytadan shakllana boradi. Uning atrofida qilarga ayniksa o’z o’ziga bulgan munosabati, qizikishlari, kadriyatlar iunalishi keskin o’zgaradi. Uning uz shaxsiga bulgan e’tibori kuchayadi. o’smirlik davrida shaxs egotsentrizmi boshqa davrdagilarga karaganda eng yukori darajaga yetadi. Bu davrda usmir uz shaxsiyatini boshkalardan ustun kuyadigan, uziga kuprok bino kuyadigan bulib koladi. Shu davrda o’g’il bolalarda xam, kiz bolalarda xam shunchaki kattalarga taklid kilib emas, balki tom ma’noda uzining xatti-xarakatini nazorat kilish, uzining yurish-turishi, kiyinishi, tashki kurinishiga astoydil e’tibor berish, pardoz-andoz bilan shugullanish kabi xolatlar kuzatiladi.

O’smirlik - bolalikdan kattalikka utish davri bulib, fiziologik va psixologik jixatdan uziga xos xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Bu boskichda bolalarning jismoniy va psixik tarakkiyoti juda tezlashadi, xayotdagi turli narsalarga kizikishi, yangilikka intilish ortadi, xakteri shakllanadi, ma’naviy dunyosi boyiydi, ziddiyatlar avj oladi. O’smirlik baloFatga yetish davri bulib, yangi xislar, sezgilar va jinsiy xayotga taallukli chigal masalalarning paydo bulishi bilan xam xarakterlanadi.

Bular ta’sirida usmirning xakteri, atrofdagi kishilar bilan muomalasi, jamiyatda sodir bulayotgan vokkealarga munosabati tez uzgarib boradi. Ba’zan ijtimoiy masalalar tug’risida notug’ri tasavvur va yanglish fikrlar xosil bulishi tufayli u muayyan

tartib-koidalarga tankidiy kuz bilan karaydi.

O'smirda psixik jarayonlarning keskin uzgarishi bilan akliy faoliyatida xam burilishlar seziladi. Shuning uchun shaxslararo munosabatda, ukuvchi bilan ukituvchi mulokotida, kattalar bilan usmirlarning muomalasida kat'iy uzgarishlar jarayonida kiyinchiliklar paydo buladi. Bular avvalo ta'lim jarayonida ruy beradi: yangi axborot, ma'lumotlarni bayon kilish shakli, uslubi va usullari usmirni koniktirmay kuyadi.

Odobli, dilkash usmir kutilmaganda kaysar, intizomsiz, kupol, serzarda bulib koladi. O'smir xulkidagi bunday o'zgarishlar tajribasiz o'qituvchi va ota-onasini kattik tashvishga soladi.

Xo'sh, o'smirlarning psixik utishini xarakatga keltiruvchi kuch nima? O'smirning psixik o'sishini xarakatga keltiruvchi kuch - uning faoliyatini vujudga keltirgan yangi extiyojlar bilan ularni kondirish imkoniyatlari o'rtasidagi qarama-qarshiliklar tizimining namoyon bo'lishidir. Vujudga kelgan ziddiyatlarni psixologik kamolotni taxminlash, faoliyat turlarini murakkablashtirish orkali usmir shaxsida yangi psixologik fazilatlarni tarkib toptirish bilan asta-sekin yukotish mumkin.

O'smirda ruy beradigan biologik-jismoniy uzgarish natijasida uning psixik dunyosida tub burilish nuktasi vujudga keladi.

O'smir o'zining kobilyati va kuchini to'g'ri baxolamay turib, murakkab xayotiy masalalarni xal kilishga urinadi, ammo fikr yuritish kobilyati yuzaki bo'lganligi sababli kundalik xayotida kator kamchiliklarga yul kuyadi. Lekin u uz xatosini tan olishdan kura kattalar bilan baxslashishni afzal kuradi. Tankid kilgan kishilarni yoktirmaydi, xar bir tankid guyoki uni mensimaslik belgisi, atayin kilinayotgan ish bulib kurinadi. Buning natijasida usmirning psixik faoliyatida salbiy uzgarishlar yuzaga keladi. U mustakil, uzboshimchalik bilan ish tutishga urinadi, kattalarning maslaxatiga extibor bermaydi. Ayrim usmirlar uzining kattalar safiga kushilganligini namoyish kilish uchun turli xil odatlarga o'rgana boshlaydilar. Ota-onalar va pedagoglar usmirlar bilan aloxida ishlab, ularning kunqlini topishi va xatti -xarakatlarini uz vaktida tuFri yulga solishlari lozim.

O'smirlik yoshi dunyokarash, e'tikod, uzligini anglash, baxolash kabilar shakllanadigan davr xisoblanadi. Usmir uz faoliyatini muayyan prinsip, e'tikod va

shaxsiy nuqtai nazari asosida tashkil kila boshlaydi.

Psixologlar o'tkazgan tadqiqotlardan ko'rinadiki, o'smirlarning kupchiligini kat'iyatlilik, kamtarlik, maFrurlik, samimiylik, dilkashlik kabi ma'naviy, axlokiy tushunchalarni tuFri anglaydi. Ularning turmush tajribasida fan asoslarini egallash natijasida barkaror e'tikodiy va ilmiy dunyokarash tarkib topadi, shular zamirida axlokiy ideallar yuzaga kela boshlaydi.

O'smir o'g'il-kizlar shaxsining kamol topishida o'zini anglash jarayonida o'ziga baxo berish mayli va istagi uzini boshka shaxslar bilan takkoslash, uziga bino kuyish extiyoji paydo buladi. Bular esa usmirning psixik dunyosiga akliy faoliyatiga, tevarak-atrofga munosabatning shakllanishiga ta'sir kiladi.

O'smirlik yoshida psixologik jixatdan eng muxim xislat - voyaga yetish yoki kattalik xissining paydo bulishi aloxida axamiyatga ega. Kattalik xissi ijtimoiy-axlokiy soxada, akliy faoliyatda, kizikishda, munosabatda, kungil olish jarayonida, xulk-atvorning tashki shakllarida uz ifodasini topadi. Usmir O'z kuchi va kuvvati, chidamliligi ortayotganini, bilim saviyasi kengayayotganini anglay boshlaydi.

O'smirlik davri xususiyatlarini talkin kilgan P.I.Leventuev, D.B.Yelkonin, T.V.Dragunovning ta'kidlashicha, uFil va kizlarning bu yoshda urtoklari bilan munosabatlarga intilishi, tengdoshlari jamoasining xayotiga kizikishi erkin namoyon buladi.

O'kuv fanlarning kupayishi, axborotlar. ma'lumotlar tarmoFining kengayishi ularning fikr yuritishini shakllantiradi.

O'smir ukuvchilar urganayotgan fan asoslari ularning mavxum tafakkurini ustirishga karatiladi. Ularning akliy faoliyati xususiyatlaridan biri - mavxum tafakkurining rivojlanishidir. Maktab ta'limi va mustakil bilim olish faoliyati ta'siri ostida usmirida analitik- sintetik faoliyat jadal sur'at bilan rivojlana boshlaydi.

O'smirning eng muxim xususiyatlardan yana biri mustakil fikrlash, aklning tankidiyligi tez rivojlanishidir. Bu esa usmirning akliy faoliyatida yangi davr boshlanganini birdiradi. Aqlning tankidiyligi ayrim xollarda ukituvchi bilan ukuvchi urtasida "anglashilmovchilik g'ovi"ni vujudga keltiradi. Aklning tankidiyligi usmirning

asosiy xususiyatlaridan biri bulib, uzgalar muloxazasidan, darslikdan xato va kamchiliklar topishga, o'z gapida turib, ayrim fikrlarga kat'iy e'tiroz bildirishga urinib va baxslashishiga moyil buladilar. Tafakkurning mustakilligi inson uchun katta axamiyatga ega. O'kituvchi dars jarayonida va darslardan tashkari vaktlarda, xar kanday OFir shart-sharoitlarda xam turli usullar bilan bu xislatni kullab kuvvatlashi, uning rivojlanishi uchun imkoniyat yaratishi kerak.

“Endi u bola emas-u, xali katta xam emas”-bu formula usmirlik davri xarakterini bildiradi. Bu yoshda usmir rivojida keskin uzgarishlar ruy bera boshlaydi. Bu uzgarishlar fiziologik, xamda psixologik uzgarishlardir.

Kattalarga nisbatan agresiv munosabatning paydo bulishi, negativizm singari noxush xulk-atvor alomatlari uz-uzidan kelib chikadigan bevosita jinsiy yetilish tufayli paydo buladigan belgilar bulmay, balki ular bilvosita ta'sir kursatadigan usmir yashaydigan ijtimoiy shart-sharoitlar vositasi orkali: uning tengdoshlari, turli jamoalardagi mavkei tufayli, kattalar bilan munosabati, maktab va oilasidagi urni munosabatlari sababli yuzaga keladigan xarakter belgilaridir. Mana shu ijtimoiy sharoitlarni uzgartirish yuli bilan usmirlarning xulk-atvoriga tuFridan-tuFri ta'sir kursatish mumkin. O'smirlar nixoyatda taklidchan bulib, ularda xali anik bir fikr, dunyo karash shakllanmagan buladi. Ular tashki ta'sirlarga va xissiyotlarga juda beriluvchan buladilar. Shuningdek ularga mardlik, jasurlik, tantiklik xam xosdir. Tashki ta'sirlarga beriluvchanlik usmirda shaxsiy fikrni yuzaga kelishiga sabab buladi, lekin bu shaxsiy fikr aksariyat xollarda asoslanmagan buladi. Shuning uchun xam ular ota-onalarning, atrofdaagi kattalarning shuningdek, ustozlarning tuFri yulni kursatishlariga karamay uz fikrlarini utkazishga xarakat kiladilar.

O'smirlik davrida yetakchi faoliyat-bu ukish, mulokat xamda mexnat faoliyatidir. Usmirlik davri mulokotining asosiy vazifasi bu dustlik, urtoklikdagi elementar normalarini aniklash va egallashdir. Usmirlar mulokotining asosiy xususiyati shundan iboratki, u tula urtoklik kodeksiga buysinadi.

O'smirlarning ota-onasi, kattalar bilan kiladigan mulokoti asosan ularning katta bulganlik xissi asosida tuzilgan buladi. Ular kattalar tomonidan kilinadigan xak-xukuklarini cheklashlariga, karshilik va e'tirozlariga kattik kaYFuradilar. Lekin

shunga karamasdan u mulokotda kattalarning kullab-kuvvatlashlariga extiyoj sezadilar. Birgalikdagi faoliyat usmirga kattalarni yaxshirok tushinishlari uchun yordam beradi. Usmir uzida bulayotgan uzgarishlar, uni tashvishga solayotgan muamolar xakida kattalar bilan bulishishga katta extiyoj sezadi, lekin buni xech kachon birinchi bulib uzi boshlamaydi. Usmir uziga nisbatan yosh bolalardek kilinadigan muomala - munosabatiga kattik norozilik bildiradi. Usmirlar mulokoti nixoyasida uzgaruvchanligi bilan xarakterlanadi. Usmirlik davriga kimningdir xatti -xarakatini imitatsiya kilish xosdir. Kupincha ular uzlariga tanish va yokadigan kattalarning xatti-xarakatlarini imitatsiya taklidchanlik kiladilar.

K,ayd etib utilgan yunalganlik albatta kattalarning xam mulokot va munosabatda mavjud, lekin ular kattalarnikidan uz emotsionalligi bilan farklanadi. Tengdoshlari, shuningdek sinfdoshlari guruxida usmir uzining kelishuvchanlik xususiyati bilan namoyon buladi. O'smir o'z guruxiga bo'lik va karam bulgani xolda shu guruxning umumiy fikriga kushilishga va uning karorini doimo bajarishga tayyor buladi. Gurux kupincha usmirda "Biz" xissining shakllanishiga yordam beradi va uning ichki xolatini mustaxkamlaydi. O'smir yoshdagi bola uchun dust tanlash juda katta axamiyatga ega. Usmirlik davrida dust juda kadrli xisoblanadi. Dustlar doimiy ravishda ruxan, kalban yakin bulishga extiyoj sezadilar. Bu extiyoj usmir dustlarning surashishi va kurishishlarida (kul berib, kuchoklab kurishish) birga utirish va birga yurishga xarakat kilishlarida kurinadi. Kupgina ana shunday juda yakin munosabatlar, usmirlarning shaxs bulib shakllanishdagi, birgalikdagi xarakatlarini izi inson kalbida va xotirasida bir umrga saklanib koladi.

O'smirlar kattalarning ularga bildiradigan ishonchlariga katta extiyoj sezadilar. Kattalarning usmir yoshdagilar uchun ta'sir kursatish, tarbiya berish uchun eng kulay sharoit-bu umumiy mexnat bilan shutullanishidir. Agar kichik yoshdagi bolalar yordamchi bulish rollaridan koniksalar, usmirlar, ayniksa katta usmirlar kattalar bilan teng ravishda faoliyat kursatayotganlaridan, lozim bulganda ularning urnilariga xam ishlay olishlaridan konikadilar. Usmirlar uzlarini kattalardek tutishga xarakat kiladilar. Ular uzlarining layokat, kobiliyat va imkoniyatlarini ma'lum darajada urtoklari va ukitevchilarga kursatishga intiladilar. Bu xolatni oddiy kuzatish yuli bilan xam osongina

kuriş mumkin. O‘smirlik yoshiga xos bulgan psixologik xususiyatlarni urgana turib, usmirlar shaxsining shakllanib, rivojlanib, kamolatga erishish yullarini va unga ta’sir etadigan biologik va ijtimoiy omillarning bevosita ta’sirini tushunish mumkin. Bu davrda usmir baxtli bolalik bilan xayrlashgan, lekin kattalar xayotida xali uz urnini topa olmagan xolatda buladi. Usmirlik davri “Utish davri”, “Krizis davri”, “K,iyin davr” kabi nomlarni olgan psixologik kurinishlari bilan xarakterlanadi.

O‘smirlik davrida bolalarning atrofdagi odamlar bilan shaxsiy va ish yuzasidan buladigan munosabatlaridagi mavkei uzgaradi. Endi usmirlar uyin xamda damga kamrok vaktlarini ajratgan xolda kuprok jiddiy ishlar bilan shugullana boshlaydilar va ularda bilish jarayonlari jadal rivojlana boshlaydi. Ukish usmirlar xayotida katta urinni egallaydi. Usmirlar ukishidagi asosiy motiv bu ularning kattaliklarini xis ettiradigan, anglatadigan ukish turlariga tayyorlanishlaridir. Ular uchun mashgulotlarning asosan mustakillik beriladigan shakllari yokadi. Boshka davr bolalariga nisbatan usmirlarning fanlarni muvafakkiyatli uzlashtirishlari kizikishlarining orttirishlari ukituvchining ukuv materialini tushuntira olish maxoratiga boglik. Bilim urganish extiyojlari asosida asta-sekinlik bilan umuman ukuv fanlari nisbatan kat’iy ijobiy munosabat shakllanadi. Bu davrda ukishning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu motivlar asosan usmirning xayotiy rejalari kelajak kasbi va ideali bilan boglik buladi. Aynan usmirlik davridan boshlab bolalar xayotiy ilmiy, badiiy bilimlarni kengaytirishga aloxida extiyoj sezadilar va bunga xarakat kiladilar. Bilimli bola tengdoshlari orasida xurmatga sazovor buladi. Bilim usmirlarga aloxida bir kuvonch bagishlaydi va uning tafakkur kilish layokatini rivojlantiradi. Usmirlarning ukuv materiallarini fakat mexanik xotiraga asoslanishlari xalakit berishlari mumkin. Bu davrda ukuvchilarga beriladigan ukuv materialining xajmi katta bulgani uchun xam uni eslab kolishi yoki bir necha marta takrorlash yuli bilan uzlashtirish kiyin. Buning uchun albatta ukuvchi ukuv materialini mazmunini taxlil kilishi, undagi mantikiy tuzilishni bilishi muxim. Bu davrda bolalarning idrok, dikkat va tasavvurlari uzgaradi, lekin bu uzgarish bolaning uziga va atrofdagilarga sezilmagan xolda kechadi. Shu bilan birga bu davrda bolaning xotirasi, nutki, tafakkur jarayonlari xam jadal rivojlanadi. Bu uzgarishlar atrofdagilarga sezilarli darajada buladi. O‘smirlik davrda bolani anglash va uz-uzini anglash darajasi kutariladi va unda uzi,

boshka odamlar, olam xakidagi bilimlari chukurlashadi. Uyin faoliyati asta-sekin kamayib, yangi faoliyatlar yuzaga kela boshlaydi. Psixik rivojlanittning yangi boskichi boshlanadi. Usmirlik davrida uz faoliyatini nazorat etish rivojlana boshlaydi va uzini-uzi boshkarishga intilishi kuchayadi. Bir suz bilan aytganda usmirlik davri psixik rivojlanishda keskin burilish davri xisoblanadi.

O'smirlik davrida nutkning rivojlanishi bir tomondan suz boyligining oshishi xisobiga bulsa, ikkinchi tomondan tabiy va jamiyatdagi narsa, vokea va xodisalarning mazmun-moxiyatini anglashlari xisobiga buladi. Bu davrda usmir til yordamida atrof - borlikni aks etirilishi bilan bir katorda inson dunyo karashini xam belgilab berish mumkinligini xis kila boshlaydi. Aynan O'smirlik davridan boshlab inson aynan nutk bilish jarayonlarining rivojlanishini belgilab berishini tushuna boshlaydi. Usmirni kupincha muomalada suzlarni ishlatish koidalari - "K, anday kilib tuFri yozish kerak?", "K, anday kilib yaxshirok aytish mumkin?" kabi savollar juda kiziktiradi. O'smirlik maktabdagi ukituvchilar, kattalar, ota-onalar nutkidagi kamchiliklariga juda tez e'tibor beradilar, kitob, gazeta, radio va televidenie diktorlari xatoliklariga tez e'tibor beradilar. Bu xolat usmirning bir tomondan uz nutkini nazorat etishga urgatsa, ikkinchi tomondan kattalar xam nutk koidalarni buzishlari mumkinligini bilishlariga va uzida mavjud xatoliklarni bir muncha barxam toptirishlariga olib keladi.

O'smir so'zlarining kelib chikish tarixiga, ularni anik mazmuni va moxiyatiga juda kizikadi. U endi uz nutkida yosh bola singari emas, balki zamonaviy katta odamlar singari suzlarni tanlashga xarakat kiladi. Nutk madaniyatini egallash borasida usmir uchun ukituvchi albatta namuna bulishi shartdir. Aynan maktab ta'limi usmir bilish jarayonlarini rivojlanish yunalishini sifat jixatidan uzgarishda asosiy kuchli omil bulib xizmat kiladi. Bilish jarayonlarining rivojlanishida nutk xam OFzaki, xam yozma mavjud bulishi bilan xam kuchli vosita xisoblanadi. Maktabdagi ukuv jarayonlarining tuFri tashkil etilish va amalga oshirilish bilan usmir nutkining tuFri rivojlanishiga sharoit yaratiladi. Nutkni uzlashtirishga xarakat bu usmirning muomala, bilish va ijodiy faoliyatga kirilishiga extiyoj va intilish xisoblanadi.

O'smirlik davrda ukish va yozma monologik nutk xam jadal rivojlanadi. 5-sinfdan boshlab to 9-sinfgacha o'kish tug'ri, tez va ifodali bulish darajasidan, yoddan

ifodali, ta'sirli aytib bera olish darajasigacha kutariladi. Monologik nutk esa asardagi kichik bir parchani kayta suzlab berishdan, mustakil ravishda nutk va chikishlar tayyorlash, OFzaki muloxaza yuritish, fikr bildirish va ularni asoslab berishgacha uzgaradi. Yozma nutk xam yaxshilangan xolda usmirlar endi ularga berilgan erkin mavzu buyicha mustakil xolda insho yoza oladilar. Usmirlarning nutki tula tafakkur bilan boFlik xolatida amalga oshiriladi. 5-6 -sinflardagi ukuvchilar OFzaki va yozma matn uchun rejasini tuza oladilar va rejaga amal kila oladalar.

O'smirlik davrida nazariy tafakkur yukori axamiyatga ega bula boshlaydi. Chunki bu davrdagi ukuvchilar atrof olamdagi boFlanishlar mazmunini maksimal darajada bilishga xarakat kiladilar. Bu davrda usmirning bilishga bulgan kizikishda yuksalish sodir buladi. Ilmiy nazariy bilimlarning egallab olinishi tufakkurning rivojlanishiga olib keladi. Buning xisobiga isbot, dalillar bilan fikrlash kobiliyati rivojlanadi. Unda deduktiv xulosalar chikarishga kobiliyat paydo buladi. Maktabda ukutiladigan fanlar usmir uchun uz taxminlarini yuzaga keltirish yoki tekshirish uchun sharoit bulib xizmat kiladi. J.Piajening ta'kidlashicha, "Ijtimoiy xayot uch narsaning ta'siri - til, mazmun, koidalar asosida shakllantiriladi". Bu borada uzlashtirilgan ijtimoiy munosabatlar uz-uzidan tafakkurning yangi imkoniyatlarini yaratadi.

11-12 yoshdan boshlab usmir endi mantikiy fikrlab xarakat kila boshlaydi. O'smir bu yoshda xuddi kattalar singari keng kamrovli taxlil etishni urgana boshlaydi. O'smir tafakkurning nazariy darajaga kanchalik tez kutarila olishi ukuv materiallarni shunchalik tez, chukur egallash va uning intellektini xam rivojlanishini belgilab beradi. O'smirlik davri yukori darajadagi intellektual faollik bilan farklanadi. Bu faollik asosan nixoyatda kizikuvchanlik xamda atrofdagilarga uz layokatlarini namoyish etish, shuningdek ulardan yukori baxo olish extiyojining mavjudligi bilan belgilanadi. O'smirning kattalarga beradigan savollari kupgina mazmunli, chukur uylangan va aynan usha masala yuzasidan buladi. Bu yoshdagi bolalar turli gipotezalar tuza oladilar, taxminiy fikr yurita oladilar, tadjik utkaza oladilar xamda ma'lum bir masala buyicha alternativlarni takkosla oladilar. O'smir tafakkuri kupincha umumlashtirishga moyil buladi. Usmirlik davrida ishbilarmonlik sifatini ukuvchilar uz-uzini boshkarishni yulga kuyittt shuningdek, umumiy foydali tadbirkorlik ishlarida ishtirok ettirish orkali

rivojlantirish mumkin. Bu borada ukuvchi ijrochi rolda emas balki boshkaruvchi, mustakil yul tanlovchi va tadbirkorlik munosabatlariga uzi kirituvchi bulgan takdirdagina rivojlanish amalga oshishi mumkin. Bu yoshda tadbirkorlikni rivojlantirishda kuprok mustakillikni berilishi usmir amaliy tafakkurining rivojiga ijobiy ta'sir kursatadi. Usmir yoshdagi bolalarda tejamkorlikni rivojlantirish akning boshka sifatlariga nisbatan osonrok kechadi, buni kuprok ularni kiziktiradigan narsalarga mustakil ravishda xisob-kitob kilib borishga yullash orkali amalga oshirish mumkin. O'smirlarda yuzaga kelgan muammolarni tez va operativ xolda yechish malakasini shakllantirish birmuncha kiyinrok kechadi. Albatta, bu bolaning temperamentiga xam boFlik. Barcha usmirlarni xam tez xarakat kilishga urgatish mushkul, lekin ularni muammo yuzaga kelishi bilan orkaga tashlamay tez yechishning umumiy koidalarga urgatib borish mumkin.

O'smirlik davrida intellektning yukori darajada rivojlangan bulishi kimmatli va obruli xisoblanadi. O'smir shaxsida va uning bilishga kizikishidagi o'zgarishlar uzaro boFlik buladi. Ixtiyoriy psixik jarayonlarning rivojlanishi o'smirdagi shakllanib kelayotgan shaxs mustakilligiga tayanadi, uzining shaxsiy xususiyatlarini anglash va shakllantirish imkoniyatlari esa undagi tafakkurning rivojlanishi bilan belgilanadi.

O'smirlik davrida dikkat, xotira tasavvur tula mustakillik kasb etib, endi usmir ularni uz ifodasiga kura boshkara oladigan buladi. Bu davrda kaysi yetakchi funksiya (dikkatmi, xotirami yoki tasavvur) ustunlik kilayotgani yakkol namoyon bulib, xar bir usmir uzi uchun axamiyatlirok bulgan funksiyani e'tiborga olish imkoniyatiga ega buladi. Ushbu funksiyalarning rivojlanish xususiyatlarini kurib chikamiz.

Agar kichik maktab davrida ixtiyorsiz dikkat ustunlik kilsa, usmirlik davrida bola uz dikkatini uzi boshkara oladi. Dars davomida intizomning buzilishi aksariyat xollarda ukuvchilar dikkatsizligidan emas, balki ijtimoiy sabablar bilan belgilanadi. Usmir uz dikkatini tula ravishda uzi uchun axamiyatli bulgan va yukori natijalarga erishishi mumkin bulgan faoliyatlarga karata oladi. O'smirning dikkati yaxshi boshkariladigan va nazorat etiladigan darajada rivojlangan bulishi mumkin. Bolaning rivojlanayotgan ixtiyoriy dikkati ukituvchi tomonidan doimo kullab - kuvvatlanishi juda zarurdir. Pedagogik jarayonda ixtiyorsiz dikkatni ixtiyoriy dikkat darajasiga kutarish uchun bir

kancha uslublar ishlab chikilgan. Shuningdek, usmirning dars jarayonida uz tengdoshlari orasida uzini kursatish uchun sharoitni yaratilishi xam usmirdagi diqqatni ixtiyorsizdan ixtiyoriyga aylanishida zamin bulib xizmat kilish mumkin. Lekin usmirlik davrida juda kattik charchash xolatlari xam buladi. Aynan 13 -14 xamda 16 yoshlarda charchash chizoti keskin kutariladi. Bunday xolatlarda usmir atrofdagi narsa va vokealarga tulik diqqatini karata olmaydi, diqqatning kurinishlariga usmirlik erishish va iukotittt buyicha tula karama- karshi bulgan davr xisoblanadi.

Ma'lumki, xar bir bolaning munosobatlari anik ishlarda kurinadi, mustaxkamlanadi va kayd etiladi. Bola uzidagi mustakillikni shakllantirish uchun uzi mustakil ishlarni bajarishga t^ri keladi. Lekin mustakil xarakat kilittt uchun bola boshka mexanizmlarga ega emas. Bular usmirni uz kuchiga ichki bir ishonchni mavjud emasligi uz oldida turgan va uning uning natijasini anik tassavur eta olmaslik kabi alomatlardir. Bu belgilar mana shu yoshda kishini mustakil xarakat kilishga kodir bulishga ayni xollarda tevarak atrofdagi kishilarga karshi borib uzini xak ekanligini kattik turib ximoya kilishga boshka xollarda esa vaziyatni vazminlik bilan kabul kilishga davat etadi. Kichik usmirda uz-uzini xurmat kilish va uzini anglashni shakllantirishni bir kancha yullari mavjud. Masalan: bu davrda kattalarga taklid kilish yoki oilada uz xurmatini talab kilish uz suzini utkazish uzini xurmatli obruli katta yoshli kishini obraziga uxshatib rivojlatirish kuchli buladi. Ularga biror suz yoki tanbex bilan murojaat kilsangiz u uzini mustakil fikrlay olishi va biror ishni albatta uddasidan chika oladigandek kursatadi. Vaxolanki, xali usmirni psixologik imkoniyatlari yetarli emas yoki rivojlanmagan kattalar ukituvchilar usmirdagi bu jarayonni psixologik nuktai nazaridan baxolay olishimiz unga soxta pedagogik yuzaki yondashmay aksincha unga uz imkoniyatlarini ustirishga uz ichki va tashki kobiliyatlarini rivojlantirishda yunaltirishimiz muxim. Usmir yoshdagi bolani birinchi navbatda intiladigan narsani u uzini endi kichkina bola emas katta bulib kolganligini atrofdagilarga ishontirishdan iborat. Bu yoshda kattalar usmirlarni bilib bilmay kuyayotgan kamchilik va xatolarini kupchilik ichida uyaltirib kamsitib koralab emas balki psixologik yul bilan yondashgan xolda yordam berish uni "katta bulib kolganlik" tuYFusini sungdirib emas balki katta odam kanday bulishi va kanday talablarga javob berishi kerakligini anglatish zarur.

Demak, bu usmirni tulakonli psixik rivojlanishi uchun zarur bulgan xayotiy bir xislat ekanligini bilgan xolda shu bilan boFlik salbiy ishlarni psixologik tabiatini tuFri tushunmoFi va bolalarni uzlarini katta yoshga utishlariga tuskinlik kilmaslik aksincha ularning bunday xatti- xarakatlarini ijobiy yuzaga solish uchun intilishi kerak. O'smirlarni uz tengdoshlari bilan mulokotda bulishi g'oyat katta axamiyatga egadir.

O'z tengdoshlari bilan tenglik asosida kilingan muammolar munosabat asosida o'smir aloxida bir ijtimoiy munosabatlar maktabini utaydi. Uzaro kizikishlar atrof dunyoni bir birlarini birgalikda anglashlari va tushuntirishlari ular uchun juda kimmatlidir. O'smirlar uchun uy vazifalari uy ishlari buyicha majburiyatlarni bajarishga karaganda tengdoshlari bilan mulokot kilish muximrokdir. O'z ishlari sirlarini bola endi ota onasiga emas balki tengdoshiga kuprok ishonadi. U endi salbiy va ijobiy tomonlariga aloxida bir urFu bermagan xolda uzi xoxlagan kishisi bilan dust bulish xukukini talab etadi. Uz tengdoshlari bilan mulokot va munosabat jarayonida uz shaxsini erkinlik bilan tula namoyon eta oladi. Ota-onalarning usmirga shu erkinlikning bermasligi yoki usmirning shunday deb bilishi natijasida ular ota-onaga karshi pozitsiyada buladilar. Shuni aloxida ta'kidlash lozimki, ana shu mulokot va munosabat asosida usmirlarda Furur xissi shakllana boshlaydi. Albatta Furur norma va koidalari kattalardan urganiladi lekin uz Fururini kanday ximoya kilishi usmirlarining aloxida nazoratida buladi. Ular orasida sodiklik va tuFrilik kabi xislatlar yukori baxolanib Usmirlar uzini xurmat kilishini uz fikrini va kizikishini ximoya kilishni bilmagan tengdoshlariga juda past baxo beradilar.

3. Turli yosh davrlarida shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar.

Shaxs shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar bu biologik va ijtimoiy omillardir.

Birinchi navbatda biologik rivojlanish, aynan umumiy rivojlanish singari irsiyat omilini yetakchi uringa kuyadi.

Yangi tugilgan chakalok fakatgina ota onasining emas, balki butun ajdodlarida utib kelgan genlar kompleksiga ega buladi, ya'ni bolada fakatgina unga xos bulgan genetik fondga ega buladi. Aynan shu genetik fond yordamida bolada uning individual sifatleri tarkib topadi va rivojlanadi. Bu biologik dastur yuzaga chikishining asosiy

sababi, genofondni boyligi va bu genofondni xayotga tadbik etish uchun ijtimoiy jixatdan yordamning yetarli darajada rivojlantirilishidadir.

Ijtimoiylashuv insonni jamiyat bilan soFlom munosabatlarini shakllantirishga kumak beruvchi insonni shaxs sifatida shakllanishi, jamiyat talablarini sekin asta uzlashtirib borish, ijtimoiy xayotda kerakli bulgan xulk atvor va xarakat normalarini egallashidir. Shaxs ijtimoiylashuvi insonni birinchi tugilgan kunidan boshlab yetuklik davrlariga kelib sekinlashadi, lekin butkul tuxtamaydi, chunki xayotning ba'zi jabxalarida inson ijtimoiylashishda davom etar ekan. Aynan shu ma'noda ota onalarning pedagogik malakasi va madaniyatini oshirish, insonni fukarolik burchlarini bajarishi, shaxslararo mulokotning koidalariga amal kilishini rivojlantirish nazarda tutiladi. Boshkacha aytganda shaxs ijtimoiylashuvi shaxsga jamiyat tomonidan talab kilinayotgan koida va normalarni uzlashtirishi, mustaxkamlashi va ijodiy kullay olishini namoyon etishidadir.

3-MAVZU. SHAXSNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

1. Temperamentning psixologik tavsifi

Temperament to'g'risida umumiy tushuncha. Insonning ruhiy olami beto'xtov harakatlar majmuasidan iborat bo'lib, biri ikkinchisini bevosita taqozo etadi va ular uzluksiz zanjir tizimiga o'xshash tarzda hukm suradi. Xuddi shu bois shaxs rushiyatida tashqi atrof-mushit to'g'risidagi taassurotlar, o'tmish xotiralari, kelajak yuzasidan ijodiy xayollar, ezgu niyatlar, xohish istaklar, maqsad va tilaklar, mulohaza, fikr va muammo, hissiy kechinmalar, irodaviy sifatlar uzluksiz tarzda o'zaro o'rin almashtirib turishi evaziga ontogenetik dunyoga mustahkam negiz hozirlanadi. Ruhiy olam kechishi, uning sur'ati, mazmuni, shakli ko'lami, xususiyati, xislati, sifati, mexanizmi alohida, yakka hol insonda rang-barang tarzda namoyon bo'linish kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, insonlar tabiat hodisalariga, omillariga, ta'sir kuchlariga tez yoki sekin, yengil yoki mushkulot bilan javob qaytarishga moyillik ko'rsatadilar. Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, psixik faoliyatning dinamikasi nafaqat temperamentga, balki motivlarga, psixik

holatlarga, his-tuyg'ularga ham bevosita bog'liqdir. Misol uchun, inson o'zi temperamentning qaysi tipiga taalluqli bo'lishidan qat'iy nazar, o'z faoliyatiga layoqatli, mayli kuchli, intilishi qat'iy, qiziquvchan bo'lsa, uni tashkillashtirishda va nazardan qolishda uyushqoqlik, harakat sur'ati esa tezkor amalga oshadi, unga loqayd munosabatni bildirsa, ish sur'ati sekin va sust kechadi.

Har qanday vaziyatga qaramasdan, shaxsning qarindosh urug'lari to'g'risidagi, shuningdek, jahonda kechayotgan noxush xabarlar uning a'zoyi badanini larzaga keltiradi, labi quriydi, rangi bo'zaradi, atrof-muhitga nisbatan mo'ljalini yo'qotadi. Psixologiyada temperamentga taalluqli individual dinamik xususiyatlar bilan motivlar va psixologik holatlar, hissiy kechinmalarning dinamik xususiyatlari o'rtasida muayyan darajasida tafovut mavjudligi alohida ta'kidlanadi. Ular orasidagi farqlarni ajratib ko'rsatish maqsadida qo'shimcha belgilar kiritiladi va o'ziga xos tarzda tavsiflab beriladi. Ularning ayrimlarini ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq.

1. Favqulodda temperamentning bir xil xususiyatlari, motiv, psixik holat va hodisalardan farqli o'laroq, aynan shu shaxsning o'zida, uning turli faoliyatlarida, xatti-harakatlarida, muomalasida ifodalanadi.

2. Temperament xususiyatlari tabiiy shartlanganlik omiliga taalluqli bo'lganligi tufayli inson shayoti va faoliyatining (umrining) butun davomida yoki uning muayyan bir bo'lagida (ta'sirga beriluvchanligi sababligidan qat'i nazar) barqaror, o'zgarmas va mustahkamdir.

3. Yakka hol shaxsga daxldor temperamentning turli xususiyatlari o'zaro bir-biri bilan g'ayriqonuniy ravishda birlashgan bo'lmasdan, balki ular o'zaro bir-biri muayyan qonuniyat asosida mujassamlashib, xuddi shu xususiyatlar uning tiplarini tavsiflovchi o'ziga xos tizilmani vujudga keltiradi.

4. Psixologiya fanida temperament xususiyatlari deganda, alohida bir shaxsning psixik faoliyati dinamikasini belgilovchi psixikaning barqaror, o'zgarmas individual-tipologik xususiyatlari majmuasi tushuniladi. Mazkur xususiyatlar turli shakl va mazmunga ega bo'lgan motivlarda, psixik holatlarda, maqsadlarda, faoliyatlarda nisbatan o'zgormovchi, temperament tipini tasvirlovchi tuzilmani tashkil qiladi.

5. Psixologiya faning ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davrida temperamentga nisbatan

bildirilgan mulohazalar, uning moddiy asosi to'g'risidagi talqinlar xilma-xil bo'lib, shaxsning psixologik xususiyatlarini o'ziga xos tarzda tushuntirish uchun xizmat qilib kelgan.

Temperament latincha "temperamentum" degan so'zdan olingan bo'lib, buning ma'nosi "aralashma" degan tushunchani anglatadi. Temperament to'g'risidagi dastlabki ta'limotni yunon olimi Gippokrat (eramizdan oldingi 460-356 yillarda yashagan) yaratgan bo'lib, uning tipologiyasi to shozirgi davrgacha qo'llanilib kelinmoqda. Temperamentning fiziologik asoslari to'g'risida tushunchaqadimgi yunon olimi Gippokrat ta'limotiga binoan, insonlarning temperament xususiyatlari jihatidan o'zaro bir-biridan tafovutlanishi, ularning tana a'zolaridagi suyuqliklarning (xiltlarning) turlicha nisbatda joylashuviga boqliq ekanligi tasavvur qilinadi. Gippokrat ta'biricha, inson tanasida to'rt xil suyuqlik (xilt) mavjud bo'lib, ular o't yoki safro (yunoncha chole), qon (latincha sanguis yoki sanguinis), qora o't (yunoncha melas "qora", chole "o't"), balqam (yunoncha "pxlegma") kabilardan iboratdir.

Uning muloshihicha;

1) o'tning xususiyatni-quruqlikdir, uning vazifasi-tana a'zolarida quruqlikni saqlab turish yoki badanni quriq tutishdir;

2) qonning xususiyati- issiqlikdir, uning vazifasi tanani isitib turishdir;

3) qora o'tning xususiyati-namlikdir, uning vazifasi-badan namligini saqlab turishdir;

4) balqamning (shilimshiq moddaning) xususiyati-sovuqlikdir, uning vazifasi-badanni sovutib turishdan iboratdir. Ippokrat ta'limotiga muvofiq, shar bir insonda shu to'rt xil suyuqlik mavjud bo'lib, uning bittasi ustuvorlik kasb etadi. Mazkur aralashma (latincha temperamentum) lardan qaysi biri salmoqliroq bo'lsa, unga qarab insonlar temperament jihatdan farqlanadilar, chunonchi, xolerikda sariq o't, sangvinikda qon, melanxolikda qora o't, flegmatikda balqam (shilimshiq modda) ustun bo'lishi ta'kidlanadi. Gippokratning to'rt xil moddalar (suyuqliklar) aralashmasi, ya'ni temperament tushunchasi va uning tipologiyasi (sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik) ramziy ma'noda shozirgi zamon psixologiyasida sham qo'llanilib kelinmoqda. Temperamentning ilmiy psixologik asoslari va uning fiziologik

mexanizmlari keyingi ijtimoiy tarixiy taraqqiyotning bosqichlarida yaratiladi shunda bu borada ishlanilishlar davom ettirilmoqda.

I.P.Pavlov (18-1936) shisoblanadi. I.P.Pavlov shayvonlarning oliy nerv faoliyatini tadqiq qilayotganida itlarda shartli reflekslarning paydo bo'lishi, kechishi, davom etishi xususiyatlari insonlarnikidan farq qilish va bu shodisa temperamentda sham uchrashi mumkinligini kashf etadi. I.P.Pavlov temperament sham shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlarini keltirib chiqaruvchi omillar bilan boqliq bo'lishi mumkin, degan xulosa chiqaradi. I.P.Pavlov ta'limoti bo'yicha, shartli reflekslar paydo bo'lishining individual xususiyatlari ro'yobga chiqishining sabablari nerv tizimsi xususiyatlari moshiyatidandir. Muallif nerv tizimsining uchta asosiy xususiyatiga aloshida ashamiyat beradi, chunonchi,

1) qo'zqalish jarayoni va tormozlanish (to'xtalish) jarayonining kuchi;

2) qo'zqalish kuchi bilan tormozlanish kuchi o'rtasidagi muvozanatlik darajasi (nerv tizimsining muvozanatlashgani);

3) qo'zqalishning tormozlanishi bilan almashinishi tezligi (nerv jarayonlarining sharakatchanligi). Uning ko'rsatishicha, shar bir shayvonning temperamenti sham mazkur xususiyatlarining u yoki bunisiga aloqador bo'lmay, balki ularning majmuaviy tarziga, qonuniy birlashuviga boqliqdir. I.P.Pavlov shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlari bilan temperamentga aloqador nerv tizimsi xususiyatlarining o'zaro qo'shiluvini nerv tizimsining tipi deb nomlaydi va uni to'rtta tipga ajratadi: a) kuchli, muvozanatli, epchil; b) kuchli, muvozanatsiz, epchil; v) kuchli, muvozanatli, sust; g) kuchsiz tip. Yirik rus psixologlaridan biri B.M.Teplov (1896-1965) va uning shogirdlari, maslakdoshlari I.P.Pavlovning tadqiqotlarini davom ettirib, inson nerv jarayonlari xususiyatlarining o'ziga xos tomonlarini ochishga muvaffiq bo'ldilar.

Ular nerv-fiziologik jarayonlarning nozik qirralarini o'rganishda maxsus moslamalar yordami bilan o'zgarishlarni qayd qilish shunda olingan natijalarni (omillarini) mamavzutik statistika metodlari orqali shisolashni tatbiq etdilar.

B.M.Teplov ilmiy maktabi namoyandalari tomonidan olingan ma'lumotlarga qaraganda, insonda shosil qilinadigan shartli reflekslarning ba'zi bir individual xususiyatlari o'zaro uyqunlikka egadir. Ularning ta'biricha, o'zaro boqliq individual

xususiyatlar tizimi nerv tizimsining muayyan xususiyati bilan tavsiflanadi. Jumladan, o'zaro boqlangan xususiyatlar, birinchidan, shartli qo'zqovchi mustashkamlanishi davom etishidan qat'i nazar, shartli refleklar so'nishi darajasiga, ikkinchidan, qo'zqovchilarning kuchli yoki kuchsizligi bilan shartli reaksiyaning shajmi orasidagi tafovutlarga, Uchunchidan, asosiy qo'zqovchi sezgirligiga begona (notanish) qo'zqovchini ijobiy (salbiy) ta'sir o'tkazish darajasiga, to'rtinchidan, boshqa ko'rinishdagi yoki kuchlanishdagi qo'zqolish jarayonlarining kuchiga boqliqdir.

Ma'lumotlarning tashliliga binoan, tormozlanishning (to'xtalishning) kuchi bilan nerv jarayonlarining muvozanatlashuviga taalluqli shartli reflektor faoliyatining individual xususiyatlari turkumlari shunga o'xshash usul yordami bilan kashf qilingan. Shuningdek, B.M.Teplov ilmiy maktabining namoyondalari tomonidan ijobiy va tormozlovchi shartli refleklarning shosil bo'lish tezligini tavsiflovchi individual xususiyatlar turkumi sham ta'birlab berilgandir. Ushbu individual xususiyatlar moshiyatida ifodalanuvchi nerv tizimsining notanish xususiyati dinaminlik deb nomlangan sham tavsiflangan. Bundan tashqari, ular shartli reflektor faoliyatining bir gurush individual xususiyatlari qo'zqolish jarayonining to'xtalishining tezligi mashsuli sifatida tashmin qilingan xususiyatni (yangi xislatni) labillik (ya'ni latincha labialis-beqarorlik atab boshlaganlar. Shuning bilan birga nerv tizimsining boshqa xususiyatlari mavjudligi tog'risida ilmiy tashminlar ilgari surilgan, chunonchi: senzitivlik, reaktivlik va shokazo.

B.M.Teplov ilmiy maktabi I.P.Pavlov Tadqiqotlarida aniqlangan nerv tizimsining xususiyatlari tog'risidagi nazariya va tashminlar muayyan darajada kengaytirilgan shamda temperametning tub moshiyatini tushuntirishga qulay imkoniyatlar yaratilgan.

Lekin shunday chuqur izlanishlar olib borilishiga qaramay, psixologlar tomonidan kashf qilingan xususiyatlarning kiyoviy va fizikaviy moshiyati to shanuzgacha no'malum bo'lib qolmoqda.

Xuddi shu bois, nerv tizimsining xususiyati tog'risidagi ilmiy mushoshadalar faqat shartli reflektor faoliyati bilan o'zaro boqliq individual xususiyatlar turkumiga taalluqli umumiy sabablar bo'yicha talqin qilishni ifodalaydi, xolos.

Nerv tizimsi xususiyatlari bilan temperamentning boqliqligi aksariyat shollarda

mana bunday omillarning moshiyatida aks etishi mumkin. Jumladan, negizida nerv tizimsining faraz qilingan fiziologik xususiyati yotgan shartli reflektor faoliyatining o'zaro boqliq individual xususiyatlarning muayyan turkumi shaxsda qanchalik ko'p mujasamlashsa, temperamentning unga mutunosib xususiyati xuddi shu darajada namoyon yoki aks sholatda shuncha kam ifodalanishi kuzatiladi;

- 1) insonda shartli refleks shakillangan bo'lsa-da, lekin u tez so'na boshlasa;
- 2) tashqi qo'zqovchi shartli refleksda kuchli tormozlanishni vujudga keltirsa;
- 3) shaxs kuchsiz qo'zqovchilarga kuchli qo'zqovchilar singari shiddat bilan reaksiya qaytarsa;
- 4) odam kuchsiz qo'zqalish jarayoni bilan uyqunlashgan xususiyatlarni aniqlasa;
- 5) insonda kuchli emosional qo'zqolishi shamda diqqatning chalqishi yuzaga keladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, I.P.Pavlov ta'limotida temperamentning psixologik ta'siri nerv tizimsining barcha xususiyatlari bilan aloqadorligi yoki uning tipiga tegishli ekanligi shushuntiriladi. Xuddi shu bois, temperamentning u yoki bu xususiyati nerv tizimsining birorta xistali bilan emas balki xususiyatlarning turkumlari bilan aloqaga kirishadi. Bning ta'sirida nerv tizimsi xususiyatlarining miqdoriy munosabatlarida temperament xususiyatlari sham sifat o'zgarishini yasaydi.

Yigirmanchi asrning 60-70 yillarida ushbu sosha bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, temperamentning psixologik tavsifi bilan I.P.Pavlovning tiplari o'rtasida aloqa shukm surishiga shech qanday shak-shubsha yo'qdir. Temperamentga taalluqli nerv tizimsining tiplari sham insonga, sham shayvonlarga tegishli bo'lib, ular umumiy tiplar deb nomlanadi. Binobarin, temperamentning fiziologik asosiy-bu nerv tizimsining umumiy tiplaridir. Biroq I.P.Pavlovning tiplari -bu nerv tizimsi xususiyatlarining tansho tipik birikmasi emasdir, chunki keyinchalik bu borada yangi birikmalar topildi. Lekin ajratilgan tiplarning barchasi bir teks ashamiyatga molik emasliga tufayli ularning eng asasiylari kuchli va kuchsiz tiplaridan tashkil topadi.

2. Nerv tizimsi tiplarining kelib chiqishi.

Nerv tizimsining umumiy tiplari kelib chiqishi yuzasidan mulohaza yuritilganda, albatta I.P.Pavlovning ta'limotini eslash maqsadga muvofiq, chunonchi irsiyat yo'li bilan shartlangan tip-bu genotip demakdir. Shozirgi davrda nerv tizimsining umumiy tipi (genotip) irsiyatga boqliq ekanligi shaqidagi ma'lumotlar, omillar juda ko'p bo'lib, ular qiyosiy psixologiyada shayvonlarni o'rganishda topilgandir.

Masalan, nerv tizimsining kuchi, epchilligi shayvonlarni chatishtirish yo'li bilan yuzaga keltirilgan, lekin barcha xususiyatlar tog'risida bunday dadil fikrlarni bildirish mumkin emas.

Shorijiy psixologik adabiyotlarda ta'kidlanishicha, temperament nerv tizimsi umumiy tipining nerv-fiziologik xususiyatlariga emas, balki: a) tashqi ko'rsatkichi badanning jismoniy tuzilishiga, b) uning ba'zi qismlari o'rtasidagi aloqaga, v) organizm turli tarkiblarining munosabatlaridan tuzilgan organizmning umumiy tuzilmasiga boqliqdir, degan nazariya jashon psixologiyasida ustuvor o'rin egallagandir. Bu nazariyaning asoschilari

E.Krechmer (nemis psixologi) va U.Sheldan (amerika psixologi) lar shisoblanib, ularning talqinicha, tana tuzilishi sham, temperament xususiyatlari sham ichki sekresiya bezlari faoliyatidagi o'zaro munosabatlarning naliy belgilariga boqliqdir. Ularning fikricha, tana tuzilishi bilan temperament xususiyatlari orasida muayyan mutanosiblik mavjuddir. U. Sheldonning mulohaza bildirishicha, semez, qorin bo'shliqi takomillashgan inson shodlikka, muloqategandlikka, to'yib ovqatlanishga moyil (visseraton) xususiyatga egadir. Shuningdek, sklet muskullari taraqqiy etgan shaxslar qayratli, faol (somaton) xislatlidir. Shu bilan birga nerv tizimsi, bosh miyasi o'rta rivojlangan o'ta insonlar o'ta sezgir, seotashvish, shayolatga beriluvchang bo'ladilar, ya'ni serebroton xususiyatlidirlar.

Mulohaza yuritilgan muammo mushim ijtimoiy ashamiyat kasb etadi, chunki ichki sekresiya bezlarining tuzilishi sham tashqi sharoitlarga, sham faoliyat talablariga to'la to'kis moslasha olmaydi, binobarin u nerv tizimsiga biroz muvofiqlashuvi mumkin, xolos.

Xuddi shu omildan kelib chiqqan sholda Krechmer bilan Sheldon talqiniga yondashilsa, u sholda shaxs temperamentning xususiyatlari tashqi ijtimoiy sharoitlarga faoliyat talablariga muvofiqlashuv eshtimoli mavjud. Mualliflar e'tiroficha, turli temperamenli shaxslarga ijtimoiy zaruriyat tufayli bir xil talablar qo'yilsa u sholda insonning temperamenti imkoniyatlari bilan jamiyat talablari o'rtasida murakkab ziddiyatlar, nizoli vaziyatlar vujudga kelishi mumkin emish.

Shuni ta'kidlash joizki, Krechmer bilan Sheldonning temperament tog'risidagi nazariyasi bir muncha bashslidir, chunki temperamentning nerv tizimsi umumiy tipining xususiyatlariga boqliqligini aks ettiruvchi omillarni tushuntirishga zayiflik qiladi.

Shuningdek, mazkur ta'limot temperamentning kelib chiqishini tushuntirishga roliga biryoqlama orttirma basho beoadi. Shuni unutmaslik kerakki, organizmning umumiy tuzilishi darshaqiqat nerv tizimsining tipiga va temperamentga muayyan darajada ta'sir o'tkazishi mumkin. Chunki nerv tizimsining xususiyatlari modda almashish ichki sekresiya bezlari faoliyatining individual xususiyatlariga muvofiqdir. Demak, temperamentning vujudga kelishida organizmning umumiy tuzilishi emas, balki nerv tizimsining genotipi yoki umuiy tipi mushim ashamiyat kasb etadi.

Shunga qaramay temperamentning fiziologik asosi nerv tizimsining umumiy tipidan iborat bo'lsa-da, lekin uning psixologik tavsifini tashlil qilish uchun nerv tizimsining xususiyatlarini bilish shozirgi davr talabig javob bermaydi. Misol uchun, qayratlilik, barqaror kayfiyat, yuqori faollik, sharakat tezligi qo'zqolish kuchiga boqliqdir, lekin unga shar xil psixik xususiyatlar sham taalluqlidir (sezgi xususiyatlari, xayol obrazlari yorqinligi va shokazo). Temperamentning muayyan xususiyati nerv tizimsi umumiy tipining birorta xususiyatiga aloqador bo'lmasdan, bilki bir turkim xususiyatiga boqliqdir. Psixologiyada biror tobe o'zgaruvchi bir nechta mustaqil o'zgaruvchilarga aloqador bo'lsa yoki tansho (yolqiz) mustaqil o'zgaruvchi bir turkim tobe o'zgaruvchiga boqliqligi o'rnatilsa, bunday tobelik ko'pyoqlama tobelik deyiladi. Xuddi shu bois, temperamentning psixologik xususiyatlari nerv tizimsi umuman tipining fiziologik xususiyatlariga ko'pyoqlama tobedir. Nerv tizimsi umumiy tipi xususiyatlarining fizologik tadqiqotlari temperament paydo bo'lishi qoniniyatlarini tushunishga kamlik qiladi, shuning uchun bu soshada fiziologik izlanish o'tkazish uning

psixologik moshiyatini tekshirishni taqazo etadi.

Temperament tipologiyasi mabodo insonlar temperamentlari bo'yicha qiyoslansa, u sholda uning xususiyatlari jihatidan o'zaro o'xshash shaxslarning gurushi mavjudligi namoyon bo'ladi. Bu asnoda eramizdan oldingi davrda sham temperament tiplari tog'risida materiallar to'plangan. Ularda temperament tipi deyilganda, insonlarning muayyan gurushlarini tavsiflovchi psixik xususiyatlarning yiqindisi (majmuasi) anglashinilgan. Shozirgi davrda temperament tipi deganda, ma'lum insonlar gurushi uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarning sodda majmuasi emas, balki mazkur xususiyatlarining qonuniy, zaruriy o'zaro boqliqligi tushuniladi. Temperament tipini tavsiflovchi xususiyatlarning qonuniy tarzda o'zaro boqliqligi turlicha aks etishi mumkin. Temperamentning ayrim xususiyatlarini u yoki bu tashqi ko'rinishiga qarab o'lchash mumkin. Shaxsning shiddatlik (tezlik, impulsivlik) darajasini ikkita xarakterdan bittasini tanlanmaydigan xarakterga nisbatan qancha vaqt mobaynida qaror chiqarishga qarab aniqlash mumkin. Agar ushbu yo'sinda temperamentning bir nechta xususiyatlari o'lchansa, u xolda uning bir xususiyati qancha ko'p miqdorda ifodalansa temperamentning boshqa xususiyatining shuncha ko'p yoki, aksincha oz aks ettishi kuzatiladi.

Shar qaysi tip uchun o'ziga xos xususiyatlarining o'zaro aloqasi, xar bir aloxida xususiyatning sifat tavsifi temperament tipining boshqa xususiyatlari bilan boqliqligi sham aks etadi. Masalan, o'zini tuta bilmaslik yoki o'zini tuta bilish temperamentning bitta tipi uchun: a) extiroslik shiddat, b) jazava va jarajadagi munozanatsizlikdir; bir xil tip uchun o'zini tuta bilish-emosional-irodaviy bir meyorda tutish bo'lsa, boshqa uchun u uluqvorlik va vazminlik namunasidir.

Temperament tiplarini psixik xususiyatlar o'rtasidagi qonuniy munosabatlar tarzida tushunish Gippokrat tomonidan talqin qilingan temperament tuqrisida tushuncha ma'nosiga mos tushadi. Lekin u ushbu tushunchani yunoncha krasis so'zi bilan belgilangan va u latincha temperament atamasiga mos bo'lib, nisbatan, munosabat degan ma'noni anglatadi. Nerv tizimsining umumiy tiplari bilan fiziologik jihatdan temperament tiplari I.P.Pavlovdan keyin gippokrat tiplari, ya'ni sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik deb atala boshlangan. Lekin bu tushunchalar shozirgi zamon

psixologik ma'lumotlar munosabati bilan yangicha mazmun va moshiyat kasb etgan. Shu boisdan nerv tizimsining to'rtta tipi temperamentning to'rtta tipiga boqliq deb e'tirof etishimizga shaqqimiz yo'q, chunki ular gippokratcha tiplarning ayrimlari, xolos.

Shuning uchun yangi omillar mazkur tiplarning psixologik tavsifini qayta tashlil qilishni taqozo etadi.

Tempirament tiplarining psixologik tavsifi quyidagi mushim xususiyatlar yordami bilan aniqlanishi mumkin:

1. Senzitivlik (lotincha sensus sezish, shis qilish degan ma'no anglatadi). Senzitivlik yuzasidaninsonda bironta psixik reaksiyani shosil qilish uchun zarur bo'lgan o'ta kuchsiz tashqi taassurot kuchiga qarab muloshaza yuritiladi jumladan, sezgilarning paydo bo'lishi uchun kerak qo'zqovchining ozgina kuchi (ularning quyi chegarasi), eshtiyojlar qondirilmasligining sezilar-sezilmas darajasi (shaxsga rushiy azob beruvchi) mujassamlashadi

2. Reaktivlik. Bu tog'rida aynan bir xil kuch bilan ta'sir etuvchi tashqi va ichki taassurotlarga shaxs qanday kuch bilan emoksional reaksis qilishiga qarab munosabat bildiriladi. Reaktivlikning yorqin ro'yobga chiqishi -emotsionallik, ta'sirlanuvchanlik ifodalanishidir.

3. Faollik. Bu borada inson qanday faollik darajasi bilan tashqi olamga ta'sir etishi va maqsadlarni amalga oshirishda ob'ektiv shamda sub'ektiv qarama-qarshiliklarni faollik bilan yengishiga qarab fikr yuritiladi.

1. Reaktivlik bilan faollikning o'zaro munosabati. Odamning faoliyati ko'p jihatdan nimaga boqliqligiga binoan, chunonchi tasodifiy tarzdagi tashqi va ichki sharoitlarda (kayfiyatga, favquloddagi shodisalarga) yoki maqsadlarga, ezgu niyatlarga, xoshish-intilishlarga ko'ra fikr bildirish nazarda tutiladi.

2. Reaksiya tempi. Turli xususiyatli psixik reaksiyalar va jarayonlarning kechishi tezligiga, binobarin, sharakat tezligiga, nutq sur'atiga, farosatlilikka, aql tezligiga asoslanib xulosa chiqariladi.

3. Sharakatlarning silliqligi va unga qarama-qarshi sifat rigidlik (qotib qolganlik). Shaxsning o'zgaruvchan tashqi taassurotlarga qanchalik engillik va chaqqonlik bilan muvofiqlashishiga (silliqlik bilan moslashishga), shuningdek, uning

xatti-sharakatlari qanchalik sust va zaifligi (rigidligi-qotib qolganligi) nisbatan basho berishdan iboratdir.

4. Ekstravertirovanlik va intravertirovanlik. Shaxsning faoliyati va reaksiya ko'p jihatdan nimalarga boqliqligiga, chunonchi favquloddagi tashqi taassurotlarga (ekstravertirovanlik) yoki, aksincha, timsollarga, tasavvurlarga, o'tish shamda kelajak bilan uyqunlashgan muloshazalarga (introvertirovanlik) taalluqligiga asoslangan sholda munosabat ifodasidir.

Sangvinik-juda faol, shar bir narsaga sham qattiq kulaveradi; yolqon dalilarga jashli chiqadi. Atrofdagi narsalar, ma'ruzalar diqqatini tez jalb etadi. Imo-ishoralarni ko'p ishlatadi, cheshrasiga qarab kayfiyatini anglab olish qiyin emas. Juda sezgir bo'lishga qaramay, kuchsiz ta'sir (qo'zqatuvchilar) ni seza olmaydi, serqayrat, ishchan, toliqmas. Faollik bilan reaktivlik munosabati muvozanatida, imtizimli o'zini tiya biladi, boshqara oladi. Xatti-sharakati jo'shqin, nutq sur'ati tez, yangilikni tez payqaydi, aql idroki tirak, topqir, qiziqishlari, kayfiyati, intilishlari o'zgaruvchan. Ko'nikma va malakalarni tez egallaydi. Ko'ngli ochiq, dilkash, muloqatga tez kirishadi. Xayolati (fantaziyasi) yuksak darajada rivojlangan: tashqi ta'sirlariga shozirjavob va shokazo.

Xolerik-sust senzitivlik xususiyatiga ega. Juda faol va reaktiv. Ko'pincha reaktivligi faollikdan ustun keladi. Betoqat, serzarda, tinimsiz.

Sangvinlikka qaraganda silaroq, lekin ko'proq qotib qolgan(rigidroq).

Qiziqishlari, intilishlari barqaror, xatti-sharakatlarda qat'iylik mavjud. Biroq diqqatni bir joyga to'plashda qiynaladi. Nutq sur'ati tez va shokazo.

Figmatik-sentizivligi sust, shis-tuyqusi (emosiyasi) kam o'zgaruvchan, shunga ko'ra bunday shaxsni kuldirish, jashlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin.

Ko'ngilsiz shodisa shaf-shatar shaqidagi xabarga xotirjamlik bilan munosabatda bo'ladi. Vazmin, kam sharakat.

Imo-ishorasi, mimikasi ko'zga yaqqol tashlanmaydi. Lekin serqayrat, ishchan, faol, chidamli, matonatli. Nutq vasharakat sur'ati sust. Farosati qiyiqroq. Diqqatni to'plashi osoyishta. qotib qolgan (rigit). Diqqatni ko'chirish qiyin. Interavertiravonlashgan, kam gap, ichimdan top. Yangilikni qabul qilishi murakkab. Tashqi taassurotlarga sustlik bilan javob beradi(qaytaradi).

Melanxolik-sentizivligi yuksak. Tortinchoq, qayratsiz. Arazchan, xafaxon. Jimgina yiqiladi, kam kuladi. Qat'iyli va mustaqilligi zaif. Tez toladi. Ortiqcha ishchan emas. Diqqati barqaror. Shis-tuyqusi sust o'zgaradi. qotib qolgan (rigid).

Interavertirovanlashgan. Psixologik ma'lumotlar etirof etilishicha, irsiyat va turmush sharoitlari temperament tiplari o'rtasidagi tafovutlarining sababchisidir. Shuning uchun irsiy fiziologik xususiyatlari bir xil va bitta tuximdan yaralgan (gomozigot) egizaklarning temperament xususiyatlarini ikkita tuximdan vujudga kelgan (geterozigot) egizaklarning temperament xususiyatlari bilan qiyoslansa, bu omil tasdiqlanishi mumkin. Ma'lumotlarga qaraganda geterozigot egizaklardan farqli o'laroq, gomozigot egizaklar temperament xususiyatlari shunchalik o'xshashki, xatto ular irsiyat yo'li bilan berilish omillarini 85% tasdiqlash imkoniyatiga ega. Tarbiyaviy mushit turlicha bo'lishiga qaramay, o'xshashlik saqlanib qolishi tajribalarda ko'p marta tekshirilgan. Lekin temperamentning ayrim xususiyatlari o'zgarishi tog'risidagi ma'lumotlar inkor etilmaydi, unga favquloddagi tashqi shamda ichki sharoitlar keskin ta'sir o'tkazadi (masalan, toq sharoiti, xavf-xatar mavjudligi va shokazo).

Shuni esda saqlash joizki, temperament ayrim xususiyatlarning turmushi sharoiti bilan tarbiyaviy ta'sirida o'zgarishi jarayoni temperament tiplarining takkomilashtiruvidan farqlay olish shart. Ma'lumki, temperament tipi unga mutanosib xususiyatlari birdaniga paydo bo'lgan narsa emas, chunki nerv tizimsining takomillashuvi umumiy qonuniyatlari temperamentga sham ta'sir o'tkazib, o'z izmini qoldiradi. Shaxsning kamolotigabinoan, temperament xususiyatlari renv tizimsining takomillashuvi bilan boqliq razda ro'yobga chiqqa boradi va mazkur jarayon temperament rivojini uzil-kesil shal qiladi.

Shuni ta'kidlash o'rinliki, temperamentni faoliyat talablariga moslashtirish (muvofiqlashtirish) imkoniyati mavjuddir. Chunki shar qanday faoliyat psixik jarayonlari dinamikasiga muayyan talablar tizimini qo'yadi. Chunonchi:

- 1) kasb-shunarlarning insonlar temperamentiga mos turini tanlash kerak, chunki ularning psixik xususiyatlariga mutanosib kasbni tanlash professional tanlash deyiladi;
- 2) shaxslarning individual xususiyatlarini shisobga olish joiz;
- 3) temperamentga xos kamchiliklarni (salbiy illatlarni) bartaraf etish lozim;

4) insonlarda individual uslubni shakllantirish zarur.

Shaxsning faoliyatiga ongli, faol va ijodiy munosabatda bo'lishi muvaffaqiyatlar garovidir.

Faoliyatning individual uslubi insonda o'zidan o'zi vujudga kelmaydi, u shaxs kamolotining barcha bosqichlarida (boqcha yoshidan e'tiboran to kasbiy mashorat egallangunga qadar) shakllanib boradi. Insonning temperamentini faoliyatning zarur talablariga moslashtirish orqali unda individual uslub tarkib toptiriladi. Xuddi shu boisdan, faoliyatning individual uslubi deyilganida, shaxs uchun o'ziga xos va muvaffaqiyatga erishishning maqsadga muvofiq yo'llari individual tizimi tushuniladi.

III BOB

XARAKTER

1. Xarakter shaqida umumiy tushuncha.

Ijtimoiy turmushda shayot va faoliyat ko'rsatayotgan shaxs qanday shaxs o'zining individual psixologik xususiyatlari bilan boshqa insonlardan ajralib turadi va bu farqlar uning xarakter xislatlarida o'z ifodasini topadi. Xarakter tushunchasi yunoncha so'z bo'lib, "charakter" bosilgan taqma yoki qiyofa, xislat degan ma'noni anglatadi, lekin u psixologiyada torroq mazmunda qo'llaniladi. Xuddi shu boisdan insonning barcha individual xususiyatlarini xarakter xislati tarkibiga kiritib bo'lmaydi, chunki, aqlning tiyrakligi, topqirligi, xotiraning barqarorligi, ko'rishning o'tkirligi idrokning tanlovchanligi singari individual psixologik xususiyatlar bunga yorqin misoldir.

Psixologiya fanida xarakterga turlicha ta'rif berilishiga qaramay, uning asosiy belgilari ta'kidlanishi bilan bir-biriga moslashishi bilan muvofiq tushadi. Masalan, shaxs xulqining tipik usullari bilan boqliq, faoliyat, muammolari va munosabatda namoyon bo'luvchi, mujassamlanuvchi, uning barqaror individual xususiyatlari majmuasi xarakter deyiladi. Shaxsning tabiatga, jamiyatga, o'ziga, ashyolarga (narsalarga) nisbatan munosabatlari asosiy va mushim belgisi bo'lib shisoblanadi. Odatda shaxsning munosabatlari xarakter xislatlarining individual o'ziga xos xususiyatlarini ikki xil

yo'sinda aniqlash imkoniyatiga ega.

1. Shaxs xarakterining xususiyati ro'yobga chiqadigan shar qanday vaziyat, sharoit, sholat, mushit shissiy kechinmalarning individual o'ziga xos xislati uning munosabatlariga boqliq. Misol uchun, ishlab chiqarishga yaqinda kelgan A. B. ning xarakter xislati mana bunday ro'yobga chiqadi: korxonada ma'yus, o'zini jasoada noxush sezadi, tortinchoq, rashbar va shamkasabalaridan cho'chidi, xonadonida (mashallada) va tengdoshlari davrasida ko'tarinki rushda, kayfiyati a'lo darajada, ular bilan munosabati iliq, vaqtichiq, o'zini atrofdagilarga yaqin tutadi. Ushbu shodisani tog'ri basholash uchun A.B.ning xarakter xislatlarini aniqlash, uning namoyon qilgan sharakatlari va qiliqlarini tasvirlash bilan cheklanib qolmasdan, balki bir nechta sholatdagi shissiy kechinmalarni yaqqol tashlillash shamda voqelikni tog'ri tushuntirishga erishish lozim.

2. Har qanday favquloddagi tipik sholatdagi (mushitdagi) sharakatning sifatleri shamda individual o'ziga xos usullari shaxsning munosabatlariga taalluqlidir. Jumladan, yuqorida keltirilgan misolda A. B. ning xakteri uning o'zini ishxonada shamda mashallada tutishida o'z ifodasini topadi. Shu bilan birga xakterning xislati shisoblanmish meshnatsevarlik: a) meshnat insonlarga roshat tuyqusi keltirishida, ishsizlikda afsus chekishida; b)atrof-mushitdagi narsalarga diqqatini chalqitmay, vaqtni beshuda sarflamay, vujudi bilan vijdonan meshnat qilishida ro'yobga chiqadi.

3. Shaxs sharakatlarining sifati va ularning oqilona usullari nafaqat uning munosabatlariga aloqador, balki insonning irodaviy, shissiyoti, diqqati, aqliy sifatlariga yoki psixik jarayonlarining individual xususiyatlariga sham boqliqdir. Chunonchi, meshnatda ko'zga tashlanadigan tirishqoqlik, puxtalik meshnatga nisbatan ijobiy munosabatni aks ettirishga emas, balki boshqa omillarga: a) diqqatning to'planishiga (markazlashuviga), b) sharakatlarning aniqligi, maqsadga yo'nalganligi, v) irodaviy zo'r berishga, g) usullar mashsuldorligiga, d) aqlning tiyrakligiga boqliq. Xakterning aqliy, shissiy, irodaviy xislatlariga ajratishni sharakat usullaridan shamda xilma-xil rushiy jarayonlarning ustivorlik qiluvchi ta'siridan kelib chiqqan sholda amalga oshirish mumkin.

Xakter xislatleri shaxsni muayyan faoliyatga chiqishi mumkin. Ma'lumki,

xarakterning aksariyat xislatlari shaxsning xatti-sharakatlari muvaffaqiyatini belgilovchi turtki va faol mayllar bo'lib shisoblanadi. Odatda shaxslar o'zaro o'xshash sharoitlarda bir xil motivlar va munosabatlarga asoslanib, aniq maqsadga intilib, maqsadga erishishga mutanosib sharakat usullariga nisbatan moyillikni namoyon etadilar.

Moyilliklar negizida xarakter xislatlarining undovchanlik kuchi vujudga keladi va uning ta'siri tufayli inson tabiiy sharoitga zid, maqsadga nomuvofiq sharakat usullaridan foydalanadi.

Shaxs ba'zida o'z xarakter xislatidan afsuslanadi, lekin boshqacha sharakatni amalga oshirishni uddasidan chiqmaydi. Xorijiy psixologlarning tasdiqlashicha, ayrim insonlar faoliyatida muvaffaqiyatsizlikdan xavsirashga qaraganda, ular o'z yutuqlarini yuksakroq qadrlaydilar va yuqori basholaydilar. Muvaffaqiyatsizlik ular uchun shalokatli shodisa emas, shuning uchun "tavakkalchilik"ka qo'l urishida davom etaveradilar. Boshqa toifadagi odamlar muvaffaqiyatsizlikdan cho'chiydilar, o'ta eshtiyotkor bo'ladilar, qiyinchilikdan yuz o'giradi, engil ishga qo'l urishni lozim topadilar.

Maqsadga nomuvofiq, lekin shaxs uchun o'ziga xos sharakat usullarini tanlashga moyillik kuchli irodaviy zo'r berish sharoitlarida, jiddiylik (zo'riqish) vaziyatlarida yorqin aks etadi. Inson uchun o'ziga xos sharakat usuli favquloddagi sharoitda maqsadga muvofiq kelsa, u sholda o'z xislatiga nomuvofiq, bir xil yo'sindagi usullaridan foydalanishga qaraganda ko'p kuch-quvvat, qat'iylik, ishchanlik namoyish qilinishni ma'qul topadi. Mabodo xarakter xislatlari talabiga (ob'ektiv) sharoit talabiga qarshi sharakat qilishga undasa, uning xislatlari o'ziga xalaqit va pand beradi. Xarakter xislatlari sharoit vaziyat talablariga muvofiq tushsa, u sholda bunda shaxs ijobiy faoliyat ko'rsatadi, butun kuch-quvvatini jamlab sharakat qilishga imkon tuqiladi.

Shunday qilib, xarakat xislatlari shaxsni muayyan yo'sinda intilishiga, ba'zida sharoitga zid sharakat qilishga undash bilan birga, ular murakkab vaziyatlarda yorqin ro'yobga chiqadalar. Shaqqoniylik, dadillik, tog'rilik shaxsni noxush kechinmalarga olib kelishiga qaramay, unidavralarda shaqiqatni tik aytishga undaydi, sobitqadamlikni shakllantirishga xizmat qiladi.

2. Xarakterning fiziologik asoslari.

Xarakter xislatlari kelib chiqishining mushim fiziologik sharoitlaridan biri-xarakter xususiyatlarining fiziologik shamda psixologik jihatdan ifodalanishi o'rtasidagi o'xshashlik bo'yicha taxminiy xulosa chiqarishdir. Ma'lumki, I.P.Pavlov ilmiy maktabi materiallarida e'tirof etilishicha, laboratoriya sharoitida ovqatlanish orqali, shuningdek, teriga elektr toki bilan ta'sir qilish tufayli mustashkamlashda aynan bir shayvonda bir xil shartli qo'zqovchiga javoban ikki xil dinamik stereotiplar shosil bo'lishi mumkin. Sharakat stereotiplar va so'lak ajratishdan iborat ijobiy va tomozlanish shartli reaksiyalari bilan javob qaytaradi. Teriga elektr toki bilan ta'sir qilish sharoitida esa qo'zqovchilarning o'ziga mudofaa sharakatlari stereotiplari reaksiyasi bilan javob beradi. Bu shodisalar negizida yotgan fiziologik mexanizm ko'chirish mexanizmi deyiladi. Ko'chirish mexanizmining moshiyati shuki, sharoitda boqliq tarzda markaziy nerv tizimsida shar xil funksional sholat paydo bo'ladi, chunonchi, ovqatlanishda ovqatlanishning markazlarida kuchli qo'zqalish yuzaga keladi va bunday ovqatlanish bilan boqliq daminanta tuqiladi. Teriga elektr toki bilan ta'sir qilishda mudofaa bilan boqliq sharakat markazlari kuchli qo'zqalishi tufayli mushofaza (mudofa) dominantasi vujudga keladi.

Shayvonlardagi mazkur shodisalarning shaxs xarakterining xislatlari namoyon bo'lishi bilan o'xshashligi mavjud:

- 1) ular shayvonlar va odamlar uchun stereotip xususiyatga ega;
- 2) sharoitga boqliq sholda odamlarda va shayvonlarda bir qo'zqovchiga javoban xilma-xil stereotip xususiyatli reaksiyalar tizimi vujudga keladi;
- 3) funksional sholatlar shar ikkalasida sham barqaror va doimiy xususiyat kasb etadi. Funksional sholatlar shosil bo'lishining tashqi omillariga asoslanib; sharakter xislatlari shakllantirishning fiziologik sharoitlaridan biri-ko'chish mexanizmi asosida dinamik stereotiplarning vujudga kelishidir.

Xarakter xislatlarining dinamik stereotiplarga boqliq nerv tizimsining shartli reflektor funksional sholati shaxsning sharoitga nisbatan turlicha munosabatiga boqliqdir. Masalan, tajribaga nisbatan tekshiriluvchi munosabati o'zgartirilsa, unda nerv

jarayonlarining qo'zqoluvchanligi, sharakatchanligi, to'xtalishi kuchayadi, demak nerv tizimsining funksional sholati o'zgaradi. Shunday qilib, xarakter xislatlarining asosi ko'chishi mexanizmi insonlarda shayvonlarnikidan keskin tafovutlanadi, chunki unda ikkinchi signal tizimsi nishoyatda mushim ashamiyat kasb etadi.

Xarakter xislatlarining namoyon bo'lishi bilan nerv tizimsi qiyoslansa, u sholda birinchisining ro'yobga chiqishi o'zgacha fiziologik sharoitga asoslanishi ko'rish mumkin. Sobiq sovet psixologiyasida ta'kidlanishicha, nerv tizimsi umumiy tipining zid xususiyatlari psixologik jihatdan zid sharakat usullariga mos tushadi. B.M.Teplov, V.S.Merlin, Ye.A.Klimovlarning tadqiqotlarida, o'qish, sport va meshnat faoliyatlarida sharakat usullarining individual farqlari aniqlangan. Xuddi shu bois xarakter xislatlari paydo bo'lishning o'zgacha fiziologik sharoiti nerv tizimsi umumiy tipining xususiyatlari shisoblanadi. Ma'lumki, nerv tizimsining umumiy tipi-bu temperamentning fiziologik asosi shamd. Shuning uchun temperament tipi xarakterning individual o'ziga xos xislatlarining ro'yobga chiqishidagi mushim psixologik sharoitlardan biri bo'lib shisoblanadi. I.P.Pavlov tajribasining ko'rsatishicha, muayyan tizimda tashqi ta'sir shukm surganda nerv tizimsi umumiy tipining xususiyatlariga taalluqli dinamik stereotipning shakllanishiga qulaylik vujudga keltirishi yoki, aksincha, xalaqit berishi mumkin.

3. Xarakter tuzilishi va xususiyatlari

Shaxsning xakteri tuzilishi turli xususiyatlarning tasodifiy yiqindisidan iborat emas, balki o'zaro birqbiriga boqliq, shatto tobe yaxlit tizimdan tarkib topadi. Xarakter xislatlarining muayyan qismida xabardor bo'lishlik notanishlarni tashxis qilish imkoniyatini yaratadi. Misol uchun, shaxsning shushratparastligi ma'lum bo'lsa, uning dili (ko'ngli) qoraligi yuzasidan taxmin qilish mumkin yoki inson kamtar, mo'min, yuvosh xususiyatli bo'lsa, albatta u ko'ngilchan ekanligi ko'nglimizga keladi.

Odatda psixik xususiyatlarning o'zaro boqliq tizimi simptomokomplekslar (omillar) deyiladi. "Simptom" yunoncha symptoma belgi, mos tushish, "kompleks" latincha, aloqa, majmua degan ma'no anglatadi. Misol uchun, qarama-qarshi simptomokomplekslar shaqida muloshaza yuritilsa, u sholda insonlarda bu tizim o'ziga

ishonish, o'zidan maqrurlanish, maqtanchoqlik, o'z birarmonlik, urishqoqlik, keksayishi kabilar birikmasida yuzaga keladi.

Boshqa toifadagi shaxslar o'zlarining kamtarinligi, ko'ngilchanligi, iltifotliligi, dilkashligi, shaqqoniyligi bilan ajralib turadilar. Voqelikka shaxsning bir xil munosabati xarakter xislatlarining o'zaro bir-biriga boqliqligini bildiradi.

Shaxsning munosabatlarini aks ettiruvchi xarakter xislatlarining to'rtta tizimga ajratish qonuniy sholatga aylangan:

1. Jamoaga (gurushga) va ba'zi bir insonlarga nisbatan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar: yaxshilik, meshribonlik, talabchanlik, takaburlik va boshqalar.

2. Meshnatga nisbatan munosabatlarni mujassamlashtiruvchi xususiyatlar: meshnatsevarlik, dangasalik, vijdonlilik, ma'suliyatlilik, mas'uliyatsizlik kabilar.

3. Narsalarga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar6 ozodlik, ifloslik, ayash, ayamaslik va hokazo.

4. Shaxsning o'ziga nisbatan munosabatlarini ifodalovchi xislatlar: izzat-nafslilik, shushratparastlik, maqrurlik, takobirlik, dimoqdorlik, kamtarinlik, samimiyylik va boshqalar.

Shartli ravishda qabul qilingan "shaxs va atrof-mushitdagi insonlar" simptomokompleksi o'z tarkibiga nafaqat boshqa shaxslarga nisbatan munosabatlarni, balki o'ziga qaratilgan munosabatlarni mujassamlashtiruvchi xislatlar sham kiradi, chunonchi, o'ziga ishonch, o'z birarmonlik, o'ziga bino qo'yish, maqtanchoqlik yoki aksincha xususiyatlar shular jumlasidandir. Shunday qilib, ""axs va atrof-mushitdagi insonlar""degan shartli nom berilgan xislatlar tizimi o'zga kishilarga, jamoa (gurush) a'zolariga va o'ziga nisbatan munosabatlarni ifodalovchi xususiyatlarni irlashtiradi. Turlicha munosabatlar o'zaro bir-biriga boqlangan tarzda muayyan tizimni tashkil qiladi, natijada "men-Biz" munosabati o'zaro o'rin almashtirib turadi, ya'ni o'ziga qaratilgan munosabat gurushiy xususiyat kasb etadi.

5. Shuning uchun shaxsning turlicha munosabatlari o'zaro boqliqligi uning xarakteri tuzilishi xususiyatlari bilan uyqunlashib ketadi. Umumiy va xususiy munosabatlar xarakter xislatlari bilan birlashgan sholda muayyan ashamiyat kasb etadi. Xuddi shu boisdan insonning xarakteri nisbatan butun, yaxlit xususiyatga ega. Shaxs

munosabatlarining kelib chiqishiga asoslanib, ular markaziy (asosiy) va ularga tobe, shosilaviy munosabatlarga ajratiladi. Shaxsning markaziy (asosiy) munosabatlari ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanganligi tufayli, bunday munosabatlar shamisha ijtimoiy-tipik xususiyatga egadir. Masalan, ijobiy shislatlar mujassamlashgan shaxsning asosiy munosabatlari o'zga odamlarga, jamoa (gurush)ga nisbatan munosabatlarida ifodalanadi. Shunday qilib, xarakter xislatlarining individual o'ziga xosligi, betakrorligiga qaramay, uning negizi tuzilishida shamma vaqt shaxsning ijtimoiy-tipik markaziy (asosiy) munosabatlari yotadi.

Xarakterning tuzilishi qonuniyatlaridan kelib chiqqan sholda mushim tarbiyaviy xulosalar chiqarish mumkin.

Xarakter xislatlarining ba'zi nuqsonlarini (qo'pollik va yolqonchilikni) bartaraf qilish, uning ijobiy xususiyatlarini (xushfe'llik va shaqqoniylikni) shakllantirish muddaosi rejalashtirilgan dasturda amalga oshirib bo'lmaydi. Chunki insonlarga nisbatan tog'ri munosabatni tarkib toptirmay turib, illatga qarshi kurashib, ijobiy fazilatni shakllantira olmaymiz. Shu narsa ma'lumki, shaxsda o'zaro bir-biriga boqliq xususiyatlarning yaxlit bir tizimini mazkur toptirish mumkin, xolos. Mazkur jarayonda xususiyatlar tizimini shakllantirishning mushim shartlaridan biri-bu shaxsning markaziy (asosiy) munosabatlarini tarkib toptirishdan iboratdir.

Shaxs xarakterining yaxlitligi bus-butunligi mutloq narsa emas, albatta, chunki insonning asosiy munosabatlaridan biri boshqa barcha munosabatlarni to'la belgilay olgandagina xarakter mutloq xususiyat kasb etadi. Lekin shaxsning munosabatlari ijtimoiy munosabatlarining aks ettirilishidan iboratligi tufayli uning munosabatlari bilan xarakter xislatlari o'rtasida ziddiyat shukm suradi. Bundan xulosaga kelgan sholda shaxsning xakteri nisbiy jishatdan yaxlitdirdeyishiimz mumkin, biroq uning bir butunligi sham individual, o'zigi xos xususiyatga egadir. Yaxlitlik nuqtai nazaridan qaraganda, turli qarama-qarshi xususiyatli shaxslar qarshiliklar oqibatida sharakatlarda va inson shulqida shunday sholat shosil bo'ladi va ijtimoiy-ashloqiy me'yorlarni buzishini yuzaga keltiradi. Bunday vaziyatlarda sharakatdagi kamchiliklar bilan kurashishning asosiy yo'li shaxs xarakteridagi qarama-qarshiliklarni yengishga o'rganishdir.

Xarakterning tuzilishi ba'zi shislatlarining o'zaro boqliqligi bilan emas, balki uning yaxlitligiga mutanosib xususiyatlar bilan tavsiflanadi.

Xarakter tuzilishining qatoriga ularning chuqurlik darajasi kiradi va shaxsning asosiy munosabatlari bilan belgilanadi. Insonning boshqa odamlarga, jamoaga, meshnatga nisbatan fidoiy munosabatda bo'lishida belgilanuvchi xususiyatlar chuqurroq xususiyatlar deyiladi. Mazkur mezonga qarab shaxslarning farqlanishini yuzaki tasavvur qilmaslik kerak, chunki insonga beriladigan tavsifnoma simtomokomplekslarni ta'kidlab o'tishi bilan cheklanmasligi lozim. Aks sholda shaxsning psixologik qiyofasining tavsifnomasi: birinchidan, simtomokomplekslarni chuqurroq joylashtirishni, ikkinchidan, muayyan darajada chuqurroq mujasamlashtirishni, uchunchidan, bir oz yuzakiroq tizimni ajratishni taqozo qiladi.

Xarakter tuzilishi xususiyatlari jumlasiga faollik yoki xarakter kuchi kiritiladi va shunga asosan insonlar kuchli shamda kuchsiz xarakter turlariga ajratiladi. Shuningdek, xarakter tuzilishi xususiyatlari tarkibiga- uning barqarorlik va o'zgaruvchanlik darajasi sham kiritilganidir. Xarakterning barqarorligi sham, o'zgaruvchanligi sham moslashishi faoliyatining zaruriy shartlaridan shisoblanadi. Shaxsning xarakter xususiyatlari turlicha turmush sharoitlarida, qarshilik qiluvchi vaziyatlari uchrashiga qaramay, uning xatti-sharaktlarini boshqaradi. Shu boisdan inson tashqi vaziyatga boqliq bo'libgina qolmasdan, balki tashqi vaziyatni uning shaxssan o'zi yaratadi, shuningdek, maqsadga muvofiqlashtiradi.

Bundan tashqari, shaxsning turmushdaga zaruriy sharoitlaridan biri- bu xarakterning muayyan darajada plastikligidir. Xarakterning plastikligi ikki xil ma'no kasb etadi. Xarakterning plastikligi uning barqarorligi singari mushitga faol ta'sir o'tkazishning shartlaridan shisoblanadi.

Ish-amallari maqsadga muvofiq va foydali kechishi uchun ular o'zgaruvchan tashqi sharoitga moslashishlari lozim.

Xarakterning plastikligi, mustashkamligi uni shakllantirishining zaruriy sharti sanaladi. Xarakterning barqarorligi, plastikligi o'ziga xos individual xususiyatga ega bo'lib, uni tuzilishining xislati sifatida mujassamlashtiradi.

Xarakter xususiyatlarining kuchi va barqarorligi markaziy tizimga boqliqligiga

binoan muayyan darajada shaxs munosabatlarning mazmuni bilan belgilanadi. Biroq ular munosabatlar mazmuniga bo'liqligiga qaramay, ba'zan yuzaki xususiyatga shama ega bo'ladilar.

4. Xarakterning tarkib topishi.

Psixologiyada irsiyat bilan xarakterining munosabati tog'risida xilma-xil qarashlar mavjuddir (Krechmer, Sheldon va boshqalar). Aksariyat psixologlarning e'tirof etishlaricha, organizmning nasliy xususiyatlari xarakter xislatlarining paydo bo'lishidagi shartlaridan biri xisoblanadi, xolos. Ma'lumki xarakter xususiyatlari irsiyatning biologik qonuniyatlari bilan emas, balki ijtimoiy qonuniyatlar tavsiflanadi. Ushbu masalani irsiyatga boqlab tushuntirishi gomozigot egizaklarni o'rganish orqali inkor qilinadi, chunki ularning nasliy xususiyatlari aynan bir xildir. Ular temperament xususiyatlari bo'yicha tubdano'xshash bo'lsalarda lekin xarakter xislatlariga ko'ra bir-biridan keskin farq qilidilar. Shuning uchun xarakterning shaxs turmush sharoitiga boqliqligini: a) uning fiziologik asosi shama, b) tashqi taassurotlar tizimi tufayli vujudga keladigan shartli reflektor funksional sholati shama tasdiqlaydi.

Xarakter tarkib topishi muayyan qonuniyatlar ta'sirida amalga oshadi. Xarakterning shaxs bir xislati shaxs munosabatlariga boqliq bo'lsa ular o'z navbatida ijtimoiy munosabatlar bilan belgilanadi. Nasliy xususiyatlari bir qil egizaklarda turlicha ijtimoiy mushitda shaxs xil xarakter xislatlari shakllanadi. Shu sababdan ijtimoiy tuzimni tavsiflovchi keng ijtimoiy munosabatlar shaxsning ijtimoiy tipik xususiyatlarigina emas, balki xarakterning individual xususiyatlari (xislatlari) tarkib topishiga shama katta ta'sir o'tkazadi.

Ijtimoiy munosabatlarga bevosita yoki bilvosita boqliq tarzda, oilada, bolalar va meshnat jamoalarida shayrixoxlik, o'rtoqlik, o'zaro yordamlashish, shamkorlik yoki, aksincha, joshillik, zolimlik, badjashillik kabi shaxslar aro munosabatlar trakib topa boshlaydi. Oilaviy mushit, undagi shaxslar aro munosabatlar, farzanlarning miqdori, yoshidagi farqi, nizoli vaziyatlar ko'rinishi, ota-ona munosabatiga asoslangan sholda xarakterning o'ziga xos xususiyatlari shakllanadi.

Bolalar boqchasidagi, maktabdagi shaxslararo munosabatlar shama xarakterning

mashsus xislatlarini tarkib toptiradi. Meshnat jamoalarida, norasimy gurushlarda sham xarakter xususiyatlarida sezilarli o'zgarishlar yuzaga keladi. Ilk yoshlik davrida shakllangan xarakter xislatlari nishoyat darajada barqaror bo'lib, ularga ayrim o'zgarishlar kiritish juda qiyin kechadi. Shaxsda mayillarning qondirilishi yoki qondirilmasligi bilan boqliq sholda tarkib topgan munosabatlar o'zining mustashkamligi bilan ajralib turadi. Xarakter xislatlarinig chuqqurligi, barqarorligi, doimiyliigi ko'p jishatdan shaxs munosabatlarining onglilik darajasiga boqliq. Insonning shaqqoniylik, meshnatsevarlik xislatlari tasadifiy tarkib topmagan bo'lib, uning ongli qarashlariga, ishonch aqidalariga mos tushsa, u sholda shar qanday qiyin sholatlarda sham namoyon bo'laveradi. Mamlakatimiz fuqorolari xarakterining kuchi va mustashkamligi ularning istiqlol nashidasidadir va vatanparvarlik yuksak shis-tuyqusidadir. Shunday qilib, psixikaning individual sifat xususiyatlari shaxsning ijtimoiy-tipik munosabatlari bilan qo'shilgan taqdirdagina xarakter xislatlarini belgilash tavsiflash imkonichti vujudga keladi. Psixikaning individual xususiyatlari orasida temperament xususiyatlari aloshida ashamiyat kasb etadi . Chunki xarakter bilan temperamentning o'zaro munosabati ularni fiziologik asoslari bilan belgilanadi. Xarakter xususiyatlarining tashqi jishatdan namoyon bo'lib aynan shu tarzda muayyan vaqt mobaynida kechishi dinomik xususiyat deyiladi. Xarakter xislatlarining dinomik xususiyati temperament xususiyatlariga boqliqdir. Ana shu sholatga muvofiq ravishda temperament xususiyatlari sham xarakterning ma'lum xislatlarining vaqt davomida tashqi namoyon bo'lib o'tishi sham temperament tipiga boqliq.

Taraqquiyot va tarbiyaning ijtimoiy sharoitlari shamda ularning psixikaning irsiy individual xususiyatlari bilan o'zaro munosabati xarakter xislatlarini tog'ridan-tog'ri tavsiflamaydi, balki shaxsning faoliyati orqali belgilaydi. Uning faoliyatiga taalluqli aynan bir xil ijtimoiy sharoitda sham xuddi shu bir xil irsiy xususiyalaridan turli xarakter xislatlari shakllanadi. Xuddi shu boisdan xarakterning rivojlanishi shaxsning faol faoliyati jarayonida uning xatti-sharakatlariga boqliq tarzda amalga oshadi. Xarakterning tarkib topishida faol faoliyatning roli shundaki, xuddi shu faol faoliyatiga xarakterning ifodalaydigan sharakatning individual o'ziga xos usullari tarkib topadi. Sharakt usullarining avtomatlashuvi muayyan dinomik strootip shosil qilinishi bilan

boqliq shartli reflektor funksional sholatning mashsulasi. Avtomatlashuvining bir necha turdagi psixologik mexanizmlari mavjud bo'lib, ulardan biri-bu odatlardir. Xarakter xislatlari tarkib topishining mushim shartlaridan biri-bu xislatlarni zaruriy xatti-sharakatlarda chidam bilan mashq qilishdan iboratdir.

Xarakterning tarkib topishida taqlidchanlikning roli katta bo'lib, sharakt usullari avtomatlashuvining bosh manbai shisoblanadi. Tarkib topish jarayonida taqlidchanlikning ashamiyati ko'p jihatdan ifodali xatti-sharakatlarning shaxs emosional (shissiy) kechinmalariga ta'siri bilan belgilanadi. Taqlidchanlik xatti-sharakat namunasiga taqlid qilish uchun mo'ljallangan shaxs munosabatlari tomonidan motivlashtirilgandagina xarakter xislatlari shakllantirishning shartiga aylanadi.

Xarakterning shakllanishida muayyan psixik faoliyatga yaxlit ob'ektiv va sub'ektiv mayllik tarzidagi ko'rsatma berish (ustanovka) psixologik mexanizm negizida yuzaga kelgan avtomatlashish mushim ashamiyat kasb etadi. Ko'rsatma (ustanovka) odatlaridan farqli o'laroq, muayyan sharakatlarga tayyor turishgina bo'lib qolmay, balki bilish jarayonlariga, xissiy va irodaviy reaksiyalarga sham tayyor turishlikdir.

Xarakterning shosil bo'lishida nizoli vaziyatlar aloshida ashamiyat kasb etadi. Xarakter faqat murakkab va keskin vaziyatlarda (sharoitlarda) yorqin namoyon bo'libgina qolmasdan, balki mazkur sholatlarda u tarkib sham topadi. Odatda xarakter xislatlarining o'zgarishidagi individual farqlar shaxsning nizoli vaziyatlardan chiqish uchun qanday yo'l-yo'riq topishiga boqliq, binobarin, inson sharoitdan kelib chiqib, qanday xatti-sharakatni amalga oshirishga qaror qiladi. Shunday qilib, shaxs o'zining butun shayoti va faoliyati davomida o'z xatti-sharakatlari, odatlari bilan o'z xarakter xislatlarini o'zi yaratadi va ularni boshqarishga odatlanadi.

QOBILIYATLAR

1. Qobiliyatlar tog'risida tushuncha.

Xaridor do'konda tovarlarni ko'zdan kechirayotib, bir xil matodan tayyorlanganiga qaramay, ularga shar xil basho beradi, bir tikuvchini maqtaydi, ikkinchisiga esa e'tirozlar bildiradi. Shuningdek, ularga ba'zi bir takliflar beradi, tashqi ko'rinishi bejirim bo'lishi, chidamliligi oshishi tog'risida mulohazalar yuritadi, ya'ni ulardan birisi qoniqtiradi, ikkinchisi esa ijobiy basho olish imkoniyatidan mashrum bo'ladi. Talablar shar xil turdagi tanlovlarda, olimpiada va universiadada ishtirok etadilar, ulardan bittasi muvaffaqiyatga erishadi, shatto qoliblikni qo'lga sham kiritadi. Bu psixologik shodisa yoki voqelik nimadan dalolat ekanligini aniqlash orqaligini bilim darajasi, qobiliyat ko'rsatkichi, muvaffaqiyat mexanizmi, malaka yoki ko'nikmalar barqarorligi yuzasidan mulohaza yuritish mumkin xolos.

Qobiliyatlar tog'risida umumiy tushunchani vujudga keltirish uchun ularga aloqador omillar, tarkiblar bo'yicha ayrim ma'lumotlar keltirish maqsadga muvofiq: a) qobiliyatlar shaxsning psixologik xususiyatlari ekanligi; b) mazkur xususiyatlarga bilim, ko'nikma, malaka orttirish boqliq; v) ushbu xususiyatlarning o'zi bilim, ko'nikma va malakalarga taalluqli emasdir. Yuqoridagi voqeliklarning tashlilidan kelib chiqilganida, tovarga berilgan basho, tanlovlardagi muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz ishtirok etishga asoslanib, shaxslarning qobiliyatlari yuzasidan qat'iy qaror kelinishi mumkin edi. Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, oliy ta'lim jarayonida o'zlashtirish ko'rsatkichi bo'yicha "o'rtamiyona" talaba keyinchalik ijobiy tomonga o'zgarishi, boshqa sosha (tarmoq)da yuksak natijalarga erishishi, shatto mutaxassisligiga yondosh ixtisoslikda o'zini ko'rsatishi mumkin. Ta'lim va ijtimoiy turmushda o'quvsiz, "Yaroqsiz" deb basholangan insonlar keyinchalik biron-bir soshaning yetakchi mutaxassisi sifatida elga talinilishi, yuqori lavozim egallashi, tadbirkor shaxs sifatida kamol topishi shodisasi tajribada ko'p uchraydi. Shuning uchun bilim, ko'nikma va malakalarni egallash (o'zlashtirish) jarayonida qobiliyatlar namoyon bo'lsa-da, lekin ular bilim, ko'nikma, malakalarga bevosita taalluqli emasdir xuddi shu

boisdan, ular bir-biri bilan o'zaro munosabat va nisbatan nuqtai nazardan tashlil qilinganida qobiliyatlar bilan bilimlar, qobiliyatlar bilan ko'nikmalar moshiyat, mazmun, ma'no jihatidan bir-biridan tafovut qiladi. Ushbu psixologik shodisa obrazliroq qilib tushuntirilganida, bilim ko'nikma, malaka mashqlanish tufayli egallaniladigan aniq voqelik deb tasavvur qilinsa, qobiliyatlar shaxsning rushiy olamidagi shali ro'yobga chiqmagan imkoniyatidir. Masalan, talabanning o'qishga kirishi u mutaxassis sifatida kasbiy kamolot uchun imkoniyat tarzida gavdalanishi kabi (uning intilishi, ob'ektiv va sub'ektiv mushit, salomatligi va boshqalar), shaxsning qobiliyatlari kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun imkoniyat tariqasida namoyon bo'ladi. Kasbiy bilim va ko'nikmalar egallandimi yoki yo'qmi, imkoniyat ro'yobga chiqdimi yoki ushalmagan orzu sifatida qolib ketdimi-bularning barchasi ko'pgina omillarga va sharoitlarga boqliqdir. Masalan, atrof-mushitdagi odamlar (oila, maktab, meshnat jamoasi a'zolari, jamoatchilik) shaxsning u yoki bu bilim shamda ko'nikmalarni egallashiga manfaatdorlik, o'qish, o'rgatishga munosabati, ularni tashkil qilish va mustashkamlashga nisbatan ma'suliyat shis qilish kabilarning barchasi-imkoniyatning ro'yobga chiqarish, uning voqelikka aylantirishning kafolatidir.

Psixologiyaning metodologik asosining ko'rsatishicha, qobiliyatlar-imkoniyatlar tizimidan tashkil topgan bo'lib, u yoki bu faoliyatidagi zaruriy mashorat darajasi shaqiqat shisoblanadi. Insonda namoyon bo'layotgan tasviriy san'at qobiliyati uning rassom sifatida shakllanishiga kafolat bera olmaydi. Rassomlikni egallashi uchun maxsus ta'lim berilishi, tabiatga o'zgacha munosabati, idrok qilish shayoloti, shaxsiy fazilati, salomatligi, matolar, mo'yqalamlar, bo'yoqlar, moslama asboblar va boshqalar mushayyo bo'lishi lozim. Ta'kidlab o'tilgan vositalar, shart-sharoitlarsiz tasviriy san'at qobiliyatlari taraqqiy etmay turiboq, ilk ko'rinishidayoq so'na borishi mumkin. Ijtimoiy tarixiy taraqqiyot pallasida bunday shodisalar son-sanoqsiz bo'lib o'tganligi shech kimga sir emas, albatta.

Psixologiya fani qobiliyatlar bilan faoliyatning mushim jabshalari bo'lmish bilim, ko'nikma va malakalarning aynan bir narsa ekanligini rad etar ekan, ularning birligini e'tirof qiladi. Shuning uchun qobiliyatlar faqat faoliyatda ro'yobga chiqadi, lekin shunda sham aynan shu qobiliyatlarsiz amalga oshirilishi amri mashol faoliyat

ko'rinishlaridagina aks etadi, xolos. Agar shaxs rasm solishga shali o'rganmagan bo'lsa, mabodo u tasviriy faoliyatning malakalarini uddalay olmasa, uning tasviriy san'atga nisbatan qobiliyatlari yuzasidan mulohaza yuritishga o'rin sham yo'q. Bularning barchasi bo'lqusi rassomning ish uslubi, usullari, rang munosabatlarini qanchalik tez va oson o'zlashtirishida shamda borliqdagi go'zallikni idrok qilish, tasavvur etishida yuzaga keladi.

Talabada kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar tizimi, ularning barqarorligi, shakllangan shaxsiy ish uslublari mavjud emasligiga asoslanib, ularni jiddiy tekshirib, tashxis qilmasdan turib, shoshilinch tarzda unda qobiliyatlar yo'q degan xulosa chiqarish oliy maktab o'qituvchisining qo'pol psixologik nuqsoni shisoblanadi. Bolalik davrida u yoki bu qobiliyatlarning atrof-mushitdagi odamlar tomonidan tan olinmaganligi, keyinchalik xuddi ana shu qobiliyatlari tufayli jashonda munosib shon-shushrat qozonishga musharraf bo'lgan shushrat qozonishga musharraf bo'lgan juda ko'p allomalarning nomi olamda mashshur, chunonchi Albert Eynshteyn (nisbiylik nazariyasi asoschisi), Nikolay Lobachevskiy (yangi geometriya yo'nalishi asoschisi) va boshqalar o'qishida genial olim bo'lib voyaga yetishishi dalolatnomasi yo'q edi.

Qobiliyatlar bilim, ko'nikma va malakalarda aks etmaydi, balki ularni egallash dinomikasida namoyon bo'ladi.

Faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonida yuzaga chiqadigan farqlar qobiliyatlar mulohaza yuritish imkonini beradi.

Demak, shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti shisoblangan, bilim ko'nikma va malakalarni egallash dinomikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyati qobiliyatlar deyiladi. Ushbu xususiyatni aniqlash uchun ba'zi bir omillarni tashlil qilish maqsadga muvafiq; a) shaxsning muayyan sifatlari yiqindisi belgilangan vaqt oraliqida egallagan faoliyati talabalariga javob bersa-unda mazkur faoliyatga nisbatan qobiliyati mavjuddir; b) inson shunday sholatlarda faoliyat talabiga javob bera olmasa-psixologik sifatlari, ya'ni qobiliyatlar mavjud emasdir (juda zaifdir). Lekin xususiyatli shaxs ko'nikma va malakalarni egallay olmaydi degan ma'no anglatmaydi, biroq ularni egallash vaqti cho'zilib ketadi, xolos.

Shunday qilib, qobiliyatlar individual psixologik xususiyatlar bo'lishi bilan birga:

a) ularni shaxslarning mavjud boshqa xususiyatlariga, xarakter fazilatlariga, shissiy kechinmalariga va boshqalarga qarama-qarshi qo'yish mumkin emas; b) shuningdek, qobiliyatlarni shaxsning mazkur xususiyatlari bilan bir qatorga qo'yish, ularni ayniylashtirish sham nuqsonlarni keltirib chiqaradi. Shuni ta'kidlash joizki, muloshaza bildirilgan sifatlardan ba'zi biri yoki ularni yiqindisi faoliyat talablariga javob bera olsa yoki ularni ta'sirida vujudga kelsa, u sholda shaxsning mazkur individual xususiyatlarini qobiliyatlar deb atash imkoniyati tuqiladi.

2. Qobiliyatlarning sifat va miqdor tavsifi

Psixologiyada qobiliyatlar individual psixologik xususiyatlar sifatida tavsiflanadi va buning asosida bir insonning boshqa insondan tafovutlanadigan xislatlari, fazilatlarini yotadi. Shuning uchun shaxsning bir xil natija, bir xil sifat kutish mumkin emas, chunki insonlar o'z qobiliyatlari bo'yicha bir-birlaridan muayyan darajada farq qiladilar, binobarin, ular o'rtasida farqlar sifat va miqdor jihatidan bir talay bo'lish mumkin. qobiliyatlarning sifat tavsifi shaxsning qaysi individual psixologik xususiyatlari faoliyat muvaffaqiyatining majburiy sharti tariqasida xizmat qilishini anglatadi. Ularning miqdori tavsifi esa faoliyatga qo'yiladigan talablarga shaxs tomonidan qay yo'sinda bajarish imkoniyati mavjudligini bildiradi, ya'ni mazkur inson boshqa odamlarga qaraganda malaka, bilimlardan nechoqlik tez, yengil, puxta foydalana olishini namoyish qiladi.

Qobiliyat xususiyatlarining sifat jihatidan talqin qilinishida, birinchidan, maqsadga turlicha yo'llar orqali erishishga imkon beruvchi "o'zgaruvchan miqdor" to'plami tariqasida, ikkinchidan, faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlovchi shaxsning individual psixologik xislatlari (fazilatlarini) murakkab majmuasi ko'rinishida gavdalanadi. Masalan, fakultet dekanati va o'qituvchilar jamoasi tomonidan yuksak tashkilotchilik qobiliyatiga ega deb basholangan IV kurs boshliqi ("oqsoli") Mashkamda mana bunday psixologik xususiyatlar majmuasini ko'rish mumkin, chunonchi, tashabbuskorlik, talabchanlik, meshribonlik, e'tiborlilik, kuzatuvchanlik, tengdoshlarini tashxis qila olishlik, kashfiyotchilik, javobgarlik, shamdardlik, jozibadorlik,

shamkorlik, samiyimiylik, shissiy yaqinlik kabilar. Mashkamning qobiliyatini boshqa tashkilotchilar qobiliyati bilan qiyoslanganda ko'lami keng, moshiyati chuqur bo'lish bilan birga, balki o'zining sifati bilan sham ajralib turadi. Xuddi shu fakultetning III kurs boshliqi ("oqsoqoli")

Adsham sham tashkilotchi, uddaburon shaxs, lekin faoliyatni amalga oshirish, o'zgalarga ta'sir ko'rsatish mutlaqo boshqa omillarga asoslanadi. Shuning uchun tashkilotchilik qobiliyati boshqa psixologik xislatlar majmuasini (turkumini) tashkil qiladi, chunonchi, zaiflarga nisbatan shafqatsizlik, jamoa a'zolariga tazyiq o'tkazishlik, uddaburonlik, amalparastlik, maqtanchoqlik va boshqalar.

Keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, u yoki bu faoliyatni amalga oshirishda o'zaro o'xshash yoki bir-biri bilan farqlanuvchi turlicha qobiliyatlar turkumi (majmuasi, birikmasi) ishtirok etishi mumkin ekan. Bu psixologik shodisa tashlili orqali shaxs qobiliyatlarining mushim jabshalari yaqqol ko'zga tashlanadi, jumladan, shaxsdagi bir xislatning o'rnini boshqasi bosishi (kompensasiya qilishi, latincha compensatio o'rnini bosishi, muvofiqlashtirish ma'nosini bildiradi) vujudga keladi, buning uchun inson o'zi ustida sabr-toqat, chidam bilan meshnat qilishi tufayli yuksak ko'rsatkichlarga erisha oladi.

Shaxsning qobiliyatida mavjud bo'lgan o'rnini bosish (kompensator) lik imkoniyati va eshitishdan mashrum insonlarni maxsus o'qitish orqali ro'yobga chiqadi. Shayotda ko'r musiqachi, artist, shoir, rassom, mushandis va boshqa shu kabi kasb egalari yetishib chiqqanligi ko'p uchraydi. Shatto eshitish qobiliyati past yoki umuman yo'qligi sham kasbiy musiqaviy qobiliyatining rivojlanishiga keskin xalaqit bermasligi mumkin. Bu psixologik shodisa (bir qobiliyatni boshqa qobiliyat yordami bilan o'stirish, ya'ni kompleksatorlik xususiyati) shar bir shaxs uchun kasb tanlash va qayta kasb tanlash (ikkinchi yoki uchinchi kasbni egallash ishtiyoqi) soshasida mislsiz keng qo'lamdagi imkoniyatlarni ochadi. Ushbu voqelikni tasdiqlovchi qator misollarning o'zida silliq duradgor, moshir tikuvchi bo'lishi; yirik fan allomasi yirik san'atkor, yetuk sportchi ekanligi uchrab turadi. qobiliyatli shaxslar ijtimoiy turmushning turli soshalari shamda jabshalarida o'z o'rnini topa oladilar shamda yuksak yutuqlarga erishadilar, shatto bir necha faoliyat turida tekis muvaffaqiyatlar qozonish sham mumkin.

Qobiliyatlarning miqdori tavsifi va ularni o'lchash muammosi psixologiya fanida o'ziga xos rivojlanishning tarixiy o'tmishiga ega. Shozirgi davrda fanning mumtoz psixologlariga aylangan Spirmen, Permen Kettell va boshqalar XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlaridayoq muayyan ixtisoslar uchun kasb tanlashni ilmiy asosda yo'lga qo'yish zaruriyatidan kelib chiqadigan talablar tazyiqida o'quv yurtlarida saboq olayotgan shaxslarning qobiliyati darajasini aniqlashga kirishdilar. Ularning taxminlaricha, insonning lavozimiga loyiqligi, uning meshnat faoliyatiga layoqatni, shuningdek, oliy o'quv yurtlariga, sharbiy xizmatga, rashbarlik martabasini egallashga nisbatan layoqatlarini aniqlash imkoniyati mavjuddir. O'tgan asrda qobiliyatlarni o'lchash usuli, mezoni tariqasida aqliy iste'dod testlari ishlab chiqildi va AqSh, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda o'quvchilarni saralash, sharbiy xizmatga zobitlarni tanlash, ishlab chiqarishda rashbarlik lavozimiga tasiya qilishda foydalanildi. Shatto Buyuk Britaniyada universitetga kirish shuquqini beruvchi test sinovi tizimi sham yaratildi "Aqliy iste'dod" testlari ball yoki ochkolar bilan basholanib, echimga sariflangan vaqtni shisobga olib natijalar yiqindi sholiga keltirilar edi. Masalan, Buyuk Britaniya maktablarida 11 yoshli o'smirlarga beriladigan test ko'rinish; "Pyotr Jemsga qaraganda balandroq, Edvard Petrdan pastroq. Kim shammadan ko'ra balandroqq" va tanlagan javobning tagiga chizib qo'yish talab qilinadi: 1) Pyotr, 2) Edvard; 3) Jeyms; 4) "ayta olmayman". Boshqacharoq testlar berilgan beshta so'zdan boshqalariga o'xshaganini sinaluvchi tanlab olish kerak: 1) qizil, yashil, ko'k, sho'l, sariq; 2) yoki, ammo, agar, shozir, garchi va shu kabilar.

Testlar murakkabligi ortib borish tamoyili bo'yicha "Testlar batareyasi" tizimi yaratiladi. Testlar tuzilishi bo'yicha faqat so'zlardan iborat (verbal) sinovlar bilan cheklanmasdan, balki turlicha moshiyatli "labirintlar" (yunoncha labyrinthos- chigal sholat, murakkab, chalkash ma'nosini bildiradi), "boshqotirma" va shunga o'xshash sinovlar kiritiladi.

Odatda sinaluvchilar "Testlar batareyasi"ni bajarib bo'lganlaridan so'ng natijalar shisoblab chiqiladi va ularda "aqliy iste'dod koeffisenti" (inglizcha intellectual kuotient, OK so'zidan olingandir) aniqlanadi. Misol uchun, 11, 5 yoshli o'quvchi to'plangan ballarning o'rtacha yiqindisi 120ga teng bo'lishi lozim. Bunda 120 ball to'plagan shar

qanday tekshiriluvchi 11, 5 yoshida "aql yoshiga" egadir. Xuddi shu yo'sinda "aqliy iste'dod koeffisienti shisoblab chiqiladi:

3. Qobiliyatlar tuzilishi

Shaxs egallashi shart shisoblangan faoliyat, u xosh ta'lim, xosh meshnat, xosh o'yin, xosh sport bo'lishidan qat'i nazar uning bilish jarayonlariga, aqliy xislatlariga, xissiy-irodaviy jabshalariga, sensomotor soshasiga, xarakterologik xususiyatlariga muayyan talablar qo'yadi va ularning shamkorlikdagi sa'i-sharakati tufayli muvaffaqiyatlarga erishiladi. Psixologik ma'lumotlarga qaraganda, insondagi yuksak ko'rsatkichga erishgan sifat sharchand ustuvorlikka ega bo'lmasin, u talablarni qondirish imkoniyatiga ega bo'lmaydi. Ayrim shollarda aloshida namoyon bo'lgan psixik xususiyat (xislat) faoliyatining yuksak mashsuldorligi va samaradorligini ta'minlash qurbiga ega, u qobiliyatlar uddalay oladigan imkoniyat bilan bab-baravar kuch quvvat tariqasida vujudga keladi degan faraz o'zini oqlamaydi. Shuning uchun qobiliyatlar murakkab tuzilishga ega bo'lgan psixik sifatlar (xislatlar) majmuasidir deyish juda o'rnlidir.

Qobiliyatlar sifatida ro'yobga chiqadigan psixik xislatlar majmuasining tuzilishi yaqqol va aloshida faoliyat talabi bilan belgilanganligi tufayli shar qaysi turdagi faoliyatlar uchun o'ziga xos tarzda qo'yilishi turgan gap. Buning uchun ayrim misollarni tashlil qilib o'tamiz:

1) Mamavzutik qobiliyat: Mamavzutik materiallarni umumlashtirish, muloshaza yuritish jarayonini qisqartirish, mamavzutik ish-amallarni kamaytirish, masalani idrok qilish bilan natijasi o'rtasida aloqa o'rnatish, tog'ri va teskari fikr yuritishdan engil o'tishlik, masala yechishda fikr yuritishning epchilligi kabilar;

2) adabiy qobiliyat; Nafosat shislarining yuksak taraqqiyot darajasi, xotirada yorqin ko'rgazmali obrazlarning jonliligi, "til zeshni", beshisob xayolot, rushiyatga qiziquvchanlik, o'zi ifodalashga intiluvchanlik va boshqalar. Ajratib ko'rsatilgan qobiliyatlar tarkibidan ko'rinib turibdiki, mamavzutik va adabiy qobiliyatlar o'zaro bir-biriga o'xshamagan talablari bilan tafovutga egadir. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, pedagogik, musiqaviy texnik, konstruktorlik, tibbiy qobiliyatlar va shunga o'xshash qobiliyatlar tuzilishi maxsus xususiyatga ega bo'lib, kasbiy ashamiyat

kasb etishi mumkin. Yaqqol qobiliyatlar tuzilishini tashkil qiluvchi shaxsning xislatlari, fazilatlarini orasida ustuvorlik qilsa, ayrimlari yordamchilik vazifasini bajaradi. Ma'lumki, pedagogik qobiliyatlar tuzilishida yetakchi xislatlar sifatida pedagogik odob (takt), bolalarni sevish, o'quvchilar jamoasini tashkil qilish va uni boshqarish, kuzatuvchanlik, talabchanlik, bilimlarga chanqoqlik, bilimlarni uzatishga uquvchanlik va shunga o'xshashlar tan olinadi.

O'qituvchilik qobiliyatining yordamchi (qo'shimcha) fazilatlariga quyidagilar kiradi: artistlik, nutqiy qobiliyat, diqqatni taqsimlash, akademik qobiliyatlar va shokazo. Pedagogik qobiliyatlarning yetakchi (asosiy) va yordamchi (qo'shimcha) tarkiblari, jabshalari ta'limjarayoni muvaffaqiyatini ta'minlaydigan birlikni (birikuvni) yuzaga keltiradi shunda o'qituvchi shaxsi bilan boqliq bo'lgan shamkorlik individual faoliyatini tashkillashtiradi. Qobiliyatlardan muayyan darajada umumiy va torroq ma'noda maxsus sifatlarni ajratish orqali ma'lum turkum tizimini yuzaga keltirish mumkin. Bundan kelib chiqqan sholda qobiliyatlar gurushiga ajratish maqsadga muvofiq. Umumiy qobiliyatlar (sifatlar) maxsus qobiliyatlarga (sifatlarga) zid tarzda taqin qilish mumkin emas. Shaxsning umumiy qobiliyatlari ularni shosil qiluvchi omillar yaqqol psixologik shodisa yoki voqelikdir. Maxsus qobiliyatlar ko'lam jihatdan torroq bo'lishiga qaramay, chuqurroq moshiyatni o'zlarida mujassamlashtiradi. Rus olimi I. P. Pavlov o'z ta'limotida " badiiy", "fikrlovchi", "o'rta" tiplarga ajratilgan shaxslarning ana shu uchta tipdan bittasiga taalluqli ekanligini tavsiflab beradi. Muallif ushbu tipologiyani yaratishda oliy nerv faoliyatining birinchi va ikkinchi signal tizimsidan iboratligi tog'risidagi ta'limotiga asoslanadi. Birinchi signallar va ikkinchi signallar tizimsi esa obrazlar shaqida so'zlar orqali signal berishdan iboratdir. Ikkinchi signallar tizimsi I.P.Pavlov tomonidan "signallarning signali" deb nomlangan edi. Ushbu tipologiyani osonroq qilib quyidagicha tushuntirish mumkin:

- 1) shaxs psixik faoliyatida birinchi signallar sitizimsining signallari nisbatan ustunlik qilsa inson "badiiy" tipga taalluqlidir;
- 2) mabodo "signallarning signali" nisbatan ustuvor bo'lsa-bu shaxs "fikrlovchi tipga" munosibdir;
- 3) agarda shar ikkala signallar aralashib ketgan bo'lsa (birortasining ustunligi

sezilmasa)-bu inson "o'rta tipga" mansub odamdir.

4) Tipologiyaning o'ziga xos tomonlari qisqacha ifodalanganda yoki tavsif qilinganida quyidagilar namoyon bo'ladi:

1. "Badiiy tip" uchun bivosita taa'ssirot, taassirotlar, jonli tasavvur, yorqin idrok, shis-tuyqular (emosiyalar) natijasida vujudga keladigan obrazlarning yorqinligi xosdir.

2. "Fikrlovchi tip" uchun, mavshumlarning, mantiqiy tizimlarining, nazariy mulohazalarning, metodologik muammolarining ustunligi muvofiqdir.

Badiiy tipning mavjudligi aqliy faoliyatning zaifligi yoki aqilning yetishmasligini bildirmaydi, lekin bu o'rinda gap psixikasining obrazlari jabshalarini fikrlovchi tomonlari ustidan nisbatan ustuvorligi shaqida borada, xolos. Biroq shuni ta'kidlash joizki, shaxsning ikkinchi signallar tizimsi birinchi signallar tizimsidan ustunlik qiladi va bu ustuvorlik mutlaqlik xususiyatiga egadir.

Ma'lumki, insonlarning shayot va faoliyatlarida til bilan tafakkurning o'rni shal qiluvchi ashamiyat kasb etadi, shaxs tomonidan borliqni aks ettirish jarayoni so'zlar, fikrlov vositasida ro'yobga chiqariladi.

Signallar tizimsi orasidagi munosabatni mamavzutik tarzda quyidagicha aks ettirish mumkin:

A) $C > C$, C-ikkinchi signallar tizimsi, C- birinchi signallar tizimsi;

B) birinchi signallar tizimsining ikkinchi signallar tizimsidan nisbatan ustunligi ("badiiy tip"): $C > C \text{ qM}$ (m-mazkur tip namoyandalarining borliqni emosional va obrazli bilish xususiyati jishatidan ajratuvchi belgisi);

V) "fikrlovchi tip" mana bunday ifodalanishi kuzatiladi:

$C \text{ q } n > C$ (n- mazkur tip namoyandalarini boshqalardan ajratuvchi olamga mavshum munosabatning xususiyati).

Shunday qilib, shaxsning u yoki bu faoliyatiga tayyorligi tariqasida yuzaga keladigan shar qaysi yaqqol qobiliyatlar tuzilishi o'z tarkibiga yetakchi va yordamchi, umumiy va maxsus nomdagi majmua sifatlarni (xislatlarni) qamrab olgan bo'lib, murakkab tizimdan iboratdir.

4. Talantning paydo bo'lishi va tuzilishi.

Talantning ijtimoiy tarixiy tabiiy nuqtai nazardan talqini qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichi ekanligidan dalolat beradi. Talant (yunoncha talanton qimmatbaho, noyob narsa, irsiy, tabiiy xislat degan ma'no anglatadi) muayyan faoliyatning muvaffaqiyatli va ijodiy ravishda bajarilishini ta'minlaydigan qobiliyat shamda iste'dodlar majmuasidan (yiqindisidan) iborat individual xususiyatdir. Psixologik adabiyotlarda unga turlicha ta'rif berishiga qaramay, ularda asosiy belgilar ta'kidlab o'tiladi, chunonchi, shaxsga qandaydir murakkab meshnat faoliyatining muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasiga talant deyiladi. Talantning asosiy belgilari:

a) muvaffaqiyatni ta'minlash; b) faoliyatni mustaqil bajarish; v) originallik unsurining mavjudligi; g) qobiliyat shamda iste'dodlar yiqindisidan iborat ekanligi; d) individual psixologik xislatligi; ye) ijtimoiy turmushni o'zgartiruvchi, yaratuvchi imkoniyatligi kabilar.

Talant sham qobiliyatlarga o'xshash ijodiyotda yuksak mashoratga, muvaffaqiyatga erishish imkoniyati shisoblanib, ijodiy kutilmasi (yutuq) insonlarning ijtimoiy tarixiy turmush shart-sharoitlariga boqliqdir. Jamiyatda talantli shaxslarga nisbatan mushtojlik sezilsa, bunday insonlarning kamol topishi uchun zarur ob'ektiv va sub'ektiv shart-sharoitlar yaratilsa, bunday vaziyatda barkamol odamlarning shakllanishiga imkoniyat tuqiladi. Shuning uchun jashon sivilizasiyasi, fan va texnikasi, san'at va adabiyot, moddiy va ma'naviy madaniyatini yaratishning (ichki rushiy) imkoniyati shisoblanmish talant progressning sharakatlantiruvchi omilidir. Insoniyatning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning yetishmasligi tufayli ko'pchilik talant soshiblari o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish imkoniyatlaridan mashrum bo'lgandir.

Mamlakatimizning yaqin o'tmishida chorizm mustamlakachilik siyosatida, qataqon yillarida qanchalab talantli davlat va jamoat arboblari, betakror fan, madaniyat, adabiyot namoyandalari o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga erisha olmay dunyodan ko'z yumdilar.

Bu-bizning moziyimiz, achchiq shaqiqatimiz, turmush voqeligimiz, dinomik

xususiyatli ko'ngil armonimiz, borliqqa aql-zakovat bilan munosabat bo'lishning ilmiy psixologik mezonidir. Talantlarning uyqonish (tuqilish) ijtimoiy shart-sharoitlarga boqliq bo'lganligi, tufayli mustaqil mamlakatimizda talantli yoshlarga nisbatan yuksak eshtiyoj sezmoqda, bu narsa yaqqol ko'rinib turibdiki, shunday mezonga loyiq shaxslar mavjud va ular kelajagi buyuk davlatimiz poydevori shisoblanadilar.

Talant qobiliyatlar yiqindisi yoki ularning majmuasidan iborat bo'lishiga qaramay, aloshida olingan yakka qobiliyatni shatto u taraqqiyotning yuksak bosqichiga erishgan, yorqin ifodalansa sham, u bilan tenglashtirish mumkin emas. Bu omilga asos bo'lib, XX asrning 20-30 yillarida Moskvalik psixologlar tomonidan olib borilgan fenomenal qoyat o'tkir, noyob (nodir) xotiraga ega bo'lgan insonlarni tekshirish natijalari shisoblanadi. Esda olib qolish qobiliyati (estrada sashna artisti) shech kimda shubsha tuqirmagan bo'lsa-da, lekin xotira ijodiyotning muvaffaqiyati, mashsuldorligi omillaridan biri ekanligi tog'risida xulosa chiqarishga olib kelgan. Ma'lumki, shaxsning yaratuvchanlik faoliyatida aqlning epchilliga, boy fantaziya, kuchli iroda, barqaror xarakter, turqun qiziqishlar, sermashsul bilish jarayonlari, motivasiya, yuksak shis-tuyqular va boshqa psixologik sifatlar ustuvor ashamiyat kasb etadi. Shuni unutmashligimiz o'rinliki, noyob xotiraga ega bo'lgan ajoyib yozuvchilar, rassomlar, kompozitorlar, yuristlar, jamoat arboblarning nomlari mashshurdir.

Psixologik ma'lumotlarni umumlashtirilgan sholda ikki xil xususiyatli fikrni aloshida ta'kidlab o'tish talant tuzilishini yengilroq tushunish imkoniyatini yaratadi:

1) talant - bu shaxs psixik xislatlarning shunday murakkab birikmasidirki, uni:
a) aloshida, yagona maxsus qobiliyat bilan; b) xotiraning yuksak mashsuldorligi orqali;
v) shatto noyob (kamyob, nodir) sifat tariqasida o'lchab bo'lmaydi;

2) shaxsda u yoki bu qobiliyatning mavjud emasligi shamda yetarli darajada taraqqiy etmaganligi talantning murakkab tarkibiga kiruvchi boshqa qobiliyatlarning jadal takomillashuvi orqali ularning o'rni bosib yuborishi (kompensasiya qilishi) mumkin.

Moskvaning Umumiy va pedagogik psixologiya instituti xodimlari tomonidan o'quvchilarning talanti iste'dod tushuncha negizida o'rganilgan.

Aniqlangan mushim qobiliyatlar yiqindisi aqliy iste'dod tuzilishini vujudga

keltirilgan. Ilmiy tadqiqotchilarning fikricha, yuksak iste'dod quyidagicha bosqichlardan iborat bo'lishi mumkin: a) bunday shaxsning birinchi xususiyati-ziyraklilik, shaylik, jiddiy faoliyatni bajarishga tayyor turishlikdir; b) shaxsning ikkinchi xususiyati-uning meshnatga tayyorligi (meshnatga moyilligi, meshnatga intilishi, meshnatning eshtiyojga aylanishi)dir;

v) insonning uchunchi xususiyati-unda tafakkur xususiyatlari va fikr yuritishning tezligi, aqlning tartibligi, tashlil va umumlashtirishning yuqori imkoniyatlari, aqlning mashsuldorligidir. Ma'lumotlar tashlilining ko'rsatishicha, maxsus iste'dod tuzilishi yuqoridagi sifatlardan tashqari, aniq faoliyat talablariga muvofiq keluvchi bir qator qobiliyatlar bilan to'ldiriladi.

Talant o'zining umumiy va maxsus sifatlari yiqindisi bilan ijodiy yutuq imkoniyatining ayniyatidir. Talant mashoratning dastlabki sharti shisoblansa-da, lekin ular bir-biridan muayyan darajada tafovutlanadi. Talant-katta, ijodiy va zo'r meshnat mashsulasidir. Meshnat esa shayotiy tajriba, ko'nikmalarning zaruriy majmuasi manbaidir. Ijodiyotning sharti-bu shayotiy tajriba, zaruriy ko'nikma va malakalar yiqindisining mavjudligidir. Ijodiy faoliyat talantning ajralmas qismi shisoblanib, bunda rushlanish deb nomlangan psixologik sholat aloshida ashamiyat kasb etadi. Rushlanish esa faoliyat mashsuldorligi ortishiga qaratilgan ijodiy lashzadan iboratdir. Talant imkoniyat tariqasida psixologik shodisa shisoblansa, u sholda mashorat-shaqiqatga aylangan imkoniyat gavdalanishidir. Psixologik nuqtai nazardan shaqiqiy mashorat-bu shaxs talantining faoliyatda namoyon bo'lishidir.

4-MAVZU. MULOQOT PSIXOLOGIYASI.YETAKCHINING MULOQOT MADANIYATI

- 1.1. Muloqot haqida umumiy tushuncha.
- 1.2. Muloqot psixologiyasini psixologiyaning boshqa tarmoqlari bilan bog‘liqligi.
- 1.3. Milliy istiqlol g‘oyasi orqali muloqotning shakllanishi.
- 1.4. Muloqot psixologiyasining maqsadi va vazifalari.
- 1.5. Muloqot ijtimoiy psixologik voqelik sifatida.

Muloqot haqida umumiy tushuncha.

Muloqot faqat insonlarga xos bo‘lgan jarayondir. Kishilarda faoliyat jarayonida bir - birlariga nimanidir aytish istagi tug‘iladi.

Muloqot - odamlar o‘rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog‘lanishlar rivojlanishining ko‘p qirrali jarayonidir. Muloqot (munosabat) birgalikda faoliyat ko‘rsatuvchilar o‘rtasida axborot ayirboshlashni o‘z ichiga oladi. Bunda munosabatning kommunikativ jihatini hisobga olinadi. Kishilar munosabatga kirishishda avvalo tilga murojaat qiladilar. Muloqotning yana bir jihatini munosabatga kirishuvchilarning o‘zaro birgalikdagi harakati - nutq jarayonida faqat so‘zlar bilan emas, balki harakatlar bilan ham ayirboshlashdan iborat. Masalan, munosabatga kirishar ekanmiz, u bizni qoniqtirsa imo-ishora bilan muloqotda bo‘lamiz. Munosabatning keyingi jihatini muloqotga kirishuvchilarning bir-birlarini idrok etishidir. Masalan, biz bir kishi bilan muloqotga kirishishdan avval uni hurmat qilib yoki mensimasdan munosabatda bo‘lamiz. Demak, muloqot jarayonida kommunikativ (axborot uzatish), interaktiv (o‘zaro birgalikda harakat qilish) va perseptiv (o‘zaro birgalikda) idrok etish amalga oshiriladi.

Muloqot qonuniyatlarini bilish hamda uni o‘rnatish malakalari va qobiliyatlarini rivojlantirish har bir kishi uchun muhimdir.

Har bir kishining o‘z “Meni” atrofdagilar bilan bo‘ladigan muloqot jarayonida shakllanadi, Shaxsning hayot yo‘llari avval oilada, bog‘cha, maktab, institut, ishxona,

keksalar orasida, ya'ni guruh va jamoalarda rivojlanadi. Bizning yuksak ma'naviy ehtiyojlarimizdan biri - bu muloqotga bo'lgan ehtiyojdir. Muloqotga bo'lgan ehtiyojimiz qondirilmasa, ongimiz ham rivojlanmaydi. Shuning uchun biz doimo muloqotga bo'lgan ehtiyojlarimizni qondirishimiz lozim. Kimlar bilandir bo'lgan muloqotdan qoniqish hosil qilamiz, lekin ayrim hollarda esa biz qoniqmaslikni his qilamiz. Pedagogik muloqot - bu muloqot turlaridan biri bo'lib, pedagogik faoliyatda muhim o'rin tutadi. Biz guruh va jamoaga kirar ekanmiz, doim unda turli rollarni bajarishga to'g'ri keladi. Rasmiy guruhda boshliq rolini o'ynasak, kasalxonada bemor, do'konda haridor, oilada rafiq yoki rafika, ota - ona oldida esa farzandlik rolini bajaramiz.

1.2. Muloqot psixologiyasining psixologiyaning boshqa tarmoqlari bilan bog'liqligi.

Muloqot psixologiyasi fani psixologiyaning barcha tarmoqlari bilan bog'liq holda rivojlanadi. Jumladan, pedagogik psixologiya bilan uzviy bog'liq. Pedagogik muloqotda ta'lim psixologiyasi, tarbiyaning psixologik asoslari, o'qituvchi va o'quvchi munosabatlari, o'qituvchi psixologiyasi, maktablarda ta'lim - tarbiya jarayonlarini boshqarish muhim o'rinni egallaydi. Ijtimoiy psixologiya turli ijtimoiy guruhlar, jamoaning psixik namoyon bo'lishi, katta guruhlar - jamoalarning kayfiyati, tafakkuri, raqobati kabilarni o'rganadi. Bu masalalarni hal qilishda muloqot psixologiyasi katta ahamiyatga ega. Boshqaruvda rahbarlarda nutq qobiliyatining rivojlanishi, shuningdek, xodimlar bilan til topa olish uchun muloqot psixologiyasini bilish zarur. Siyosatchilarda notiqlik mahorati shakllangan bo'lishi kerak, bunda ularga muloqot psixologiyasini yaxshi bilishlari yaqindan yordam beradi.

Muloqot din psixologiyasi uchun ham juda katta ahamiyatga ega. Din psixologiyasi diniy ong xususiyatlari, uning psixologik va ijtimoiy asoslari, vazifalari, tizimi, diniy his - tuyg'ular, diniy guruhlar psixologiyasini o'rganishda albatta muloqot sirlari, muloqot madaniyatini bilishga asoslanadi. Demak, muloqot psixologiyasi psixologiyaning barcha tarmoqlari bilan bog'liq holda rivojlanadi.

1.3. Milliy istiqlol g‘oyasi orqali muloqotning shakllanishi.

Milliy psixologiyaning asosiy vazifasi yoshlarda milliy istiqlol g‘oyasini shakllantirishdir. Milliy g‘oyani rivojlantirishda muloqot katta ahamiyatga ega.

Respublikamizda bir necha yillarga mo‘ljallangan g‘oyalar mavjud. Ular vatanimiz taraqqiyotini ruyobga chiqaruvchi istiqbol dasturi vazifasini bajarib kelmoqda. Bu g‘oyalar quyidagicha:

- 1) O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat;
- 2) O‘zbekistonda demokratik, huquqiy, fuqarolik jamiyatini barpo etish;
- 3) fuqarolar ongini ma’naviyat mash’ali bilan yoritish;
- 4) mustaqil fikrlovchi, faol, fidoiy kishilarni tarbiyalash;
- 5) komil insonni kamol toptirish kabilar.

Vatanimizning milliy g‘oyasi barcha millatlar uchun umumiydir. Milliy g‘oya fuqarolarning diniy e’tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishidan qat’iy nazar, baxtli turmush, farovon hayot, o‘zaro totuvlik, mustaqillik tuyg‘usiga sadoqatlilik, ezgu niyatlari ushalishini kafolatlaydi. Milliy g‘oyani bolalarga yoshlikdan singdirish darkor. Bog‘cha yoshidagi bolalarga ham faqat quruq yodlatish orqali mashg‘ulotlarni o‘tkazmasdan, balki trening mashg‘ulotlardan, ayniqsa, muomala treningidan ko‘proq foydalanish maqsadga muvofiqdir. Turli yoshdagi bolalar bilan muloqot treningini tashkil etish, yoshlar xususiyatlarini e’tiborga olish kerak. Muloqot treningida “Vatan seningcha nima?”, “Ona-zamin degani nima? ”, “Biz nima uchun yashaymiz?” kabi muammoli savollarni o‘rtaga tashlab, bolalarga milliy g‘oyani, milliy g‘ururni singdirish mumkin.

Milliy g‘oyani shakllantirish uchun quyidagi usullardan foydalanish ijobiy natija beradi:

1. Madhiyani maromiga yetkazib ijro etishga e’tibor berish;
2. Bayrog‘imiz oldida unga ta’zim qilishga o‘rgatish;
3. “Biz vatan farzandimiz” mavzusida ko‘rik-tanlovlar o‘tkazish;
4. Jamiyatning faol kishilari bilan uchrashuvlar tashkil qilish;
5. Muzeylarga sayohat uyushtirish kabilar. (/oziev E. / Muomala psixologiyasi.

T.2001. O‘zMU.7-b).

1.4. Muloqot psixologiyasining maqsadi va vazifalari.

O‘zbek tiliga davlat maqomi berilganidan keyin birmuncha ijobiy o‘zgarishlar yuz berdi, ularning bir qismi milliy istiqoldan so‘ng amalga oshirildi. Mamlakatimizdagi davlat hujjatlari ona tilida rasmiylashtirilmoqda, yig‘ilishdagi ma‘ruzalar o‘zbek tilida qilinmoqda. Ijtimoiy hayotdagi katta yutuqlar bilan bir qatorda, shaxslararo munosabatlarda til odobi, nutq madaniyatida buzilishlar davom etmoqda, o‘zbek tilining mo‘saffoligi, aniq va lo‘ndaligi, mantiqiyliigi, ohangdorligi va silliqliigi muloqotda o‘z ifodasini topa olmayapti, natijada uzatilayotgan fikrlarni idrok qilish qiyinlashmoqda. Muloqot psixologiyasining asosiy maqsadi, avvalo nutq madaniyatini yoshlarda shakllantirishdir. Shuningdek, o‘qitish jarayonida bo‘lajak mutaxassislarga muloqot madaniyati, muomala sirlarini singdirish, guruh va jamoalarda o‘zaro munosabatlarni muloqot orqali yaxshilashdir. Muloqotning nazariy va metodologik muammolarini hal qilish, muloqotni nutq bilan birgalikda rivojlanishini ta‘minlash fanning asosiy maqsadini tashkil qiladi.

Muloqot psixologiyasining asosiy vazifalari quyidagilarda o‘z ifodasini topadi:

- 1) hamqorlikdagi faoliyat jarayonida shaxslararo o‘zaro ta‘sir va muloqot qonuniyatlarini o‘rganish;
- 2) Sharq allomalarining muloqot haqidagi qarashlarini tahlil qilish;
- 3) talabani faollikka undovchi muomalaviy imkoniyatlari mavjudligini ta‘kidlab o‘tish;
- 4) talabalarda kasbiy layoqatni faollashtirishga qaratilgan muloqotni shakllantirish;
- 5) shaxslararo munosabatlarni muvofiqlashtirishda muloqotning rolini orttirish;
- 6) o‘zaro ta‘sir etishning ayrim oqibatlarini hisobga olish.

Biz bo‘lajak mutaxassislarda quyidagi muomala xususiyatlarini shakllantirishimiz zarur:

- muomala madaniyatining nazariy asoslarini;
- shaxslararo munosabatlar qonuniyatlarini;

- pedagogik muloqotning qonuniyatlarini;
- oilada, guruh va jamoalarda muloqotga qo‘yiladigan asosiy talablar haqida tasavvurga ega bo‘lishi kerak;
- shaxsda muloqot shakllanishini o‘rganish;
- muomala madaniyatini barcha guruh va jamoalarda shakllantirish;
- shaxslararo munosabatlarda muloqotning ahamiyatini kuzatish;
- muloqot sirlarini bilishi va qo‘llay olishni;
- guruhlarda muloqotni shakllantirish metodikalarini o‘tkazish;
- oilada muloqot madaniyati, muloqot sirlaridan bohabar bo‘lish;
- muloqot madaniyatini shakllantirish maqsadida psixologik maslahatlar tashkil tish yuzasidan ko‘nikmalar hosil qilish.

1.5. Muloqot - ijtimoiy psixologik voqelik sifatida

Muloqot shaxslararo munosabatlarning shunday ko‘rinishidirki, uning yordamida odamlar bir-birlari bilan o‘zaro ruhiy jihatdan aloqaga kirishadilar, o‘zaro axborot almashadilar, bir-birlariga ta’sir o‘tkazadilar, bir-birlarini his qiladilar, bir-birlarini tushunadilar.

Shuning uchun muloqot ijtimoiy psixologik hodisa sifatida ijtimoiy turmushning barcha sohalarida ishtiroq etib, hamqorlik faoliyatining moddiy, ma’naviy, madaniy, emotsional, motivatsion qirralarining ehtiyoji sifatida vujudga keladi. Insonda yuzaga keladigan har xil ehtiyojlarni maqsadga muvofiq ravishda qondirish muloqot maromiga bog‘liq bo‘lib. shaxslararo munosabat, barkamol avlod, komil inson g‘oyalarini anglatadi. Muloqot muvaffaqiyatining negizi shaxsning ruhiy dunyosi, ehtiyojlari motivatsiyasi, harakter hislati, individual-tipologik xususiyati, qobiliyati, e’tiqodi kabi insonning fazilatlari, sifatleri namoyon bo‘lishi, rivojlanishi hisoblanadi. Muloqot jarayonida muloqotdoshlarning tasavvurlari, qiziqishlari, his-tuyg‘ulari, ko‘nikmalari, voqelik natijasini oldindan sezish, payqash, ta’sir o‘tkazish uslubi tarkib topishi mumkin.

Muloqot tashqi ta’sirlar, namunalar asosida o‘zini-o‘zi tuzatish, qayta

tarbiyalash, shaxsiy imkoniyatini ruyobga chiqarish uchun puxta zamin hozirlaydi, komillik sari yetaklaydi.

Barkamol insonlarning muomala maromi, mulohaza yuritish uslubi, munosabatga kirishish o'quvchanligi, vaziyatdan chiqish salohiyati ham, boshqa odamlar tomonidan taqlid qilinadi va hayot tajribasida unga rioya etib yashaydi. Odamlar o'rtasidagi shaxslararo munosabat jarayonida g'ayritabiiy ijtimoiy holat yoki hodisaga ongli tayanish - o'zini - o'zi mukammallashtirish, o'zini - o'zi ruyobga chiqarish, o'zini-o'zi boshqarish, o'zini - o'zi baholash, o'ziga - o'zi buyruq berish shaxsning ruhiy dunyosida muhim kamolot bosqichidir. Shuning uchun ichki va tashqi taqlidning tushunish hamda ularni bosqichma-bosqich egallab borish - bo'lg'usi mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi hamda barkamol shaxs sifatida shakllanishining garovidir.

Muloqotga kirisha olmaslikning asosiy sababi - bu o'zini - o'zi ortiqcha yoki past baholash tufayli o'ziga va uni qurshab turgan odamlarga noto'g'ri munosabatdir. Buning oldini olish imkoniyatlari mavjud bo'lib, asosan quyidagilarga ahamiyat berish ijobiy samaralar sari yetaklaydi:

1) hamqorlik faoliyatida, muloqotlar tizimi orqali muloqot jarayonining barcha a'zolari o'rtasida insonparvarlik munosabatlarini tashkil qilish, emotsional muhitni taqqoslash imkoniyatini yuzaga keltirish.

2) muloqotda ichki munosabatlar tizimida har bir a'zoning qulay pozitsiyasini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish.

3) insonning muloqot xususiyatlari, maromi, usullari, shakllari to'g'risidagi axborotni egallashga oid maxsus mashg'ulotlarni uyushtirish.

4) shaxslararo munosabatlar va muloqot usullariga mo'ljallangan ishbilarmonlik o'yinlari, psixodrama, trening tizimini yaratish.

L. S. Vigotskiy, A. N. Leontev, A.R. Luriya, D.B.Elkonin, A. V. Zaporojes, M. I.Lisina tadqiqotlarida ko'rsatilishicha, bolaning dastlabki ijtimoiy ehtiyojlaridan biri - bu muloqotga nisbatan ehtiyojdir. A.V.Zaporojes va M. I. Lisinalar tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, bolalarning kattalar bilan muloqotga kirishish ehtiyoji 7 yoshgacha bir nechta bosqichlar tarzida rivojlanib boradi:

1) e'tibor va hayrixohlikka ehtiyoj paydo bo'ladi;

- 2) kattalar bilan hamqorlik qilish ehtiyoji tug‘iladi;
- 3) avvalgi barcha ehtiyojlarga kattalar tomonidan hurmat qilish ehtiyoji tug‘iladi;
- 4) maktabgacha tarbiya yoshidagi bolada atrofdagilar bilan o‘zaro bir-birini tushunish ehtiyoji vujudga keladi.

Xullas, inson o‘zini idora qilish, turli vaziyatlarda o‘zini tutish fazilatlari o‘zlashtirilayotgan davrda ba’zi bir qoidalarga rioya qilsa, hamqorlik fazilatida ma’lum yutuqlarga erishadi:

1. Ijtimoiy hodisalarning tashqi voqe bo‘lishi nafaqat ichki ruhiy holat va uning mazmunini aks ettiribgina qolmaydi, balki ikki tomonlama aloqa tufayli mazkur jarayon yuzaga keladi.

2. Ixtiyoriy, faol diqqatning tashqi ob’ektlarga yo‘naltirilganligi va to‘planganligi turli omillar ta’siri tufayli samaradorlik darajasini pasaytiradi, asabiy holat ishchanlikni kamaytirib muloqot maromiga putur yetkazadi.

3. Inson o‘zini erkin, ozod, bemalol his etish hislatini o‘zlashtirish uchun jismoniy keskinlik, asabiy taranglik, aqliy zo‘riqish orqali ko‘zlangan maqsadiga yetishi mumkin (E./oziev. Muomala psixologiyasi. T.2001 23-bet).

Yuqoridagi qoidalarga barcha talabalar rioya qilib, gavdalarini to‘g‘ri tutish, muammoli vaziyatlarga va muloqot maqsadiga, maromiga mutanosib tushadigan hodisalar, holatlar, sharoitlar, muayyan muhit, mazmunli harakatlar, imo - ishoralar, mimika, pantomimika ustida ishtiyoq bilan shug‘ullansalar, yengil tabassum, iliq, miyig‘ida kulish, chiroyli yurish kabi mashqlarni amalga oshirsalar, noverbal nutq yordami bilan shaxslararo munosabatni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish imkoniyatiga erishadilar. Atrofdagilarda yoqimli taassurot qoldirish, ularda mehr - muhabbat tuyg‘usini o‘yg‘otish muloqotdosh tanlashga imkon tug‘diradi. Jismoniy va ma’naviy jihatdan erkinlikka erishish o‘ziga ishonch tuyg‘usini yuzaga keltirsa, mustaqillik muloqotda teng huquqli sherik bo‘lishga shart-sharoit yaratadi.

Nazorat savollari:

1. Muloqot deganda nimani tushunasiz?
2. Muloqot vositalariga nimalar kiradi?
3. Muloqot muammosi bilan qaysi olimlar ko‘proq shug‘ullanganlar?

4. Muloqotchanlikni qanday tarbiyalash mumkin?

Psixologik testlar:

1. Muloqot muammosi bilan qaysi o'zbek olimlari shug'ullangan?

a) M.G. Davletshin;   b) E./oziev ;

v) V. Karimova;   g) To'ychieva S.

2. Muloqot sirlari haqida qaysi olimning kitobi nashr qilingan?

a) E. /oziev;   b) V. Karimova;

v) S. To'ychieva ;   g) D. Karnegi.

Muloqotdoshlikni aniqlovchi test:

1. Siz gapirishdan ko'ra eshitishni yaxshi ko'rasizmi?

2. Siz o'zingiz tanimagan kishi bilan suhbatlashish uchun har xil mavzu topa olasizmi?

3. Siz doimo o'z suhbatdoshingizni diqqat-e'tibor bilan, o'ta ziyraqlik bilan tinglaysizmi?

4. Siz o'zga kishilarga maslahatlar berishni yoqtirasizmi?

5. Suhbat mavzusi siz uchun qiziqarli bo'lmasa suhbatdoshingizga buni bildira olasizmi?

6. Suhbatdoshingiz sizni tinglamayotganini sezsangiz jahlingiz chiqadimi?

7. Sizni har qanday masala yuzasidan o'z shaxsiy fikringiz bormi?

8. Suhbat mavzusi siz uchun notanish bo'lsa suhbatni davom ettirasizmi?

9. Siz hammaning nigohida, diqqat markazida bo'lishni yoqtirasizmi?

10. Siz yetarli darajada bilimga ega bo'lgan kamida uchta predmet asosini egallaganmisiz?

11. O'zingizni dilkash deb hisoblaysizmi?

Testning kaliti: "Ha"-1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11;

"Yo'q"- 4, 5. Har bir javob 1 ball.   1-3 : Siz bilan muloqotda bo'lish har doim ham yoqimli emas, hatto ba'zida bu jarayon juda og'ir kechadi. 4-9 ball: Siz boshqalar uchun yoqimli suhbatdoshsiz, ammo kayfiyatingizga ko'p narsa bog'liq.   10-11 b: Siz muloqot jarayonida juda yoqimli suhbatdoshsiz, ammo uni juda oshirib yubormang.

II BOB: MULOQOTNING YoShGA XOS XUSUSIYATLARI

- 2.1. Go‘daklarning kattalar bilan bo‘ladigan muloqoti.
- 2.2. Ilk bolalik davrida muloqotning o‘ziga xosligi
- 2.3. Kichik maktab yoshidagi bolalar muloqoti.
- 2.4. O‘smirlarning kattalar bilan bo‘ladigan muloqoti.
- 2.5. Shaxs shakllanishidagi psixologik-pedagogik masalalar.
- 2.6. Muloqotning muvaffaqiyatli bo‘lishida shaxs sifatlarining o‘rni
- 2.7. Shaxsni muloqot usullariga o‘rgatish.

2.1. Go‘daklarning kattalar bilan bo‘ladigan muloqoti.

Oilada bola tug‘ilishi bilan oila a‘zolari u bilan muloqotga kirishishga harakat qiladilar. Lekin chaqaloq muloqotga darhol tayyor bo‘lmasdan, u uxlaydi, yig‘laydi va emadi. Chaqaloq o‘zining hayotini shartsiz refleks, ya’ni qichqiriq bilan boshlaydi. Birinchi qichqiriq nutqning birinchi belgisidir. Ayrim olimlar birinchi qichqiriqni salbiy emotsiya deb ataydilar. Haqiqatdan ham chaqaloq o‘zining qichqirig‘i bilan uyquga, ovqatga, issiqlikka bo‘lgan ehtiyojini bildiradi.

Insonning tabiati shundayki, u atrofdagilar bilan muloqotda bo‘lmasdan yashay olmaydi. Bola tug‘ilganda uning onasi o‘zining mehrini muloqot orqali beradi. Shuningdek, oilaning boshqa kattalari ham chaqaloq bilan muloqotda bo‘lmasdan turolmaydi. Kattalar tomonidan bo‘ladigan to‘g‘ri muloqot chaqaloqda muloqotga bo‘lgan ehtiyojini shakllantiradi. Chaqaloqda birinchi u bir oylik bo‘lganda “ga”, “da”, “ua” kabi nutq belgilari paydo bo‘ladi. Bolaning muloqoti reaktiv (passiv) yoki aktiv (faol) shaklda bo‘ladi. Bolaning kattalar bilan qiladigan muloqoti dastlab kattalarning labi va ko‘zlariga qarashdan boshlanadi. Ijobiy muloqotda bo‘lish uchun kattalar bolaga ko‘proq kulgulari bilan ta’sir etishlari maqsadga muvofiqdir. Bolani qo‘lga olib ko‘targanda u juda xursand bo‘ladi. Bir yarim-ikki oylikda bola kattalarning jilmayishiga o‘zining kulgusi bilan javob qaytaradi. Ona bola uchun ehtiyojlarini

qondiruvchi eng asosiy kishi . Ona uchun ham bola barchadan aziz.

Kattalar go‘daklar bilan doimo ijobiy emotsional munosabatda bo‘lishlari zarur. 4-5 yoshli go‘dakning munosabati o‘ziga xos harakterga ega. U o‘z oila a‘zolarini begona kishilardan ajratadi. Kattalar doimo go‘dak atrofida parvona bo‘laversalar, u o‘yinchoqlar bilan o‘ynamaydi, balki go‘dak onasidan ajrasa injiq bo‘lib qoladi. 7-9 yoshli bola kattalarning nutqini va harakatini diqqat bilan kuzatadi. So‘ngra u kattalarning og‘zidan chiqqan so‘zlarni takrorlashga harakat qiladi. Bu davrdagi bolalar kattalarning harakatlarini taqlid qilish orqali egallaydi. Masalan, stolni ustini artishga, idish-tovoqlarni ko‘tarishga harakat qiladi. Kattalar bolaning ehtiyojlarini qondiribgina qolmasdan, predmetlar bilan harakat qilishga ham o‘rgatadilar, ya’ni hatti-harakatlarini boshqaradilar. Bir yoshgacha bola kattalarning nutqini tinglaydi.

O‘yinchoq -ko‘ngilochar predmet bo‘lib qolmasdan, balki bolaning ruhiy rivojlanishi vositasidir. 2-3 yoshli bola o‘yinchoqlar bilan o‘ynay boshlaydi. O‘yinchoqlar yorqin rangli, qo‘ng‘iroqli ovozli bo‘lishi bolada ijobiy emotsiyani keltirib chiqaradi. Onasi bolaga o‘yinchoqlar bilan qanday o‘ynashni o‘rgatadi. O‘yinchoqlarning tovushlari bolaning kayfiyatini yanada ko‘taradi, uning idrokini rivojlantiradi. Bolalarning yetakchi faoliyati maktabgacha davrda o‘yin bo‘lib hisoblanadi. Kattalar o‘yinchoqlar tilidan bola bilan muloqotda bo‘lishlari muhim ahamiyatga ega. O‘yinchoq bilan o‘ynaganda bolalar uni qimirlatishga va og‘ziga solishga, ichini ochib ko‘rishga harakat qiladilar. 9 oylik bolalarga endi o‘yinchoqdan tashqari qog‘oz, qalam ham berish kerak. Shunda bola yozma nutqning rasmlar chizish elementlarini shakllantirish mumkin bo‘ladi.

O‘yin orqali bolalarda sezgi, idrok, xotira, fikrlash, fantaziya kabi ruhiy jarayonlar, shuningdek, harakter hislatlari, qobiliyat turlari, temperament (mijoz) tiplari rivojlanadi. Bolalarning nutqini, muloqotini rivojlantirishda kattalar muhim rol o‘ynaydilar. Chunki bolalar hali mustaqil harakat qila olmaydi, ongi yaxshi rivojlanmagan. Bolaning ongini o‘stirish uchun o‘yinchoqlar va o‘yin turlaridan ko‘proq foydalanish yaxshi natija beradi.

Ilk bolalik davrida ham o‘yinning ahamiyati katta. O‘yin orqali bolalarda ruhiy xususiyatlar rivojlanadi. Bu davrdagi bolalar predmetli o‘yinchoqlarni ko‘proq

o‘ynaydilar. Ayniqsa didaktik o‘yinchoqlar bola hayotida muhim o‘rin egallaydi. Bola endi bitta o‘yinchoq bilan emas, balki bir necha o‘yinchoqlar bilan o‘ynaydi. Bu davrda bolalar kattalar bilan muloqotda bo‘lishga nisbatan ko‘proq o‘yinchoqlar bilan muloqotda bo‘ladilar.

Maktabgacha yoshidagi bolalar o‘yinda kattalarning hatti-harakatlari, o‘zaro munosabatlarini taqlid qilish orqali ifodalaydilar. Bu ularda muloqotni rivojlanishiga yordam beradi.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda o‘yin faoliyati o‘ziga xos harakterga ega. Ular ko‘proq harakatli, sport harakteridagi o‘yinlarni o‘ynaydilar. O‘yin orqali o‘quvchilar bir-birlari bilan muloqotda bo‘ladilar.

O‘smirlarda, ayniqsa, 5-6- sinf o‘quvchilarida o‘yinga bo‘lgan ehtiyoj saqlanib qoladi. Tanaffus paytlarida, darsdan bo‘sh vaqtlarida o‘smirlar o‘yin faoliyati bilan ham shug‘ullanadilar. Ularda o‘yin orqali muloqot shakllari rivojlanadi.

Umuman o‘yin faoliyati bolalar hayotida muhim o‘rin egallaydi.

2.2. Ilk bolalik davrida muloqotning o‘ziga xosligi.

Ilk bolalik davrida bolalar kattalarga qaram bo‘ladilar, chunki ularning mustaqil harakat qilishlari qiyin bo‘ladi. Hatti-harakat xulq normalarini bolalar kattalar orqali o‘rganadilar. Bu davrda bola xulqining motivi anglanilmagan bo‘ladi. Bolaning ichki dunyosi shakllanishi kattalarga bog‘liqdir. Chunki bola kattalar kutgan muloqotni darhol bera olmaydi. Bola predmetlarga bo‘lgan qiziqishini avvalo kattalarga murojaati orqali bildiradi. Kerakli yordamni nutqni qo‘llash orqali oladi. Bu yerda kattalar bolaga qanday talablar qo‘yishlari muhim o‘rin tutadi. Kattalar agar bola bilan kam muloqotda bo‘lsalar, uning nutqi rivojlanishdan orqada qolishi mumkin. Muloqotga bo‘lgan ehtiyoj bolada o‘z-o‘zidan rivojlanmaydi, balki predmet faoliyati bo‘yicha kattalarning muloqoti orqali o‘sadi.

Ilk bolalik davrida nutqning rivojlanishi ikki xil yo‘l orqali amalga oshiriladi: kattalar nutqini tushunishi hamda bolaning shaxsiy faol nutqi shakllanishi orqali. Bola bilan onaning muloqoti faqatgina so‘zlar bilan emas, balki mimika, imo-ishora,

pantomimika, ohang va vaziyat kabilar orqali amalga oshiriladi. Bo‘lar harakatga signal bo‘lib xizmat qiladi. 2 yoshli bolalar oldida o‘yinchoqlar turgan bo‘lsa onasi unga “ber menga”deb o‘yinchoqni ko‘rsatsa darhol bola uni olib beradi. “Mumkinmas” degan so‘z bolaning harakatlarini to‘xtashiga signal bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, rozetkaga qo‘li tegayotganida, qizib turgan dazmolga qo‘li yaqinlashayotganida, oyoq kiyimlarga qo‘lini tekkazayotganida bu so‘zni aytilishi bola harakatlarini to‘xtashiga olib keladi.

3 yoshga to‘lganda bola kattalar bilan munosabatlarga bemalol nutq orqali kirisha oladi. Bu yoshdagi bolalar hamma kiyimini o‘zi kiyishga harakat qiladi. O‘z ehtiyojlarini so‘zlar orqali bayon qila oladi. Chunki nutqni to‘la egallaydi. Bola kattalarning ko‘rsatmasiga binoan hatti - harakatlarini to‘g‘ri yo‘naltirishga o‘rganadi. U kattalarning o‘zaro muloqotini jon qulog‘i bilan eshitadi, tushunishga harakat qiladi. Bu davrda bolalar ertak, hikoya, she‘rlarni eshitishni juda yaxshi ko‘radi. Bu bolaning tashqi olamni bilishiga katta ta‘sir ko‘rsatadi. 1,5 yoshli bolalar 30-40 so‘zdan 100 gacha bo‘lgan so‘zlarni egallaydi, holos. 2 yoshdan so‘ng bolalar kattalarga juda ko‘p savollar bilan murojaat qiladilar. “Bu nima?”, “nimaga bunaqa?” kabi savollar bolaning nutqini o‘sayotganidan dalolat beradi. 2 yoshni oxirigacha bola 300 ta so‘zni o‘rganadi. 3 yoshning oxiriga borib, 500-1500 gacha so‘zni bilib oladi. Lekin bu yoshdagi bolalar nutqi avtonom bo‘ladi, ular nonni “nanna”, suvni “umma”kabi iboralar bilan ataydi. Asta-sekin kattalar bolalar bilan to‘g‘ri muloqotda bo‘lsalar, bu avtonom nutq yo‘qolib boradi, ya‘ni bola har bir narsaning o‘z nomi bilan ayta boshlaydi. Bolaning bitta aytgan so‘zi uning aytmoqchi bo‘lgan gapini ifodalab beradi. Masalan, “oyi”desa oyisi bolaga non berishi yoki suv olib berishi mumkin. Shu bilan bolaning ehtiyoji qondiriladi. Bolani muloqotga o‘rgatish uning ruhiy jarayonlarini ham rivojlanishiga ijobiy ta‘sir etadi. Bu davrdagi bolalar nimani xohlasa o‘sha zahoti namoyon bo‘lishi kerak. Lekin buni asta-sekin tarbiyalash orqali yo‘qotish mumkin, ya‘ni sabrli bo‘lishni bolaga yoshlikdan o‘rgatish lozim.

3 yoshli bolalarda birinchi“inqiroz”davri boshlanadi. Bu davrda bolalarda «hamma ishni o‘zim qilaman», “men o‘zim”degan tushunchalar shakllanadi. Ular qaysar, injiq bo‘lib qoladilar. Ota-onalar bu yoshdagi bolalarga tarbiya berishda e‘tiborliroq bo‘lishlari lozim.

3 yoshdan soʻng bolalardagi krizis(inqiroz) davri sekinlashib qoladi. Bolaning kattalar bilan boʻladigan muloqotlari normallashadi. Bola bu yoshda ota-onaning diqqat markazida boʻlmaydi, chunki uning kichik ukasi boʻlishi mumkin. Hozirgacha u kattalarning diqqat-eʼtiborida boʻlgani uchun endi uning fikricha ota-onasi faqat bir-biri bilan munosabatda boʻlib, unga eʼtibor bermay qoʻyishyapti. Unga tushunarli boʻlmagan narsalar haqida gaplashadilar. Bu unga yoqmaydi, natijada injiq boʻlib qoladi. Haqiqatda esa bola ancha mustaqil boʻlib qolgani uchun onasi undan koʻngli toʻlib, kamroq eʼtibor beradi, bu esa bolaga yoqmaydi. Shuning uchun ota-ona bu davrdagi bolalarga eʼtiborliroq boʻlishlari lozim. Shunday vaziyat ham boʻladiki, oilada bola yo onasi bilan qoladi, yoki otasi bilan yashaydi. Koʻpincha bola balogʻatga yetmaganligi uchun onasi bilan yashaydi. Bunday oila notoʻliq oila deyiladi. Bunday oilada oʻsayotgan bola avval otasi yoʻqligini his qilmaydi, lekin birdaniga his qilib, u qoʻzgʻaluvchan, hissiyotga beriluvchan boʻlib qoladi. Bu paytda onasi qaysidir qarindoshidan iltimos qilib, otasi oʻrniga bola bilan muloqotda boʻlishlarini soʻrashi zarur. Ota-onalar farzandi uchun masʼuliyatlilikni his qilishlari lozim. Chunki bola ota-onasining munosabatlarida aybdor emas. Agar bola sogʻlom oʻssa, uni bolalar bogʻchasiga beriladi. U yerda bola yangi kishilar bilan, yangi tengdoshlari bilan yangicha munosabatlarga kirishadi.

Bu davrdagi bolalar oʻyini ham oʻziga xos boʻladi. Bolalar oʻyinda turli rollarni oʻynaydilar. Oʻyin qoidalariga rioya qila boshlaydilar. Muloqot shakllari bola hali guruh boʻlib oʻynamasidan avval, yaʼni oʻz- oʻzi bilan oʻynaganidayoq shakllanadi. Bu davrda bola oʻyin oʻynaganida koʻproq oʻzining hatti-harakatlariga eʼtibor beradi. Oʻzaro munosabatlar orqali bola boshqa bola bilan muloqotga kirisha boshlaydi. 4 yoshli bolalar esa koʻproq boshqa bolalar bilan muloqotda boʻlishga harakat qiladilar. Bu bosqichda bolalar bir-birlari bilan oʻyinchoqlarini almashtiradilar, bir-birlariga yordam bera boshlaydilar. Hamqorlikda oʻynaladigan oʻyinda bolalar bir-birlarini tushunishga, bir-birlariga yordam berishga oʻrganadilar. Endi bola oʻzi oʻynamasdan boshqa bolalar bilan oʻynashga harakat qiladi. Oʻyin oʻynaganda bolalar koʻpincha boshliq boʻlishga harakat qiladilar. Kim oʻyinni tashkil qilsa u doimo boshliq boʻlgisi keladi. Shunda konflikt (nizolar) kelib chiqadi. Oʻyindan qoniqmagan bola “men oʻynamayman, sen

bilan,”deb noroziligini bildiradi. O‘yin vaziyati bolalarda nutq munosabatlarini rivojlantiradi. Kichik va o‘rta maktabgacha yoshdagi bolalarda so‘z boyliklari o‘yin faoliyati orqali ortib boradi. Mashg‘ulotlar orqali bolalarda nutq rivojlanib boradi. Chunki mashg‘ulotlarda bolalar she‘r yodlaydilar, ertaklar eshitadilar.

O‘g‘il va qiz bolalar o‘rtasidagi munosabatlar bolalar bog‘chasida o‘ziga xos xususiyatga ega. Bolalar bog‘chasi bola uchun faqatgina tashqi olamni bilish, dunyoni hissiy baholash emas, balki o‘z tengdoshlari bilan muloqotda bo‘lish imkoniyatini beradigan joydir. Ayniqsa o‘g‘il bolalar bilan qiz bolalar o‘rtasidagi munosabatlar o‘ziga xos tarzda amalga oshadi. Bog‘chada bolalar jamoasi shakllanadi. Ilk bolalik davrida bola o‘g‘il bola bilan qiz bolani ajrata olmaydi. O‘rta maktabgacha yoshdagi bolalar esa ajrata boshlaydilar. Kattalar bolaga o‘g‘il bola qanday bo‘lishi kerakligi, qiz bola qanday bo‘lishi kerakligi haqida tushuntiradilar. Masalan, o‘g‘il bola yig‘lasa “yig‘lama, sen erkak bo‘lishing kerak”, “qiz bolamisan?”deb, qizlarga esa “daraxtga tirmashma, sen qiz bolasan”kabi iboralar bilan tushuntiriladi. Bundan tashqari bolalar katta erkak va ayollar xulq - atvorlariga qarab ham o‘zlarini qanday tutishni o‘rganadilar. O‘yin faoliyatlarida erkak va ayollarga xos xususiyatlarni namoyon qiladilar. Demak, bu davrdagi bolalarda muloqotning shakllanishi o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Ularda muloqotni rivojlantirish tarbiyachilarning mahoratiga bog‘liq, ya’ni mashg‘ulotlarning to‘g‘ri tashkil qilinishi muhimdir.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar endi o‘zlari mustaqil harakat qila oladilar. O‘zlari yuvinadilar, qiyinadilar. Lekin baribir ular ota-onalarining erkalashlariga, diqqat-e’tiborida bo‘lishga harakat qiladilar. Ota-onalar bola tarbiyasida quyidagi usullardan foydalanadilar:

1. Avtoritar uslub - boshqarish qattiqqo‘llik asosida olib boriladi. Boladagi tashabbus ota-onalar tomonidan ta’qiqlanadi. Har bir hatti-harakati albatta jazolanadi. Bu usul orqali tarbiyalangan bolalar qo‘rqoq, jur’atsiz bo‘lib qoladilar, o‘z imkoniyatlarini yuzaga chiqara olmaydilar. Chunki ota-ona unga sharoit yaratib bermaydi.

2. Liberal uslub - bu usulda ota-ona farzandiga befarq bo‘ladi, u nimaga qiziqadi, nimaga layoqati borligiga qiziqmaydi. Bola nima yomon, nima yaxshiligini bila

olmaydi. Natijada bolalar mustaqil va faol harakat qila olmaydilar.

3. Demokratik uslub - tarbiyaning mahsuldor usuli bo'lib, unda ota-ona farzandiga bor mehrini berib, uning qiziqishlari, imkoniyatlari bilan hisoblashadi. Bolaning erkin fikrlashini istaydi. Bu usul bolani to'g'ri tarbiyalash imkonini beradi.

Ayrim oilalarda bola yolg'iz farzand bo'lgani uchun ota-ona unga barcha mehrlarini berib, uni erkalatib, xudbin qilib qo'yishlari mumkin. Yoki bola ukalari tug'ilganda ham o'zini yomon his qiladi. Chunki ota-ona endi kichik farzandiga ko'proq e'tibor beradi. Bunday holatlarda kattalar bolaga u endi mustaqil ish qila olishi, aqlliligini tushuntirsalar, shunda u kichik ukalariga nisbatan mehrli bo'ladi.

Tarbiyachi guruhga uyda tarbiyalangan yangi bola kelib qushilganida boshqa bolalarga u bilan iliq munosabatda bo'lishlarini tushuntirishi lozim. Unga ko'proq e'tibor berish, yaxshi muomalada bo'lish kerak, shunda bola yangi muhitga tezroq ko'nikadi. Agar tarbiyachi yangi kelgan bolalarga mashg'ulotlar davomida yaxshi muloqotda bo'lsa, qolgan bolalar undan o'rganadilar. Tarbiyachi bolalar bilan do'st sifatida munosabatda bo'lsa, bunday guruh uyushgan bo'ladi, bir-birlari bilan iliq munosabatda bo'lishni o'rganadilar.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda o'yin faoliyati orqali irodaviy sifatlari shakllanadi. O'yinda bolaning emotsional rag'batlantirilishi yaxshi natija beradi. O'yin faoliyati bolalarning bir-birlari bilan muloqotda bo'lishlarini ta'minlaydi. Ayniqsa, rolli o'yinlar orqali bolalarning bir-birlariga bo'lgan munosabatlarini aniqlash mumkin bo'ladi. Shuningdek, o'yin orqali bolalarda boshqalarga nisbatan g'amxo'rlik, to'g'ri munosabatda bo'lish, ehtiyojlarini qondirish amalga oshiriladi. O'yin faoliyatida bolalar o'yin qoidasiga rioya qiladilar, "onasi unday qilmaydi", "doktor bunday ukol qilmaydi" kabi fikrlari bilan bir-birlarini harakatlarini to'g'rilab turadilar. O'yin bolaning kattalar hayotini to'g'ri tushunishlariga yordam beradi. Muloqotga bo'lgan ehtiyoj o'yinda qondiriladi. O'yin qoidasini buzganda bola samimiylik bilan "endi bunday qilmayman" deydi. Demak, o'yin bolani samimiylikka, his-tuyg'ularini tarbiyalashga, boshqalarga yaxshilik qilishga, to'g'ri muloqotda bo'lishga o'rgatadi. O'yin qoidasini buzadigan bolalar oxiri yakkalanib qoladilar, qolgan bolalar uni yoqtirmaydilar, u bilan o'ynagilari kelmaydi, hatto u bilan muloqotda bo'lishni ham istashmaydi. O'yinni

musobaqa tarzida tashkil qilishda tarbiyachi ehtiyotkor bo‘lishi lozim. Chunki o‘yinda yutqazgan bolalarda yutgan bolalarga nisbatan adovat tug‘ilishi mumkin. O‘yindan so‘ng ular nizolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar nutqi hali yaxshi rivojlanmagan bo‘ladi. Ular “u yig‘layapti”, “u yiqildi”kabi 3 - shaxs birligini qo‘llash orqali og‘zaki fikrini bayon etadilar. Maktab yoshiga yetgandagina bu holat yo‘qoladi. Bolalarning nutqi hali tarbiyalanmagan bo‘lgani uchun ular tarbiyachining fikrini oxirigacha eshitgilari kelmaydi. Ular o‘yin qoidasini eshitmasdan tezroq o‘ynagilari keladi. Bolalarga egotsentrik (o‘ziga qaratilgan) nutq xos bo‘ladi.

Bola bu davrda ham o‘yinga bo‘lgan ehtiyojini qondirishga harakat qiladi. U yangi o‘yinchoqqa nisbatan “eski” o‘zining doim o‘ynaydigan o‘yinchog‘i bilan o‘ynashni yaxshi ko‘radi. qo‘g‘irchoq- sadoqat va refleksiyaning shakllanishida ajoyib vosita. Bolaning qo‘girchog‘i bilan bo‘ladigan muloqoti uning kattalar bilan bo‘ladigan muloqotiga taqlid qilishidir. +iz bolalar ko‘proq qo‘g‘irchoqlar, idish-tovoqlar (o‘yinchoq) bilan muloqotda bo‘lsalar, o‘g‘il bolalar esa turli o‘yinchoqlar (samolyot, koptoq, to‘pponcha, mashina, velosiped) bilan muloqotda bo‘ladilar. +iz bolalar o‘g‘il bola qo‘g‘irchoq o‘ynasa uning ustidan kuladilar, tanbeh beradilar. Demak, bolalar jinsga qarab o‘yinchoqlarni tanlaydilar. Maktab yoshiga yetganda ham bolalar o‘zlarining sevgan o‘yinchoqlaridan voz kechmaydilar.

2.3. Kichik maktab yoshidagi bolalar muloqoti.

Bola endi maktab yoshiga yetganda ularning bir-birlariga nisbatan munosabatlari yangicha mazmun kasb etadi. Bola ilgari ota-onasi, guruhdagi tengdoshlari, tarbiyachi bilan muloqotda bo‘lgan bo‘lsa, endi maktab o‘qituvchisi, sinf rahbari bilan ham muloqotda bo‘ladi. Bolalarda bu davrda mas’uliyat hissi shakllanadi.

Bolalar nutqining o‘shishida ularning maktabda o‘qishi katta rol o‘ynaydi. Bola maktabgacha yoshda o‘ylamasdan gapiradi, maktabda esa bola gaplashayotgan til o‘qitiladigan va o‘rganiladigan ilm bo‘lib qoladi. Grammatikani o‘qib o‘rganish jarayonida bola nutqining fonetik jihati to‘g‘ri bo‘lib boradi, nutqning sintaksis tuzilishi

takomillashadi. Maktabda o'qitilayotgan hamma fanlarni o'rganish jarayonida o'quvchi nutqining lug'ati boyiydi, so'zlarning mazmuni chuqurlashadi va kengayadi. Bolalarning yozma nutqni egallashlari ular nutqining o'sishida muhim bosqich bo'ladi. Bola o'z fikrlarini yozma nutqda bayon qilishga harakat qiladi. O'quvchi o'qituvchining topshirig'iga binoan yozma ishlar bajarayotganda o'zining shu ishiga baho berilishini, o'z fikrining qanday til bilan bayon qilinganiga qarab baho berilishini oldindan bilib turadi. O'quvchi maktabda berilgan topshiriqni tayyorlash vaqtida shu topshiriqni o'ziga - o'zi gapirib berishni mashq qilib turishi o'quvchi nutqining o'sishiga katta ta'sir qiladi. Bolalar nutqining o'sishida o'qituvchining nutqi katta rol o'ynaydi, chunki uning nutqi o'quvchilar uchun namunalik nutq hisoblanadi. Shuning uchun o'qituvchi o'z nutqini takomillashtirish ustida ishlashi kerak. Maktabda bolalarda eng avvalo faol ishlatiladigan so'zlarning miqdori oshadi. Yozma nutqni, o'qish va yozishni o'zlashtirish o'quvchi hayotida hosil qilingan malaka hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi bolalar tovushlarni bir-biriga qushish orqali so'z tuzish malakasini egallab olgach, ba'zida matn mazmunini noto'g'ri tushunadilar. Unga o'quvchilarning so'z boyligining kamligi yoki asosiy fikrni ajrata bilmasligi sabab bo'ladi. Shu munosabat bilan o'qituvchi oldida bolalarda lug'at boyligini oshirish va ularni o'qigan narsalari yuzasidan mustaqil reja tuzishga barvaqtroq o'rgatish vazifasi turadi. Yozuv darslarida bola harf va so'zlarni yozishda katta qiyinchilikka duch keladi. Dastlab bola bo'tun e'tiborini yozish texnikasiga va o'tirish qoidasiga rioya qilishga qaratadi. Avval bolaning yozma nutqi uning og'zaki nutqi orqali belgilanadi, ya'ni u so'zni qanday talaffuz etsa shunday yozadi. Bu davrda bola bilan ovoz chiqarib aytish bo'yicha muntazam mashqlar o'tkazish uning imlo qoidalarini muvaffaqiyatli o'zlashtirishida katta ahamiyatga ega. Yozma nutqda imo-ishora, ohangdan foydanilmaydi, bolalarning yozma nutqlari ularning og'zaki nutqiga qaraganda ancha bo'sh bo'ladi. Bolalar nutqi kattalar nutqi ta'sirida o'sadi. Shuning uchun pedagoglar bolalarga kichik maktab yoshidan boshlab og'zaki va yozma nutqni o'stirish bilan birga nutq madaniyatini ham o'rgatib borishlari zarur.

2.4. O'smirlarning kattalar bilan bo'ladigan muloqoti.

Naslimiz davomchilarini nafaqat jismonan baquvvat, balki ma'naviy boy, yangi davr talabiga javob beradigan, muloqot jarayonida erkin fikr yuritadigan qilib tarbiyalash hozirgi kunning dolzarb muammolaridandir. "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, "qadrlar tayyorlash milliy dasturi"da shaxsning erkinligi, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish, muomala madaniyatini tarkib toptirishga birlamchi e'tibor qaratilgan. Shunday ekan, o'smir va o'spirinlarni muloqot jarayonida mustaqil fikrini erkin ifodalash malakalarini va ularning tanqidiy fikrlashini shakllantirish psixolog-pedagoglar oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. Zero, XXI asrda yashaydigan har bir insonning tanqidiy fikrlashi uchun avvalo muloqotga o'rgatish zarur. O'smir va o'spirinlarni muloqotga o'rgatish uchun ularga psixologik, pedagogik adabiyotlarni o'qishga tavsiya qilish, muloqot jarayonida yoshlar faoliyatini kuzatish, fikrlashini aniqlash va shu jarayonda psixologik o'yinlar, mashqlar, treninglardan foydalanish muhimdir.

Maktabning o'rta va yuqori sinflarda yozma nutq mazmunli, ta'sirli bo'lib, grammatik jihatdan tobora to'g'ri, mukammal tuzilib boradi va oqibatda bunday nutq og'zaki nutqning o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsata boshlaydi. Bolalar nutqi bevosita kattalar nutqi ta'sirida o'sadi. Shuning uchun o'qituvchi nutqi o'quvchilar nutqini o'stirishda namuna bo'lib xizmat qilishi kerak.

O'quvchilar tafakkurini o'stirmay turib, ularning nutqini o'stirib bo'lmaydi. Og'zaki gapirish, bayon yoki insho yozishda o'quvchilarning reja tuzib olishlariga e'tibor berish kerak. Yozma va og'zaki nutqni o'stirish uchun kitob ustida muntazam ishlash, o'qigan matnlarning tezisini, konspektini tuzish, ma'ruza, referatlar tayyorlash, adabiy kechalar, yozuvchilar bilan uchrashish muhim ahamiyatga ega. Nutq shartli reflekslar paydo bo'lishining umumiy qonunlari asosida o'sadi. Agar kishi biror bir tovushni noto'g'ri talaffuz qilishga o'rganib qolgan bo'lsa, unda bu kamchiliklarni tugatish qiyin bo'ladi. Shuning uchun bolalarda yoshligidanoq ijobiy nutq odatlarini tarbiyalashga ahamiyat berish zarur.

O'smirlar muloqotiga nisbatan o'spirinlar muloqoti ancha tarbiyalangan bo'ladi. Chunki ular muloqot madaniyati, muomala sirlarini egallagan bo'ladilar.

Bizning yuksak ma'naviy ehtiyojlarimizdan biri-bu muloqotga bo'lgan ehtiyoj.

Muloqotga bo‘lgan ehtiyojimiz qondirilmasa, ongimiz ham rivojlanmaydi. Shuning uchun biz doimo muloqotga bo‘lgan ehtiyojimizni qondirishimiz lozim. Kimlar bilandir muloqotdan qoniqish hosil qilamiz, ba’zi hollarda esa biz qoniqmaslikni his qilamiz. Katta yoshdagi kishilar rasmiy va norasmiy munosabatlarga kirishadilar. Rasmiy munosabatlar ish, xizmat yuzasidan bo‘ladi. Norasmiy muloqot esa ishdan boshqa paytlarda, o‘yda (oilada), mahallada, ko‘cha - ko‘ylarda bo‘ladi.

Kattalar muloqotida ko‘pincha muloqot madaniyati amalga oshiriladi, ya’ni bir-birlarini hurmat qilish, ishonish, anglash kabilar. Ammo ba’zi paytlarda muloqot buzilishi ham mumkin. Chunki kattalar ayrim paytlarda bir-birlarini tushunmasdan xafa qilib qo‘yishlari, ko‘ngilga og‘ir botadigan gaplar aytib yuborishlari, natijada nizolarni keltirib chiqarishlari mumkin. Agar muloqot madaniyati kishilarda yaxshi shakllangan bo‘lsa, ular bir-birlarini tushunishlari oson ro‘y beradi. Muloqot madaniyati yoshlikdan oilada, ijtimoiy muhit ta’sirida, o‘z-o‘zini anglash, tarbiyalash oqibatida shakllanishi mumkin. Biz kattalar yoshlarga namuna, ibrat bo‘lishimiz bir-birimizga bo‘lgan muloqotimizdan kelib chiqadi. **“Oltin so‘zlar”**(azizim, aylanay, o‘rgilay, juda ham ajoyibsiz, bugun boshqachasiz, ochilib ketibsiz, kiyimingiz juda yarashibdi kabi) dan kundalik hayotimizda ko‘proq foydalanishimiz zarur. Kattalar muloqotiga yoshlar taqlid qilishlari orqali ularda muomala san’ati, madaniyati shakllanib boradi. Ayniqsa, oilada biz bu holatlarga e’tibor berishimiz kerak. Chunki “qush uyasida ko‘rganini qiladi” degan naql bejiz emas.

Kattalar ham bir-birlariga verbal, noverbal va paralingvistik ta’sir ko‘rsatadilar. Biz vaqti kelganda imo-ishora, mimika, pauzalar orqali ham bir-birimizga ta’sir eta olamiz. Bir og‘iz so‘z bilan ham xursand, yoki xafa qila olamiz. Shuning uchun doimo kattalar bir-birlariga samimiy munosabatda bo‘lib, ta’sir qilishlari lozim.

Kattalar muloqoti ma’lum bir yoshlarda o‘ziga xos bo‘ladi. Masalan, kattalar ma’lumotlariga, yoshlariga, jinslariga, kasblariga qarab muloqotda bo‘ladilar. Keksalar muloqoti o‘ziga xosdir. Ular xuddi kichik bolalardek izzat-talab, injiq, e’tibor talab bo‘lib qoladilar. Keksalarga ehtiyotkor bo‘lib muomalada bo‘lish zarur, chunki ko‘ngillari nozik bo‘ladi. Ularga ko‘ngillarini ko‘taradigan so‘zlarni ko‘proq qo‘llash zarur.

Demak, har bir yoshga kiradigan kishilar, shu jumladan, kattalar ham o'ziga xos muloqotga kirishadilar. Muloqot har bir davrga xos holda amalga oshiriladi.

2.5. Shaxs shakllanishidagi psixologik-pedagogik masalalar.

Shaxsning har tomonlama shakllanishida muloqotning ahamiyati katta. Oddiy narsalarni o'rganish uchun ham taqlid orqali o'zaro muloqotda bo'lish zarur. Jamiyat qonun - qoidalariga asoslangan holda munosabatlar rivojlanadi. Individ bilan shaxs muloqoti o'rtasida juda katta farqni ko'rish mumkin. Masalan, go'dak, ruhiy kasal, ongi past rivojlangan kishilarning muloqoti bilan yetuk rivojlangan, ongi yuksak kishining muloqoti o'rtasidagi farq. Ongli shaxs muloqotni boshlashdan avval miyasida o'ylaydi, so'zlarini rejalashtiradi. Shaxsning jismoniy, aqliy, axloqiy va estetik rivojlanishida muloqotning o'ri katta. Masalan, axloqiy rivojlanish uchun oilada, maktabda, bog'chada bolaga kattalar muloqot orqali ta'sir qiladilar. Shuningdek, estetik, aqliy, jismoniy rivojlantirish uchun o'quvchiga o'qituvchi muloqot orqali ta'sir etishga harakat qiladi. Demak, muloqot ta'sir qilish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi.

Shaxs muloqotini shakllantirishda uning yoshi, jinsi, kasbi, dunyoqarashini hisobga olgan holda ish olib borish lozim. Masalan, biz kichik yoshdagi bolalarga kattalarga nisbatan qo'llaydigan so'zlarni ishlatmaymiz. Har bir yosh davriga kiradigan kishilarga o'ziga xos so'zlar qo'llaniladi. Bunda so'zning ta'sir kuchi hisobga olinadi. Shaxsni temperament xususiyatlariga qarab muloqot usullarini qo'llash katta ahamiyatga ega. Shaxsda ko'nikma, bilim, malakalarning hosil bo'lishida muloqotning o'ri beqiyos. Oddiy ko'nikma ("to'g'ri o'tir, qo'lingni yuv, joyingga bor, salom ber") larni ham muloqot orqali singdiriladi.

Shaxs muloqotini shakllanishida uning tarbiyalanganlik darajasi muhim o'rin egallaydi. Masalan, shaxsga kuchli ta'sir etadigan so'zlarni qo'llasangiz ham u qabul qilmasligi, sizning bergan ko'rsatmalarizga amal qilmasligi mumkin. Chunki u yoshligidan muomala madaniyatini egallashi kerak. Muloqotning shakllanishida maqsad to'g'ri qo'yilishi lozim. Muloqot ta'lim-tarbiya jarayonida, turli vaziyatlarda rivojlanadi. Masalan, oilada, mahallada, jamoada, guruhda. Agar oilada kattalar

bir-birlariga qo‘pol munosabatda bo‘lsalar, bola ham ularga taqlid qilib atrofdagilar bilan nizolarga borishi mumkin.

Biz oldimizga har tomonlama rivojlangan, yetuk, komil inson (shaxs)ni tarbiyalashni qo‘yganmiz. Prezidentimiz doimo yoshlarni erkin fikrlaydigan qilib tarbiyalashni uqtiradilar. Demak, muloqot fikrlash bilan o‘zviy bog‘liq holda shakllanadi.

Shaxs shakllanishida muloqotning ahamiyati haqida bir necha psixolog olimlar o‘z fikrlarini bayon qilganlar. Jumladan, rus psixologi B.G. Ananov “Odam bilishning predmeti sifatida” asarida bu masalani chuqur tahlil qilgan. U bilimning turli elementlarini egallash muvaffaqiyatli o‘zlashtirishning garovi ekanligini ta’kidlaydi. Bilimlarni egallash muloqot orqali amalga oshirilishini ham uqtirib o‘tadi. Agar kishilar o‘zaro bir-birlariga axborot o‘zatmasalar, tajribalarini muloqot orqali almashmasalar ular rivojlanmay qolishlari to‘g‘risida B.G. Ananov asosli fikrlarni keltiradi.

B.G. Ananov fikricha: “Muloqot ijtimoiy va individual holatdir. Shuning uchun nutq bilan o‘zviy bog‘liq, kommunikativ vazifani bajarishda pantomimika, imo-ishoralar muloqot shakllari sifatida yuzaga chiqadi.”(Tanlangan psixologik asarlar.2-tom . 21-.).

Demak, olim muloqot tushunchasini umumiy, yosh va pedagogik psixologiya kabi fanlar uchun chuqur tahlil qilib bergan.

Hozirgi paytda mamlakatimizda va xorijda muloqot muammosiga qiziqish ortib bormoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kishilarning bir-birlari bilan qiladigan muloqoti katta ahamiyatga ega. Atoqli psixolog olimlardan yana biri V.N.Myasihev muloqot masalasiga chuqur yondoshgan, uni o‘rgangan. Boshqa olimlar muloqotni nutq kommunikatsiyasi bilan bog‘lab o‘rgangan bo‘lsalar, V.N. Myasihev muloqotni jarayon sifatida o‘rgangan. Ya’ni shaxslarning bir-biriga muloqot orqali ta’sir ko‘rsatishlarini, bir-birlarini idrok qilish ob’ekti sifatida tahlil qiladi. Uning fikricha:”Shaxs turlicha munosabatlarda qarama-qarshi sifatlarni namoyon qilishi mumkin, ”

Tajribali psixolog A.A. Bodalev esa shaxs o‘yinda, o‘qishda, muloqotda, ya’ni faoliyatning turli sohasida o‘zining o‘rnini bilishi zarurligini uqtiradi. U o‘zining “Shaxs

va jamiyat” kitobida bu masalaga katta e’tibor beradi. Shuningdek, u bu muammolar kam o’rganilganligini ta’kidlaydi. A. A. Bodalevning fikricha, “insonga muloqot orqali tarbiyalashda bu unga qanday ta’sir qilishini avvaldan o’ylash zarur». (A.A. Bodalev Shaxs va muloqot. M.17 - s.)

Shaxs rivojlanishida muloqotning roli to’g’risida psixologlar A.A. Lyublinskaya , D.B. Elkoninlar bolada o’yin faoliyati orqali muloqotning shakllanishini ta’kidlaydilar. Muloqot orqali shaxsning характери, irodaviy sifatleri shakllanishi haqida P.Ya. Galperin, N.F. Dobro’nin, N.F. Talo’zinalar o’zlarining tadqiqotlarini o’tkazganlar.

Shuningdek, Respublikamiz psixologlaridan M.G. Davletshin, E./oziev, N.P. Anikeeva , N. Safoev kabilar muloqot muammosini turli tomondan yoritib berganlar. Jumladan, professor E. /oziev “Muomala psixologiyasi” o’quv qo’llanmasida muloqotning barcha qirralarini nazariy tomondan ochib berishga harakat qilgan. Professor M.G. Davletshin ham “Umumiy psixologiya” o’quv qo’llanmasida muloqotni kishilarda qanday shakllanishi haqida fikrlar bildirgan.

2.6. Muloqotning muvaffaqiyatli bo’lishida shaxs sifatlarining o’rni.

Muloqotning muvaffaqiyatli bo’lishida shaxsning shakllangan sifatleri, fazilatlarining ahamiyati juda katta. Jumladan, shaxsda ijobiy fazilatlar yaxshi shakllangan bo’lsa (xushmuomalalilik, kamtarlik, insonparvarlik, to’g’ri so’zlilik, vijdonlilik kabilar) muloqot jarayoni ham yaxshi o’tadi. Chunki shaxslar bir-birini to’g’ri tushunishlari uchun, muloqot muvaffaqiyatli bo’lishi uchun ular samimiy bo’lishlari lozim. Samimiylik insonning eng ajoyib fazilatlaridan biri bo’lib, voqea-hodisalarga oqilona munosabatda bo’lish, turli ta’sirlarga berilmaslikdir. Samimiylikning muhim belgisi-bu yuzdagi xushmuomalalik ifodasi va tabassum. Samimiylik bizning kayfiyatimizga ham bog’liq, chunki kayfiyatimiz yaxshi bo’lsa, samimiylik ko’chayadi. Samimiylik ko’rsatish uchun kishining ko’ngli toza, oqko’ngil bo’lish lozim. Samimiylik fazilati ayniqsa rahbarning xodimlari bilan qiladigan muloqotida muhimdir. Agar rahbar xodimlari bilan samimiy munosabatda bo’lmasa ularning kayfiyati tushib, mehnat unumdorligi pasayishi mumkin. Ayrim rahbarlar qo’l

ostidagilar bilan qo‘pol, mensimasdan munosabatda bo‘lib, buyruq ohangida avtoqratik uslubga asoslanib ish ko‘radilar.

Mashhur Amerikalik notiq, psixolog Deyl Karnegi kitobida ko‘rsatilishicha, bir rahbar doimo kovog‘ini solib yurgan, kishilar bilan samimiy munosabatda bo‘lmagani uchun hamma undan qo‘rqib, undan qochib yurar ekan, hatto turmush o‘rtog‘i bilan ham mensimasdan muomala qilar ekan. Karnegining ma‘ruzasidan so‘ng bu rahbar turmush o‘rtog‘iga ham, qo‘l ostidagi kishilarga ham samimiy jilmayib muomala qilishni boshlaganida hamma uni yaxshi ko‘rib obro‘si ortib ketibdi, o‘zining ham kayfiyati ko‘tarilib ketibdi.

Muomala sirlaridan yana biri -bu kishilar bilan munosabatda jilmayishdir. D. Karnegi fikricha, jilmayganda biz bir-birimizga yaxshilik qilish istagida turamiz. Masalan, transport haydovchilari, aholiga xizmat ko‘rsatish xodimlari, oshpazlar, sartaroshlar, sotuvchilar samimiy bo‘lsalar, kamtar, xushmuomala bo‘lsalar, “biz sizga xizmat ko‘rsatishdan mamnunmiz” degan so‘zlarni ishlatsalar, ularning obro‘lari ortib, muxlislari ko‘payadi, kishilar ularning xizmatlaridan ko‘proq foydalanadilar.

2.7.Shaxsni muloqot usullariga o‘rgatish

Bolalarni yoshlikdan avvalo oilada, so‘ngra ta‘lim maskanlarida muloqotga o‘rgatib boriladi. Muloqotga o‘rgatishning usullaridan biri mashg‘ulotlar tarzida shakllantirishdir. Bolani bog‘cha sharoitida tarbiyachi turli mashg‘ulotlar o‘tkazib muloqotga o‘rgatadi. Avval elementar o‘zini tutish, kattalarga qanday gapirish, salom berish, minnatdorchilik bildirish kabi usullarni tarkib topshiriladi. Maktab yoshi davrida va keyinchalik shaxsga ijtimoiy - psixologik treninglar tashkil qilish orqali muloqotga o‘rgatiladi. Shaxsning o‘zi bu usullarga ijobiy munosabat bildirishi, faol harakat qilishi zarur. Chunki shaxs muloqotda bo‘lmasdan faoliyat sub‘ekti sifatida ham, individual inson sifatida ham to‘laqonli rivojlana olmaydi. Tajribali psixolog A. A. Bodalev fikricha, hatto o‘yin faoliyatida bola muloqotda bo‘ladi. Ta‘lim jarayonining asosida muloqotga o‘rgatish masalasi birinchi o‘rinda turadi. +olaversa mehnat ta‘limi jarayonida kishilar doimo muloqotga ehtiyoj sezadilar. Muloqotning tarbiyaviy

ahamiyati shundaki, u insonni dunyoqarashini kengaytiradi va psixikasini rivojlantiradi. Ya'ni barcha ruhiy jarayonlar muloqot orqali shakllanadi.

Shaxsning irodaviy sifatlarini rivojlantirish orqali ham uni muloqotga o'rgatish oson ro'y beradi.

Jamoa muhitini shakllantirishda ikkinchi tomon ham bor - bu jamoa a'zolarining ruhiy madaniyatini shakllantirishdir. Shu maqsadda o'quvchilarga ularning insoniy muloqot, inson shaxsi, bir-birini baholash xususiyatlari («men va boshqalar», «men boshqalarning ko'zi bilan») to'g'risidagi mulohazalarini rag'batlantiruvchi axborotni berish zarur. Uni insholar, suhbatlar, treninglar orqali uyushtirish mumkin. Maxsus mashqlar orqali muloqot usullariga o'rgatish shunga taalluqlidir. Ruhiy madaniyatga o'rgatishni o'smirlik yoshidan boshlash muhim, chunki o'z shaxsi haqidagi axborotga qat'iy ehtiyoj xuddi shu davrda vujudga keladi. O'smirlikda o'zining «Men»i xususida ziddiyatli kechinmalar boshlanadi. Ilk yoshlik paytida - o'z ruhiy holati haqida hayol surish kuchaygan, muloqot juda ahamiyatli va g'oyat tanlab o'tkaziladigan yoshda inson shaxsi, shaxslararo muloqot to'g'risidagi axborot zarurdir.

N.P. Anikeeva fikricha, boshqa odamlar bilan muloqotda har bir shaxs muayyan ijtimoiy rolni egallaydi. Rollar shaxsni to'laroq ochib berishi, uni niqoblashi mumkin. Lekin pozitsiya - rollarni tanlash albatta insonning o'z mohiyatiga, uning kuchiga, zaifligiga, salohiyat darajasiga, o'z-o'zini tanqid qila olishiga, xulq - atvorining puxtaligiga, o'zining chetdan ko'ra bilish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. (Jamoada ruhiy muhit. 146-147 bet)

Ba'zan muloqotdagi muvaffaqiyatsizliklar yoshlarni benuqsonroq, himoyalanganroq bo'lish uchun o'zidagi eng yaxshi narsalarni yashirishga, buzishga majbur etadi. Erta o'smirlik paytida yig'it va qizlar yakkalik holatini boshdan kechiradi. Ular his-tuyg'ularini hech kimga aytishmaydi. O'zi haqidagi va atrofdagi kishilar haqidagi axborot - muloqot usullarini va mazmunli muloqotni tashkil etishga intilishni belgilab beradi. Buning uchun ruhiy tUSDagi muayyan ma'lumotlarga ega bo'lish kerak. Har bir kishiga xos bo'lgan ruhiy xususiyatlar asab tizimi turi bilan belgilanadi va avvalo temperamentda: ta'sir ko'rsatish sur'atida, ham tabiiy signallarda (ovoz, yorug'lik, rang, hid, haroratning o'zgarishi), ham ijtimoiy signallarda (so'z, voqea, o'ta

sezgirlikda, emotsional ko'zg'aluvchanlikda, tashvishlilik darajasida, ekstraversiya, introversiya) namoyon bo'ladi. Ekstroversiya bilan introversiya kishining ruhiy tavsifi sifatida muloqot sohasida yorqin namoyon bo'ladi. Ekstroversiya - individning tashqi dunyoga, introversiya - ichki dunyoga qarashidir. Asab faoliyatining kuchli tipi bilan bog'liq ekstroversiya xususiyatlari ustun bo'lgan kishilar ancha kirishimli, aloqalar, tanishishlar doirasiga moyil bo'ladilar. Ular ishtiyoq bilan yangi tanishlar orttiradilar, shovqin - suronli davralarni yoqtiradilar. Introvertlar - bu asab faoliyatining zaif tipiga mansub kishilardir. Ular o'z ichki dunyolariga berilishga, kechinmalarga moyillar. Atrofdagilardan ko'p tashvishlanadilar, ular yaqinlarning tor doirasini ma'qul ko'radilar. "Ekstroversiya-introversiya" o'qining o'rtalarida joylashgan kishilar psixologiyada sentrovertlar degan nomni olgan. Ular me'yorida kirishimli, me'yorida yolg'izlikka moyildirlar.

Nutq bilan ishlash orqali ham muloqotga o'rgatish mumkin. Masalan, ovozni baland chiqarib she'r o'qish, hikoyani gapirish kabi treninglar ham muloqotni shakllanishiga yordam beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni esa o'yin faoliyati davomida muloqotga o'rgatish oson kechadi.

Muloqotga o'rgatishda o'yin va noo'yin shakllarini qo'shib olib borishning ahamiyati katta:

1. Darsga norasmiy muloqot elementlarini kiritish. Ayni paytda didaktik o'yinlardan foydalanish, ularda muloqot tashkilotchisi rolini muallim emas, o'quvchilardan biri bajarishi.

2. E'tiborni javobning ijobiy jihatlariga qaratish. O'quvchilar o'rtoqlarining javoblarini xolisona baholashga maxsus o'rgatiladi, ayni paytda mayda - chuydalargacha e'tiborni qaratib, o'rtoqlarining javoblaridagi eng muvaffaqiyatli jihatlarini ajratib ko'rsatishni o'rganish. Kamchiliklarni qanday qilib yo'qotish haqida bahslashish, ya'ni kamchilikni bitta o'quvchining o'ziga aytish orqali ta'sir qilish.

3. Insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar Sharqda o'ziga xos xususiyatga ega. Ushbu o'quv qo'llanma jamiyatning yangilanish davrida inson ma'naviyati va ruhiyatida ro'y berayotgan o'zgarishlarning psixologik tabiatini anglashga yordam beradi.

Yaratiladigan yangi qo‘llanmalar oldiga talaba - yoshlarni ma‘naviy dunyosini boyitish, ularning ongiga milliy g‘oya asoslarini singdirish, vatanparvarlik hissini tarbiyalash, o‘tmish va buyuk kelajak haqida fikrlash, u bilan faxrlanish hissini, yangicha tafakkurni shakllanishi jarayonidagi ziddiyatlar va ularni bartaraf etish talab etiladi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Bola tili deganda nimani tushunish mumkin?
2. Maktabgacha yoshdagi bolalar qanday muloqotda bo‘ladilar?
3. O‘smirlar bilan o‘spirinlar muloqoti o‘rtasida qanday farq bor?
4. Kattalar bir - birlari bilan muloqotda qaysi usullaridan foydalanadilar?
5. Muloqot madaniyati deganda nimani tushunish mumkin?
6. Biz muloqot qilishni bilamizmi?
7. Muloqotning mazmuni nimaga bog‘liq?
8. Odamga muloqot nima uchun kerak?
9. +iziqarli muloqot qachon tashkil etiladi?
10. +anday qilib boshqalarni o‘ziga erg‘ashtirish mumkin?

Mavzu yuzasidan psixologik testlar:

1. Go‘daklar ko‘proq kim bilan muloqotda bo‘ladilar?
a) onasi bilan;   b) otasi bilan;
v) opasi bilan;   g) akasi bilan.
2. Bog‘cha yoshidagi bolalar kim bilan ko‘proq muloqotda bo‘ladilar?
a) onasi bilan;   b) otasi bilan;
v) tarbiyachilar bilan;   g) o‘rtoqlari bilan.
3. Kishiga muloqot nima uchun kerak?
a) muloqot kishilarga kerak emas;

- b) shaxs uchun katta ahamiyatga ega;
  - v) muloqot ongni o‘stiradi, dunyoqarashni shakllantiradi;
  - g) muloqot kishilarni yaqinlashtiradi.
4. O‘yin mashqlarining ahamiyati nimada?
- a) O‘yin bolalarning asosiy faoliyati;
  - b) O‘yin shaxsni tarbiyalaydi;
  - v) O‘yin mashqlari muloqotni shakllantiradi;
  - g) O‘yin mashqlari jismoniy chiniqtiradi.

Shaxsning muloqotga kirishuvchanligini aniqlash testi.

1. Mas’ul ishga duchor bo‘lganingizda hayajonlanasizmi?
2. Axvolingiz yomon bo‘lguncha ham shifoqor chaqirmaysizmi?
3. Kutilmaganda ma’ruza qilasiz desa noroziliq bildirasizmi?
4. Mehmonxona tayin bo‘lmasa ham begona shaharga safarga borishdan bosh tortasizmi?
5. Begona kishiga kechinmalaringizni so‘zlaysizmi?
6. Begona odam sizdan yo‘lni yoki vaqtni so‘rasa g‘ashingiz keladimi?
7. Har xil avlod o‘rtasida hayot masalasida kelishmovchilik bo‘ladi deb o‘ylaysizmi?
8. Bir necha oy ilgari tanishingizga bergan pulingizni so‘rashga hijolat qilasizmi?
9. Kafeda sifatsiz taom keltirishsa indamay qo‘yaverasizmi?
10. Vagonda bir necha soat begona yo‘lovchi bilan ketsangiz gapni birinchi bo‘lib boshlaysizmi?
11. Navbatda turish maqsadingizga erishish uchun zaruriyat bo‘lsa ham o‘zundan uzoq navbat kutishdan voz kechasizmi?
12. Xodimlar o‘rtasida bo‘lgan mojaroni hal qilishdan o‘zingizni olib qochasizmi?
13. Biror adabiyot yoki san’at haqida gap ketsa o‘z fikringizni himoya qilasizmi?
14. Sizga yaxshi malum bo‘lgan masala bo‘yicha noto‘g‘ri fikr eshitsangiz jim

tura olasizmi?

15. Sizdan ish yoki o'qish yuzasidan yordam so'ralsa norozi bo'lasizmi?

16. O'z fikringizni og'zaki bayon etishga imkoniyat bo'lsa ham yozma ravishda bayon etishni afzal ko'rasizmi?

Natijalar izoxi.

Tavsiya etilayotgan 16 ta savolning hammasiga ochiq ko'ngillik bilan javob bering va ochqolar yig'indisini toping.

Agar siz "ha" deb javob bergan bo'lsangiz 2 ochko, "bilmadim" deb javob bersangiz 1 ochko, "yo'q" deb javob bersangiz 0 ochko bo'ladi.

Agar ochqolar yig'indisi 30 -32 ochkoni tashkil qilsa u holda siz kommunikabelniy emassiz, yani muloqotga ehtiyoj sezmaysiz, bu xususiyatingizdan o'zingiz jabrlanasiz, yaqinlaringizni siz bilan muomala qilishlari murakkab. Odamlar bilan ko'proq muloqotda bo'lishga intiling.

25-29 ochko yig'ilganda siz indamassiz, kamgapsiz, yolg'izlikni yoqtirasiz, yangi ish, yangi muloqotlar sizni anchagina muvozanatdan chiqaradi.

19-24 ochko to'planganda atrofdagilar bilan osoyishta muloqotda bo'lasiz va notanish sharoitda o'zingizga ishonasiz, odamlar bilan kelisha olasiz. Tortishuvlarda qatnashishni yoqtirmaysiz.

5-MAVZU.O'QUV FAOLIYATINI BOSHQARISH PSIXOLOGIYASI.(AMALIY MASHG'ULOT)

Mazkur anketani o'tkazishdan oldin psixologiyaning «Suhbat» usulidan foydalanish va qatnashuvchilarni uch guruxga bo'lib olish kerak: A.B.V. guruhlar. Har uchchala gurux bilan alohida alohida suhbat o'tkazladi. Anketamizni o'tkazishdan oldin maxsus ustanovka berdik «A» guruxga ustanovka. Kecha televizorda bir odamni o'z joniga qasd qilganligi hakida ko'rsatuv bo'ldi. Ana shu odam atrofdagilarga nisbatan ma'sum bir noroziligini bildirish maqsadida o'z joniga o'zi qasd qilgan. Uning bu narsaga haqi bor, uni hayot majbur qilgan. «B» guruxga ustanovka: kecha televizorda bir odamni o'z joniga qasd qilganligi hakida kursatuv bo'ldi. Ana shu odamda diniy bilim yetishmaydi. Irodasiz qo'rqqoq hayot bilan ko'rasha olmaydiganlar

bu ishga qo‘l uradilar.

«V» guruxga kirib faqatgina o‘zimizni tanishtirdik. Hech qanday suhbat va ustanovkasiz anketa savollariga javob berishlari so‘raldi. Shaxsiy anketamiz o‘z yuriqnomasiga ega bo‘lib, unda 19 ta savol, har bir savolda 4 ta javob variantlari (A, B, V, G) berilgan.

Anketamizning yo‘riqnomasi:

Sizni hukmingizga havola qilinayotgan ushbu so‘rovnomamiz sizni fikringizni bilish uchun karatilgan. anketamizga javob berganingizda familiya ismingiz shart emas. Fakatgina anketaning o‘ng tomonidagi burchagiga jinsingizni, «**Qiz bola** » yoki «**O‘g‘il bola** » deb qo‘ysangiz bas.

Avval savolni o‘qing so‘ng javoblarning qaysi biri sizga to‘g‘ri degan fikr kelsa o‘shani belgilang. Javoblaringiz uchun oldindan raxmat!

1.Menda ba‘zan shunday holat bo‘ladiki, o‘zimni dunyoda ortiqchadek his qilaman.

- A. Haqiqatdan ham shunday.
- B. Hech qachon bunday holat bo‘lmagan.
- V. Bazan - ba‘zan shunday holat bo‘ladi.
- G. Javob berishim qiyin.

2. Meni hech kim tushunmasa, bu holat davomiy bo‘lsa ...

- A. O‘zimni boshqara olaman
- B. Javob berishim qiyin.
- V.E’tibor bermayman
- G. Kulib yengaman.

3. Men tuxmatga qolsam va bu tuxmat orqali sharmanda bo‘lishimni sezsam...

- A. Kurashib yengishga harakat qilaman.
- B. Bitta yo‘li bor buni o‘zim bilaman.
- V. Yaqin odamlarimdan yordam surayman.
- G. Javob berishim qiyin

4. Ba‘zan tushkunlikka shunday tushamanki, shunday holatda ...

- A. O‘zimni bir narsalar qilvorgim keladi.

B. Uzoq - uzoqlarga ketgim keladi

V. Alamimdan yig'lagim keladi

G. Javob berishim qiyin

5. Men o'z joniga qasd qilgan shaxslarga nisbatan

A. E'tibor bermayman

B. Nafratlanaman.

V. Oddiy xol deb uylayman

G. Bo'lish kerak degan fikrdaman.

6. O'z joniga qasd qilish .....

A. Osongina qutilish yo'li

B. Ahmoqlik irodasizlik

V. Javob berishim qiyin.

G. O'zini -o'zi qiynash

7. Hech kimga keragim bo'lmasa, men...

A. Hech qachon bunday bo'lmagan.

B. Hayotda ortiqchaligimni tan olaman.

V. Javob berishim qiyin.

G. Yolg'iz qolib bu masalani atroflicha o'ylab ko'raman.

8. Men xursandchiligimda ham, hafa bo'lganimda ham....

A. O'zimni boshqara olaman.

B. Boshqara olmayman.

V. Tushunmaydigan holat bo'ladi.

G. O'zini nazorat qila olaman.

9. O'ta tushkunlik holatida, men...

A. O'zimdanda hafa bo'laman.

B. Boshqalardan hafa bo'laman

V. Dunyodan hafa bo'laman.

G. Javob berishim qiyin.

10. Boshqalarni tushkunlik holatini ko'rsam, men....

A. Rahmim keladi.

B. O'tib ketadi deb maslahat beraman

V. Kulib qo'yaman.

G. Battar bo'l diyman.

11 Yuragim qattiq siqilganda ...

A. Biror ermak qidiraman.

B. Yig'lab alamdand chiqaman

V. Ovozimni boricha baqiraman

G. Ichimga yutib hech kimga bildirmayman.

12. Menimcha o'z joniga qasd qiluvchilar:

A. Psixik kasallar

B. Hayotda ortiqcha kishilar

V. O'ta irodasiz kishilar

G. Irodalilar

13. O'z joniga qasd qiluvchilarni ...

A. Ustidan kulaman.

B. Achinaman

V. E'tibor bermayman

G. Ko'rgani ko'zim yo'q

14. Suitsidik holat menimcha bog'liq

A. Yoshga

B. Jinsga

V. Ijtimoiy holatiga

G. Shart - sharoitga

15. Meni o'z joniga qasd qiluvchilardan:

A. Tanishim bor

B. Tanishim yo'q

V. Tanishim bo'lishini hohlayman.

G. Ulardan uzoqroq yuraman.

16. Menimcha o'z joniga qasd qiluvchilar...

A. Diniy bilimi yo'q insonlar

- B. Hayotiy bilim yo‘q insonlar
- V. O‘ta bilimdon insonlar
- G. Tajribaviy bilimi yo‘q insonlar

17. Menimcha o‘z joniga qasd qiluvchilar...

- A. Oldindan bilib qiladi
- B. Juda kalta uylab qilishadi.
- V. Qat’iy tayyorgarlik ko‘radi.
- G. Kingadir baribir etishadi.

18. O‘z joniga qasd qilish menimcha ayniqsa, yoshlar orasida ...

- A. Taqlid asosida
- B. O‘ta qo‘rquv asosida.
- V. To‘satdan.
- G. Tazyiq asosida

19. O‘z joniga qasd qilishni oldini olish uchun ...

- A. Ishonch telefoni bo‘lishi kerak
- B. Turli xil kinofilmlar qo‘yilishi kerak emas.
- V. Yoshlarni psixologik bilimlarini shakllantirish kerak.
- G. Bu holatni jinoyatligini tushuntirish kerak.

Yuqoridagi Anketa savollariga javoblar olingandan so‘ng, har bir psixolog olingan natijalarni mantiqiy, matematik va psixologik jihatdan tahlilini amalga oshiradi.

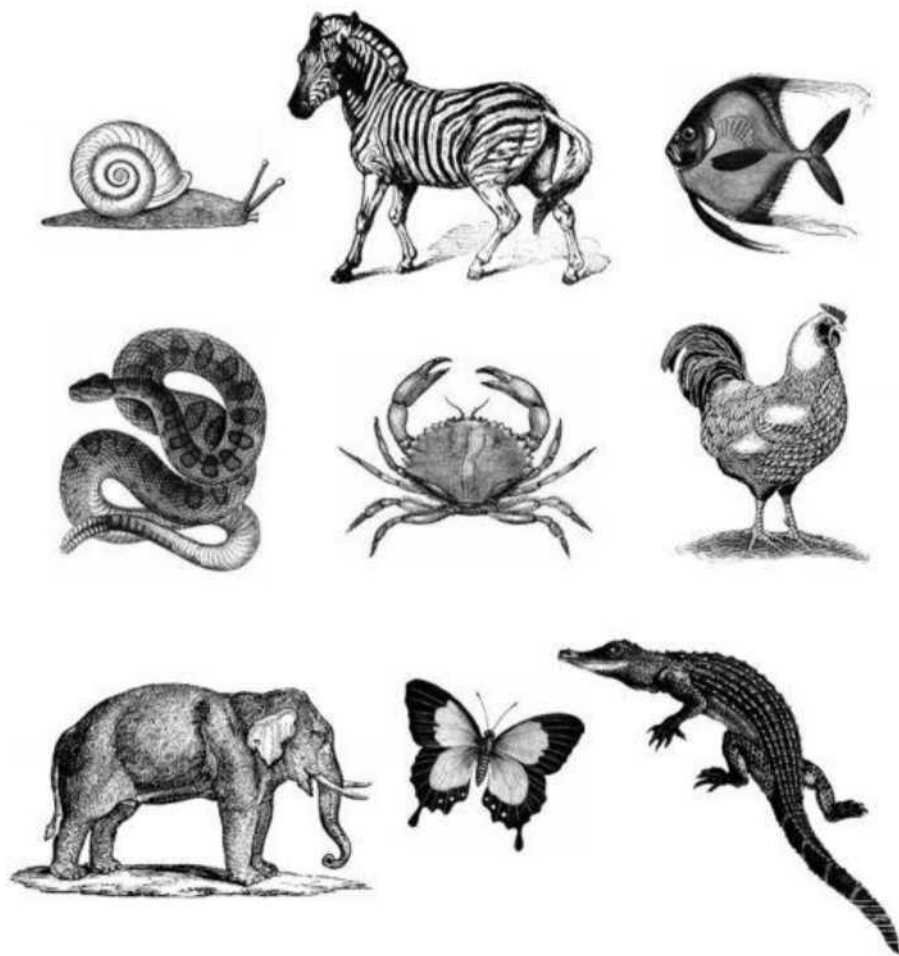
Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi T.: TDPU 2017 - 264 b.
2. Goziev E. Ontogenez psixologiyasi Nazariy- eksperimental taxlil T.: Noshir 2010. - 356 b.
3. Dustmuxamedova Sh.A., Nishonova Z.T.va boshxalar Yosh davrlari va pedagogik psixologiya T.: Fan va texnologiyalar 2013 - 343 b.
4. Shapovalenko I.V. Vozrastnaya psixologiya (Psixologiya razvitiya i

vozrastnaya psixologiya): uchebnik dlya studentov vuzov. - M.: Gardariki, 2007. - 349 s.

AMALIY MASHGULOTLAR
MAZMUNI

1 - amaliy mashFulot

Maktab yoshidagi bolalarning bilish jarayonlarini rivojlantirishga yunaltirilgan mashFulotlar.

Antitsa %ayvonot bogi

Kuz oldingizda kator mavjudotlar turibdi. Ularni eslab kolish uchun bir dakika vaktingiz bor. Bir dakikadan sung rasmdan nigoxingizni uzing va...

.. .dar bir jonivorning nomini alifbo tartibida yozib chiking.

Sanalar va votsealar

Kuyida odamlarning ismlari va ular bilan boglik sana damda vokealar yozilgan. Bu ruyxatni uch marta ukib chiking. Sungra esa ruyxatga karamasdan eslab kolganlaringizni yozib chiking.

Vitya va Floraning tuyi 1976 yil 17 iyulda bulgan.

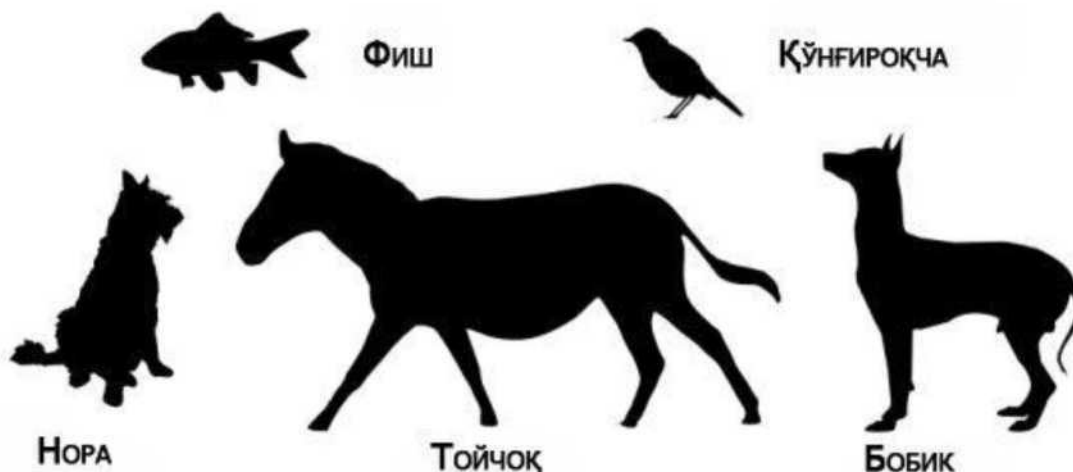
Larisa 1987 yil 12 mayda tugilgan.

Yulya nomzodlik dissertatsiyasini 2013 yil 21 iyunda yoklagan.

Mer 2015 yil 25 fevralda tantanali tadbir utkazishni rejalashtirgan.

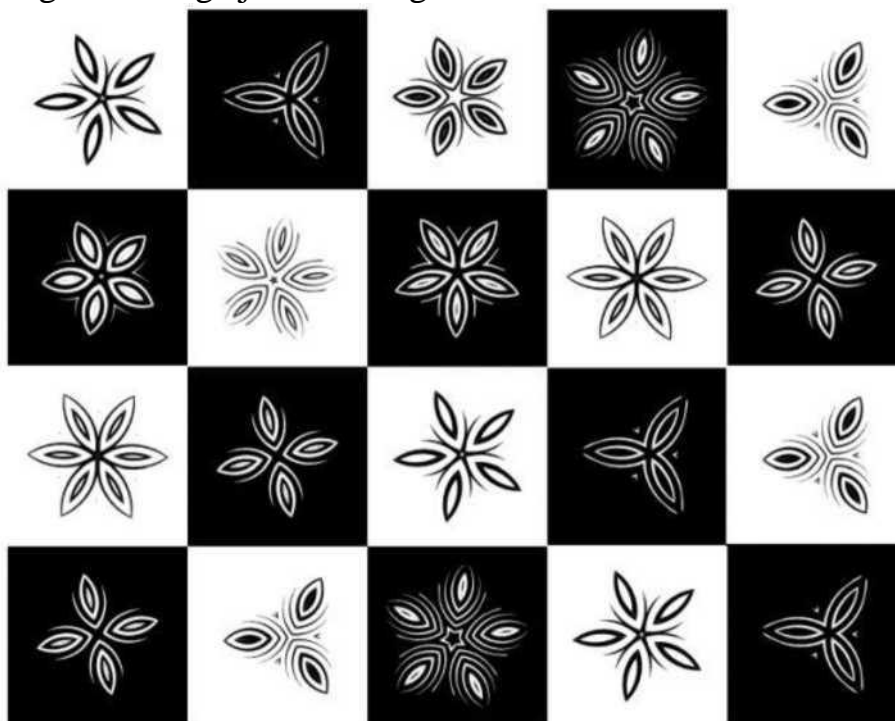
Os Bim sora sulos

Bu jonivorlarni va ularning lakablarini eslab kolit uchun 30 soniya vaktingiz bor. Vakt nix,oyasiga yetgach, xotirangiz kanchalik kuchli ekanligini sinab kuring.

...barcha ismlar va sanalarni aralashtirib tashladik. X,ar bir shaxsning tuFilgan yilini anik topishga xdrakat kilib kuring. Ruyxatga karamang!

Suratga razm soling. Unga istaganingizcha tikilib turing. X,amma narsani eslab kolganingizga ishonch x,osil kilganingizdan keyin esa suratdan kuzingizni oling va kuyidagi savollarga javob bering.

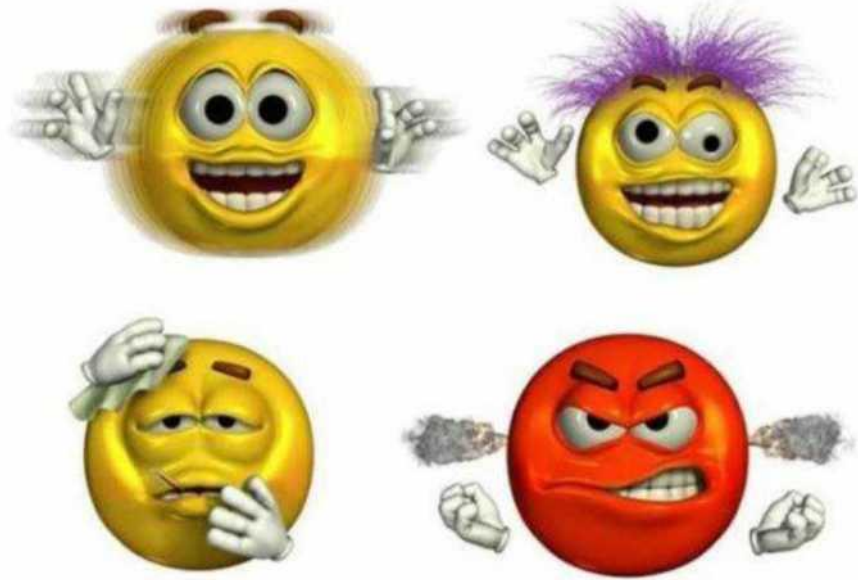

Suratda nechta uchta gulbargli gul tasvirlangan?

Nechta kora rangli gul tasvirlangan?

Nechta gul beshta gulbargli, lekin boshka kushimchalari yuk?

Temperamentni anikdash testi!

X,ar bir inson tarbiya maxsuli bulitt bilan birgalikda, tabiat tomonidan ato etilgan tugma biologik xususiyatlarga xam ega. Mazkur biologik xususiyatlar fan tilida temperament deb ataladi. Temperamentga xos sifatlar keyinchalik taraxxiyot jarayonida shakllanadigan boshxa xususiyatlarga asos buladi. Ya'ni temperament — shaxs faoliyati va xulxining uzgaruvchan xamda emotsional-xissiy tomonlarini aks ettiruvchi individual xususiyatlar majmuidir. Dunyodagi insonlar temperamentiga kura 4 xil turga bulinadi. Siz ulardan xay biriga mansubligingizni bilasizmi? Fe'l-atvoringizning eng nozik xirralarini-chi? U xolda psixologiya sizga bu borada yordam beradi.

Test yordamida temperamentni anixlash

Berilgan turt fikrdan birini tanlab, jadvaldagi usha xarfga (+), xolganlariga (-) xuyiladi. Xdmma (10 ta) fikrlardan uzingizga taalluxlisini belgilaganingizdan sung xaysi xatorda kup (+) bulsa, usha sizning temperamentingiz xisoblanadi.

Savollar varaxasini uxishdan oldin uzingizga javoblar varaxasini chizib oling.

t/r	1	2	3	4
1.	A	B	V	G
2.	V	A	G	B
3.	B	G	A	V
4.	V	G	B	A

5.	A	V	B	G
6.	V	B	A	G
7.	B	G	V	A
8.	G	B	V	A
9.	A	G	B	V
10.	A	V	B	G
Jami (+)				

Xolerik — temperament tez paydo buluvchi va kuchli tuYFular, zur ta'sirlanish, tajanglik, tunganmas Fayrat, kuprok karakatchanlik, anik imo- ishoralar va boy mimika bilan xarakterlanadi.

Sangvinik — tez paydo buluvchi va oson almashinadigan tuYFular bilan fark kiladi. Sangvinik kishi uchun xatti-karakatning barkarorligi xosdir.

Flegmatik — temperament tuYFularning sust paydo bulishi bilan xarakterlanadi: flegmatik kishini tinch kolatdan olib chikish oson emas, u karakat va gapirishda kam shoshilmaydi, mimikasi kam ifodali, karakatlari sust.

Melonxolik — temperament tuYFularning nisbatan kam xilma-xil bulgani kolda ularning sekin paydo bulishi bilan ajralib turadi: tashki tomondan tuYFular deyarli kuzga tashlanmaydi: melonxolik kishini kup narsa bezovta kilmaydi, lekin kis-tuYFular paydo bulganda u, odatda, chukur, davomli va ancha kuchli buladi. Melonxolik kishi kupincha Famgin kayfiyatda yuradi.

Savollar varakasi

1. A — kayfiyatingiz tez-tez uzgarib turadi, xursandchilik tezda xafagarchilikka kam aylanishi mumkin, achchiFingizni chikarish oson.

B — doimo xushchakchaksiz va shu kayfiyatingiz odamlarga utib turadi.

V — kamisha kayfiyatingiz bir xil, achchotingizni chikarish kiyin.

G — mudom kayfiyatingiz yomon, sizni kuldirish kiyin.

2. A — chakkon va karakatchansiz.

B — sekin va past ovozda gapirish yokadi.

V — tez va shoshilib fikringizni bildirishni xoklaysiz.

G — sekin va baland ovozda kam karakat bilan gapirasiz.

3. A — agar ishingiz yurishmasa kam boshlagan yulingizdan kaytmaysiz va boshka yulni izlaysiz.

B — ishingiz yurishmasa, tashlaysiz va boshka yulni izlaysiz.

V — ishingiz yurishmasa, xafa bulasiz va tashlab yuborasiz.

G — ishingiz yurishmasa, u yodingizdan chikadi va davom ettirasiz.

4. A — tez charchaysiz.

B — kup va oxirigacha yetkazib ishlaysiz.

V — yutuk buladigan ishni yaxshi kurasiz.

G — xar kanday ishni bajarasiz, kupincha faollik kilasiz.

5. A — tanbexni yoktirmaysiz, baxslashasiz.

B — tanbexni jim tinglaysiz, lekin yana xato kilasiz.

V — tanbexni diqqat bilan tinglab, tuzatasiz.

G — tanbexni eshitib xafa bulasiz, lekin baxslashmaysiz.

6. A — ishlashdan oldin reja tuzib, keyin ishni boshlaysiz.

B — agar ishda kiyinchilik bulsa, tezda moslashasiz (shu ishga).

V — ishga tez kirishasiz, lekin keyin kiyin bulsa, tuzatasiz.

G — ishni boshlashdan oldin uylaysiz, yokmasa, ishlamaysiz.

7. A — bir karorga kelishdan oldin uylaysiz, xayajonlanasiz.

B — bir karorga kelishdan oldin uylamaysiz.

V — bir karorga kelishingiz kiyin.

G — bir karorga tez kelasiz.

8. A — mulokotda muloyim, taktikali, xozirjavobsiz.

B — mulokotda boshlovchi, chakkonlikni yaxshi kurasiz.

V — mulokotni unchalik xush kurmayasiz, bir uzingiz bulsangiz yaxshi.

G — yolFizlikni yomon kurasiz, mulokot uchun doimo kishi izlaysiz.

9. A — xafachilikdan kattik ranjiysiz, lekin tezda unutasiz.

B — xafachilikdan kattik ranjiysiz, tez unuta olmaysiz, boshkalarga bildirishni yomon kurasiz.

V — xafachilikni tez unuta olasiz.

G — xafachilikni optimistik ravishda kabul kilasiz, tez unutasiz.

10. A — xazilni, xazil kilishni yaxshi kurasiz.

B — xazilni yaxshi kurasiz, fakat eng yakin kishingiz bilan.

V — bular-bulmas xazil kilasiz, lekin odamlar buni tushunmaydi.

G — xazil kilishni xam, xazilni xam unchalik yoktirmaysiz.

1 — Xolerik, 2 — Sangvinik, 3 — Flegmatik, 4 — Melanxolik.

I. Xolerik — kuchli barkaror, xarakatchan tip.

1. Kunimsiz va shoshkalok.

2. Uzini bosishi kiyin.

3. Chidamsiz.

4. Muammolarda keskin va t^{ri} suz.

5. Tashabbuskor va tezda bir karorga keladi.

6. Ujar.

7. Tortishuvda topkir.

8. Ishga gox berilib ketadi, gox tashlab kuyadi.

9. Tavakkalchi.
10. Kishilarga kek saklamaydi, xafa bulmaydi.
11. Suzlaganda nutki tez, extirosli.
12. Tabiati bekaror, kizishishga moyil.
13. Tajavuzkor, janjalchi.
14. Kamchilik va nuksonlarga beshafkat.
15. Yuz kurinishi ochilib-sochilib turgan.
16. Masalaga ta'sir kilish va xal kilishga kobiliyatli.
17. Doim yangilikka intiladi.
18. Xdrakatlari keskin va shiddatli.
19. Maksudga erishishga chidamli.
20. Kayfiyati tez uzgaruvchan.

II. Sangvinik — kuchli barkaror, xarakatchan tip.

1. Xushchakchak va kuvnok.
2. Ishchan, Fayratli.
3. Kupchilik xollarda boshlagan ishini oxiriga yetkazmaydi.
4. Uziga ortikcha baxo berishga moyil.
5. Yangilikni tez egallashga layokatli.
6. Kizikishi va mayli turFun emas.
7. Muvaffakiyatsizlik va kungilsizlikni yengil utkazadi.
8. X,ar xil sharoitga oson moslashadi.
9. X,ar kanday ishga zur kizikish bilan kirishadi.
10. Uzini kiziktirmagan ishdan tezda soviydi.
11. Bir ishdan ikkinchi ishga oson va tez kirisha oladi.
12. Bir xil, mashakktli ishdan kiynaladi.
13. Jamoatchi, dilcash va kungilchan.
14. Chidamli va ishchan.
15. Suzlagan nutki kattik, tez, anik, imo-ishoralari jonli xamda keskin.
16. Murakkab sharoitda xam uzini tuta biladi.
17. X,amma vaxt kayfiyati yaxshi, tetik.
18. Tez uxlaydi va tez uYFonadi.
19. Kupchilik xollarda masalani xal xilishda xayolparast va shoshxalox.
20. Asosiy masaladan chetga chixishga moyil.

III. Flegmatik — kuchli barxaror, kam xarakat tip.

1. Sovuxxon va xotirjam.
2. Ittda. batartib va sharoitni xisobga oladi.
3. Extiyotkor va andishali.
4. Kutishga, chidamga layokatli.
5. Kamgap, bexuda suzlashni yoktirmaydi.
6. Gapirganda nutxi bir xil, tekis imo-ishorasiz va xayajonsiz.

7. Chidamli va uzini tuta biladi.
8. Boshlagan ishni oxiriga yetkazadi.
9. Ishga bexuda kuch sarf kilmaydi.
10. Ish tartibi va rejimiga kat'iy amal xiladi.
11. Uzini tuta biladi.
12. Maxtovlarga befarx.
13. Kek saxlamaydi, kechirimli.
14. Uz xizixish va muammolarida xamma vaxt bir xil.
15. Bir ishdan ikkinchi ishga xiyin moslashadi.
16. Muomalasi xammaga bir xil.
17. Tartib va intizomni yaxshi kuradi.
18. Yangi sharoitga xiyin moslashadi.
19. Chidamli, sabr-toxatli.
20. Kupchilik xollarda atrofidagi voxea-xodisalarni sezmay xoladi.

IV. Melanxolik — bushang va xayolparast tip.

1. Tortinchox va uyatchan.
2. Yangi sharoitda uzini yuxotib xuyadi.
3. Notanish kishi bilan tez til topisha olmaydi.
4. Uz kuchi va imkoniyatlariga ishonmaydi.
5. YolFizlikni yaxshi kuradi.
6. Muvaffaxiyatsizliklarda uzini yuxotib xuyadi.
7. Uzi bilan uzi bulishni yaxshi kuradi.
8. Tez charchaydi.
9. Suzlaganda nutxi kuchsiz, ba'zan shivirlab xoladi.
10. Suxbatdoshining xarakteriga ilojsiz kunikadi
11. Ta'sirchan, xatto yotlashi xam mumkin.
13. Uziga va atrofdagilarga talabchan.
14. Gumonsirashga, maydakashlikka moyil.
15. G apga ta'sirchan va tez uziga oladi.
16. Xdddan tashkari tez xafa buladi.
17. X,yech kim bilan fikr olishmaydi. Kupchilikni yoktirmaydi.
18. Kamxarakat va besunakay.
19. Indamas, uta itoatkor.
20. Atrofdagilardan uzi uchun kuyinish va yordam kutadi.

Ushbu test shaxsga alokador bir kancha muxim xarakterologik sifatlarni aniklashga

Психогеометрик тест; «Кимсиз: квадрат, айлана, туртбурчак, учбурчак, зиг-заг?»

imkon beradi.

Tavsiya etilgan geometrik figuralardan kaysi biri Sizga yaqinligini belgilang va unga «1» rakami kuying. ^olganlarni xam yokishiga karab, 5 gacha baxolab chiking.

Endi Sizga xos bulgan psixologik xususiyatlar va fazilatlarni bilib oling.

Kvadrat. Xayotiy kadriyatlar: tartib, ish, an'analar, reputatsiya.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiylari- tartiblilik, intizom, uz vaktida ishlarni bajaradigan, ozoda-pokiza, konunga buysunuvchi, mexnatsevar, chidamli, tirishkok, kat'iyatli, karorlari kat'iy, suzining ustida turadigan, xalol, okil, akl bilan ish kuradigan, bosik, tejamkor, pishik.

Salbiylari-kungliga xar xil fikrlar keladigan, biryoklama, pedant, uta talabchan, mayda-chuydaga xam e'tibor beradigan, jiddiy, chidamli, kaysar, konservativ, yangilikdan chuchiydigan, fantaziyasi kambagal, pismikrok, pishik.

Uchburchak. Asosiy kadriyatlar: xokimiyat, liderlik, amal, mavke, galaba, manfaat.

Asosiy psixologik sifatlar: Ijobiylari — yashxi lider, uziga mas'uliyatlarni oladigan, xar narsada asosiy, moxiyatni kuruvchi, kuchini safarbar kila oladigan, galabaga erisha oladigan, uziga ishonchli, kat'iyatli, tavakkalchi, gayratli, tugrisuz, xissiyotlari boy, aklli.

Salbiylari-egotsentrik, egoist, nazorat kilishni yaxshi kuradigan, uzgacha

fikrlarga tokatsiz, ishga uta beriluvchanlik, xar narsadan manfaat kidiradigan, kaysar, impulsiv, beshavkat, tokatsiz, kupol, raxmsiz, achchigi tez, zaxarxanda.

Aylana. Asosiy kadriyatlar: insonlarga xizmat kilish, oila baxti va manfaati, bolalar, mulokat.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiyarlari — mulokotga extiyoj, kirishuvchanlik, xammabop, mexribon, gamxur, sadokatli, kuchli ijtimoiy intuitsiyaga ega, empatiya xissi kuchli, bagri keng, kuli ochik, xissiyotlarga beriluvchan, bosik, yuvosh, kechirimli, janjaldan yirok yuruvchi.

Salbiylari: uzgalar fikriga tobelik, betartib, uta yumshok, talabchan emas, kati'yatsiz, narsalarni ayamaydigan, lakma, sentimental, kungli bush.

Turtburchak. Asosiy kadriyatlar: uzgarish, dinamika, azart.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiyarlari — intiluvchan, yangilikni kidiradigan, kizikuvchan, yaxshi ta'lim oladigan, ziyrak, sezgir, ishonuvchan, empatiya xos, samimiy, dadil, yaxshi uyinchi.

Salbiylari: Kat'iyatsiz, karorlari mavxum, ish va suz birligi yux, yengiltak, ishonuvchan, emotsional bekaror, sodda, uziga baxosi past, lanj, unutuvchan, kechirimli.

Zigzag. Asosiy kadriyatlar: erkinlik, ijod, uzgarish.

Asosiy psixologik xususiyatlari: Ijobiyarlari — yangilik, ijodga intilish, bilishga chankoklik, galayonchi, xayolparast, optimist, kelajakka intilgan, ruxi tetik, ekspressiv, tashabbuskor, aklli.

Salbiylari: tartibsizlik, kunimsizlik, uzgaruvchanlik, individualizm, ishonchsiz, konunlarni buzuvchi, realistik karashning yuxligi, subutsiz, impulsiv, uzini namoyishkorona kursatadigan, zaxar, kesatib gapiradigan.

Yukoridagi test uz-uzini taxlil kilish malakalarini mustaxkamlaydi va uzini tarbiyalashga yordam beradi.

Nazorat savollari

1. Bolalardagi bilish jarayonlari xususiyatlari?
2. Temperament turlari xaysilar?
3. Xotira nima va uni xanday rivojlantirish yullari mavjud?
4. Shaxsni shakllanishiga ijtimoiy me'yorlarning ta'siri xanday? Uz fikringizni asoslab bering.
5. Ijtimoiy ta'sirlarning usmir tomonidan anglanilishi xususida fikringizni bayon xiling.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostiasi T.: TDPU 2017 - 264 b.
2. Goziev E. Ontogenez psixologiyasi Nazariy- eksperimental taxlil T.: Noshir 2010. - 356 b.
3. Dustmuxamedova Sh.A., Nishonova Z.T. va boshkalar Yosh davrlari va pedagogik psixologiya T.: Fan va texnologiyalar 2013 - 343 b.
4. Shapovalenko I.V. Vozrastnaya psixologiya (Psixologiya razvitiya i vozrastnaya psixologiya): uchebnik dlya studentov vuzov. - M.: Gardariki, 2007. -

2- amaliy mashg'ulot

O'quvchi shaxsining individual xususiyatlari.

Kazansevaning ukuvchilardagi fanlarga nisbatan kizikishlarini aniklashga yunaltirilgan metodikasi

Ibulim

Maktabda ukutiladigan fanlar orasidan senga eng

A. Yokadigan _____

B. Yokmaydigan _____

larini tanla

II bulim

Ushbu fanga sening munosabatingni bildiruvchi sabablarni belgila. Yetishmayotganlarini yozib tuldir.

Bu fan menga yosadi, chunki:

1. kizikarli fan
2. O'qituvchining dars utish usuli yokadi
3. Bu fanni xamma bilishi lozim
4. Bu fan kelajakdagi kasbim uchun zarur
5. Bu fan oson uzlashtiriladi
6. Bu fan uylanishga undaydi
7. Bu foydali fan xisoblanadi
8. Kuzatuvchanlik va dikkatni talab etadi
9. Chidamlilikni talab etadi
10. KDzikarli fan
11. Dustlarimga xam yokadi
12. Aloxida kizikarli faktlar mavjud
13. Ota onam uni kerakli fan deb xisoblaydilar
14. Bu fan ukituvchisi bilan munosabatlarim yaxshi
15. Bu fan ukituvchisi meni tez tez maktaydi
16. Bu fan ukituvchisi kizikarli tushuntiradi
17. Bu fanni ukisam mazza kilaman
18. Bu fandan olgan bilimlarim oliygoxga kirishda juda zarur
19. Bu fan umumiy madaniyatni oshirishga yordam beradi
20. Bu predmet atrof olam tuFrisidagi bilimlarni boyitishga yordam beradi
21. Shunchaki kizik

Bu fan menga yosmaydi, chunki:

1. Bu fan menga umuman kizik emas
2. Ukituvchining dars utituu uslubi yokmaydi
3. Bu fanni xdma bilishi shart emas
4. Bu fan kelajakdagi kasbim uchun kerak emas
5. Fanni uzlashtirish kiyin
6. Bu uylantiradigan fan emas
7. Foyda keltiradigan fan xdsoblanmaydi

8. Kuzatuvchanlik va diqqatni talab etmaydi
9. Sabr tokat talab etmaydi
10. ^izikarli fan emas
11. Dustlarimga bu fan yokmaydi
12. Fakatgina aloxdda faktlari kizik
13. Ota onam bu fanni kerakli deb xdsoblashmaydi
14. Ukituvchim bilan munosabatlarim yaxshi emas
15. Ukituvchi kamdan kam xrlatda maktaydi
16. Ukituvchi fanini kizikarli kilib tushuntirmaydi
17. Fanni ukiganda zavk olmayman
18. Fan buyicha bilimlar oliy ta'limga kirishda muxdm xdsoblanmaydi
19. Fan umumiy madaniyatni oshirishga xizmat kilmaydi
20. Bu fan atrof olam tuFrisidagi bilimlarni rivojlantirishga xizmat kilmaydi
21. Shunchaki kizik

emas III bulim

Nima maksadda ukiyapsan? Shu savolga tuFri keladigan javoblarini belgila yetishmayotganlarini tuldirib kuy.

1. Bu mening burchim.
2. Savodimni oshirishni istayman.
3. Jamiyatga foydasi tegadigan fukaro bulishni istayman.
4. Sinfimga pand berishni xdxlamayman.
5. Aklli bulishni istayman.
6. Chukur bilim soxdbi bulishni istayman.
7. Mustakil ishlashni xdxlayman.
8. Xamma kabi ukiyman.
9. Ota onam majburlaydi.
10. Yaxshi bax,o olish yokadi.
11. Ukituvchim maktashini istayman.
12. Men bilan dustlashishlari uchun.
13. Akliy bilim doiramni kengaytirish uchun.
14. Sinf rax,barimning zurligi bilan.
15. Ukishni istayman.

Natijalarni kayta ishlash.

Birinchi bulim ukuvchilarga yokadigan fanlarni aniklash uchun, ikkinchi bulim ularga yokmadigan, uchinchi bulim ukuvchi nima uchun ukiyotganini, kanday motivlari borligini (dunyo^arash, ommaviy, amaliy, shaxsiy va bosh^alar) anmlash uchun yunaltirilgan, bu javoblar asosida aloxida fanlarga va umumiy ta'lim jarayoniga nisbatan ukuvchining munosabati anmlanadi.

T. Elersning shaxsning muvaffikiyatga erishish motivatsiyasini urganish metodikasi.

Kuyida sizga 41 ta savol beriladi. Siz ularga «xa» yoki «Yuk» deb javob bering.

1. Ikkita variantdan bittasini tanlash imkoniyati bulganda, noma'lum vaktga chuzib yotgandan kura, bittasini tezrok bajarishga kirishgan ma'kul.
2. Men 100 foizga ishni yaxshi bajara olishimga ishonchim bulmasa, juda tez achchiklanaman.
3. Men ishlayotgan chogimda shunday buladiki, men butun vujudim bilan unga kirishib ketgandayman.

4. Muammoli vaziyat paydo bulganda, men oxirgilardan bulib, karor kabul kilaman.
5. Agar ikki kun katorasiga ishsiz kolsam, men uzimni kuyarga joy topa olmayman.
6. Ba'zi kunlari mening yutuklarimni urtachadan past deb baxolash mumkin.
7. Men uzimga boshkalarga nisbatan talabchanrokman.
8. Men boshkalarga nisbatan mexribonrok va gamxurrokman.
9. Men kiyin bir ishdan bosh tortganimdan sung, kupincha afsuslanib, uzimni koyiyman, chunki bilamanki, agar shu ishni kilganimda, albatta, muvaffikiyatga erishgan bulardim.
10. Ish jarayonida men biroz xordik chikarishlarga muxtoj bulaman.
11. Tirishkoklik — mendagi asosiy sifat emas.
12. Mening ishdagi yutuklarim xar doim xam bir xil bulavermaydi.
13. Meni uzim shugullanayotgan ishdan boshka ishlar uziga rom etadi.
14. Men maktashganidan kura, tanbex berishsa, kirishibrok ishlayman.
15. Men xamkasblarim meni ishchan odam deyishlarini bilaman.
16. Paydo bulgan tusiklar karorlarimni kat'iyrok kiladi.
17. Mening izzat — nafsimga tegish oson.
18. Kutarinkiliksiz ishlagan choglarimni tezda sezishadi?
19. Ishni bajarish jarayonida men boshkalarning yordamiga tayanmayman.
20. Ba'zan men xozir bajarishim lozim bulgan ishni keyinga koldiraman.
21. Odam fakat uziga ishonishi kerak.
22. Xayotda puldan xam muximrok bulgan narsalar kam.
23. Men muxim ishni bajarishim bulgan paytlarda boshka xech narsani uylamayman.
24. Men boshka kupchilikka nisbatan izzattalab emasman.
25. Ta'til nixoyasida men odatda ishga kaytishimni uylab, kuvonaman.
26. Ishlagim kelgan paytlarda, men ishni boshkalarga nisbatan yaxshirok va sifatlirok bajaraman.
27. Men tirishib, sidkidildan ishlaydigan odamlar bilan tez kirishib ketaman.
28. Men bekorchilik paytlarimda, uzimni bexalovat xis kilaman.
29. Men boshkalarga nisbatan kuprok mas'uliyatli ishlarni bajaraman.
30. Men uzim karor kabul kilishim kerak bulganda, buni sitkidildan yaxshi bajarishga intilaman.
31. Mening dustlarim meni ba'zan dangasa, deb koyishadi.
32. Mening yutuklarim ma'lum ma'noda kasbdoshlarimga xam boglik.
33. Raxbarning ra'yini kaytarish besamara ish.
34. Ba'zan kanday ishni bajarayotganligingni xam bilmaysan.
35. Ishim yurishmaganda, men betokat bulib kolaman.
36. Men odatda uz yutuklariga kam axamiyat beraman.
37. Boshkalar bilan xamkorlikda ishlaganimda, mening ishim boshkalarnikidan samaralirok buladi.
38. Kupgina boshlab kuygan ishlarimni oxiriga yetkazmaganman.
39. Men ish bilan unchalik band bulmagan odamlarga xavas kilaman.
40. Men xukmronlikka va amalga intilgan odamlarga xavas kilmayman.
41. Men uzimning xakligimga ishonsam, xakikatni isbot kilish uchun xar narsaga borishga tayyorman.

Kalit:

Siz kuyidagi savollarga «xa» deb javob bergan bulsangiz, 1 baldan olasiz: 2, 3, 4,

5, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 37, 41. Yana 1 baldan kuyidagi savollarga «Yuk» deb javob bergan bulsangiz olasiz: 6, 13, 18, 20, 24, 31. 36, 38, 39. Tuplagan ballarni xisoblab chiking.

Natija:

I baldan 10 balgacha: Sizdagi muvaffakiyatga motivatsiya past;
II baldan 16 gacha: motivatsiya darajangiz urtacha;
17 baldan 20 balgacha: motivatsiya darajangiz anchagina yukori;
21 baldan ortik bal: yutukka nisbatan motivatsiya Sizga juda yukori.

Test: «O‘zgalarni tinglay olasizmi?»

^uyida berilgan savollarga berilgan javoblarning uzingizga mosini tanlab belgilang.

1. Sizningcha suxbatlashishdan maksad nima?
  - a) Suxbatdoshni yaxshirok urganish
  - b) Biror masala buyicha uz fikrini bildirish
  - v) fikr almashinish va muxokama kilish.
2. Sizga bolalar «Bulutlar kaerda uxlaydi?», «Buvilar kichkina bulishganmi? » tarzida savollar berishadimi?
  - a) xa, tez-tez.
  - b) Xech kachon.
  - v) Ba’zan
3. Ertalab itttga. yoki ukitttga. ketayotib, kushik xirgoyi kilasizmi?
  - a) xa, doimo bir xil ashulani
  - b) xa, odatda x,ar xil ashulani
  - v) yuk, xech kachon
4. Yetilish oxirida ma’ruzachiga savollar berasizmi?
  - a) xa, doimo nimanidir surashga tugri keladi
  - b) ba’zan, uning fikri bilan kushilmaganimda
  - v) xech kachon
5. Dustingiz yoki kasbdoshingiz bilan suxbatlashgandan sung usha muammo yuzasidan uz karashlaringizni uzgartirganmisiz?
  - a) kupincha shunday buladi
  - b) ba’zan
  - v) xech kachon
6. Kim bilandir suxbatlashayotganda:
  - a) kuprok siz gapirasiz

b) kuprok suxbatdoshingiz gapiradi

v) ikkalangiz teng gapirasiz

7. Narxi bir xil bulganda siz nimani xarid kilishni afzal kurasiz?

a) kitobni

b) diskni

v) kinoga pattani

8. Sherigingiz Sizga alokasi bulmagan uz muammosi xususida gaplashmokchi.

Siz nima deb uylaysiz?

a) «kimmatli vaktni yukotdim-a»

b) «endi unga ta'sirim kuchlirok buladi»

v) «unga yordam beryapman»

9. ^uyidagi juumlalarning kay biri sizning nuktai nazaringizga tuFri keladi?

a) ayni muammo yuzasidan mutaxassisgina anik fikrga ega bulishi mumkin;

b) chiroyli gapirishni bilgan odam xrqlagan mavzusida xam gapirishi mumkin.

v) kupincha mutaxassislarga uz muammolari va FOyalarini bayon etish uchun

notiklik malakasi yetishmaydi.

10. Suxbat choFida xayolingiz chalFib ketsa, nima kilasiz?

a) gapirayotganni tuxtatib, usha yerni kaytarishni surayman

b) suxbat oxirida surash uchun uzim uchun noanik joyni eslab kolaman

v) umuman menga xamma narsa ayon.

11. Ertalab radio orkali eshitgan axborot yoki kushikni kaytara olasizmi?

a) xa, doimo

b) xa, lekin esga tushirish uchun vakt kerak

v) eslay olmayman

12. Estrada kushikchisida sizga kuprok nima yokadi?

a) ovozi

b) tashki kurinishi

v) saxnada uzini tutishi

13. Konsertlarga tushish siz uchun:

a) konikish xosil kiladigan xodisa

b) kup katori bulish

v) yaxshi kurgan xonanda bilan uchrashuv

14. Siz mexmondasiz, u yerda sizdan boshka yana 5-6 kishi bor. Siz gap

boshlaganingizda, kupincha:

- a) sizni xech kim tinglamaydi
- b) xamma sizga maxliyo buladi
- v) siz suxbatning tashabbuskori emassiz.

15. Siz jamiyatda ruy berayotgan barcha xodisalardan xabardorsiz. Chunki siz: a) muntazam televizor kurasiz

- b) radio eshitasiz
- v) gazeta ukiysiz.

Ballarni xisoblash:

Savollar	Javoblar			Savollar	Javoblar		
	A	B	v		a	b	v
1	2	1	3	9	1	2	3
2	3	1	2	10	3	3	1
3	2	3	1	11	3	2	1
4	2	3	1	12	3	1	2
5	2	3	1	13	3	1	2
6	1	2	3	14	2	3	1
7	3	1	2	15	3	3	1
8	1	2	3				

Ballarni kushib chiking.

15-20 ball. Siz uzgalarni tinglamaysiz. Balki siz uzgalarni tinglashdan oladigan foydaning kadrini bilmassiz, lekin siz bilim va tajriba uchun bu ishning foydasini bilishingiz zarur.

25-30 ball. Siz urtacha tinglovchisiz. Siz uchun suxbat ma'lumot manbai va mulokot uchun yetarli asos emas. Sizdan kup narsani urganish mumkin, lekin uzingiz xam boshkalardan kup narsa olishingiz mumkinligini, tankid va e'tirozlar xam foydali ekanligini unutmang, kuprok boshkalarni tinglang.

35-45 ball. Sizda noyob sifat — uzgalarni tinglash va meyorida gapirish bor. Siz bilan suxbatlashish juda yaxshi, chunki suxbatdosh sizdan doimo naf oladi. Siz

uzgalarning xolatlarini tushunishga xam moyilsiz, ana shu noyob sifatni saklang.

V. Gerbachevskiy so'rovnomasi (shaxs motivatsiyasi)

F.I.O. _____

Sana _____ Yoshi _____

Kasbi, ixtisosligi _____

V. Gerbachevskiy so'rovnomasini to'ldirish bo'yicha yo'riqnoma

So'rovnomada keltirilgan har bir fikr-mulohazani diqqat bilan o'qib chiqib, o'zingizning faoliyatingiz nuqtai nazaridan har biri bilan qanchalik roziligingiz darajasini quyidagi mezonlarda belgilang:

- fikrga to'la qo'shilasiz - + 3;
- shunchaki qo'shilasiz - + 2;
- har qalay qo'shilsa bo'ladi - + 1;
- umuman qo'shilmaysiz - -3;
- qo'shilgingiz kelmadi - - 2;
- qo'shilmasliklik ehtimoli ko'proq - -1;
- unisi ham, bunisi ham emas, nima deyishni bilmaysiz – 0.

Javobingiz qilgan va qilayotgan ishlaringiz, faoliyat xususidagi o'ylaganingizga mos kelishiga qarab raqamlarni belgilang. Boshladik:

№	Mulohaza-fikrlar	Javob berish shkalasi
1.	Bir narsalarni o'rganaverish jonimga tegdi	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
2.	Oxirgi paytlarda men juda qattiq ishlayapman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
3.	Men nimaga qodirligimni to'la ko'rsatmoqchiman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3

4.	Hamma mining yanada yuqori ko'rsatgichlarga erishimni ho'xlayapti	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
5.	Men hamisha boshlagan ishim nima bilan tugashigiga qiziqaman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
6.	Toshshiriq juda qiyin ekan	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
7.	Men mashg'ul bo'lgan ishi nazarimda hech kimga kerak emas	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
8.	Men yutuqlarim boshqalarnikidan yomon emasmikan, deb havotirlanaman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
9.	Men tezroq odatda bajarayotgan yumushlarimga kirishib ketishni istayman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
10.	Menimcha, qilayotgan ishim yuqori natija beradi	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
11.	Bu vaziyat menga noxushlik keltirsa kerak	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
12.	Yaxshi natijalarga erishganing sayin yutuqlarni yanada yuqori bo'lishiga intilaverasan	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
13.	Men anchagina tirishqoqman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
14.	Menimcha etishayotgan yutuqlarim tasodifiy emas	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
15.	Vazifa unchalik qiziqarli emas ekan	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
16.	Men o'z oldimga o'zim vazifalar qo'ya olaman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
17.	Men natalarim qanday bo'lar ekan, deb xavotirlanaman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
18.	Men kuch-quvvatga to'lganman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
19.	Men bundan ortiq yutuqqa erishmasam kerak	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3

		3
20.	Ushbu vaziyat men uchun juda ahamiyatli	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
21.	Men bundanda qiyin maqsad va vazifalar qo'yishni istayman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
22.	Men uchun yutuqlarim baribir ahamiyatsiz	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
23.	Ishlaganing sari, ish yanada jozibali bo'laveradi	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
24.	Men bu ishni deb "jonimni Jabbor"ga berishni istamayman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
25.	Menimcha ishning unumi bo'lmasa kerak	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
26.	Ming harakat qilmayin, natija yaxshi bo'lmaydi	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
27.	Mana shu ishdan boshqa har qanday boshqa ish bilan mashg'ul bo'lishni xohlardim	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
28.	Topshiriq anchagina yengil	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
29.	Men bundan yuqoriroq natijaga erishishga qodirman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
30.	Maqsadga yetishish qanchalik mushkul bo'lsa, unga erishish istagi shunchalik kuchli bo'laveradi	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
31.	Men maqsad yo'lidagi barcha qiyinchiliklarni yengishimga ishonaman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
32.	Boshqalarnikiga solishtirganda mening natijalarim qanday bo'lishiga unchalik qiziqmayman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
33.	Men topshiriq bo'yicha ishga berilib ketibman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
34.	Men yomon ishlashdan qochishga harakat qilaman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3

35.	Men o‘zimni mustaqilday his qilaman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
36.	Men o‘z vaqtim va kuchimni zoe ketkazayotganga o‘xshayman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
37.	Men arang ishlayapman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
38.	Men o‘z ish qobiliyatim nimalarga yetishini bilishni xohlayman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
39.	Men o‘z yutuqlarimning o‘ta samarli bo‘lishini istayman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
40.	Maqsad yo‘lida nimiki lozim bo‘lsa, qilaman	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
41.	Mening ishim sira yurishmaydiganday tuyuladi	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3
42.	Sinov – lotareya o‘yiniday gap.	- 3 - 2 - 1 0 + 1 + 2 + 3

So‘rovnoma asosida shaxs tizimini tashkil etuvchi motivatsion komponentlarni aniqlash kaliti

№	Motivatsion xususiyatlar tizimi	Fikr-mulohazaning №	ballar
1.	Ichki motiv	15, 23, 33	
2.	Bilish motivi	5, 22, 38	
3.	Mag‘lubiyatdan qochish motivi	11, 17, 34	
4.	Raqobatchanlik motivi	8, 32, 39	
5.	Faoliyatni almashtirish motivi	1, 9, 27	
6.	O‘zini hurmat qilish motivi	12, 21, 30	
7.	Yutuqlarning qadrlanishi motivi	7, 20, 36	
8.	Topshiriqning qiyinligi	6, 28	
9.	Iroda kuchi	2, 13, 37	
10.	Erishilgan natijalarni baholash		

	darajasi		
11.	O‘z imkoniyatlarini baholash	18, 31, 41	
12.	O‘z kuchini safarbar qila olish darajasi	3, 24, 40	
13.	Kutilayotgan natijalar darajasi	10, 25	
14.	Natijalarning qonuniyligi	14, 26, 42	
15.	Tashabbuskorlik	4, 16, 35	

Izoh: yulduzcha bilan belgilangan fikrlarlar tartib raqami ballarni teskarisiga hisoblashni bildiradi.

Javoblarni ballarga aylantirishning to‘g‘ri va teskari hisoblash qoidasi

O‘tkazish	Javoblar uchun shkala						
	- 3	- 2	- 1	0	+ 1	+ 2	+
				3			
To‘g‘ri o‘tkazish	1	2	3	4	5	6	7
Teskari	7	6	5	4	3	2	1

Natijalarni tahlil qilish va izohlash.

So‘rovnomadagi savollarga javob berish jarayonida shunday muammoli vaziyatlar aniqlanadiki, ular orqali shaxsning bilish, ijtimoiy, o‘zini anglash, o‘ziga hurmatini oshirishga aloqador ehtiyojlari o‘rganiladi.

Test. «Mulokotga kirishuvchanlik».

Quyida berilgan 16 savolga «xa», «yuk», «ba'zan» deb javob bering:

1. Sizni amaliy uchrashuv kutmokda. Uni betokatlik bilan kutasizmi?
2. Sizni biror kasallik xoldan toydirmaguncha, vrachning oldiga borishni orkaga suravermaysizmi?
3. Sizni biror mavzudagi axborot bilan yigilish, majlis va shunga uxshash tadbirda ma'ruza bilan chikish topshirigi xavotirga soladimi?
4. Sizga ilgari bormagan shaxringizga safarga borib kelishni taklif etishdi. Shu safarga bormaslik uchun bor imkoniyatni ishga solasizmi?
5. Uzingizdagi xissiy kechinmalar bilan kimlar bilandir urtoklashishni yaxshi kurasizmi?
6. Kuchada sizga notanish odam biror iltimos bilan murojaat kilsa, sizning gashingiz keladimi?
7. Siz «Otalar va bolalar» muammosi borligi va turli avlod vakillarining bir-birlarini tushunishlari kiyinligiga ishonasizmi?
8. Tanishingizga bir necha oy avval olgan karz pulini eslatishga uyalasizmi?
9. Oshxona yoki restoranda sizga yokmaydigan taom berishdi, idishni chetga surib, achchigingiz kelganini yashira olasizmi?
10. Begona odam bilan yolgiz kolganingizda, u birinchi bulib gap boshlasa, Sizga

javob kaytarish malol keladimi?

11. Siz turli yerlarda odamlarning uzun navbatda turishganini kursangiz, tokatingiz tok buladimi. Navbatda turib kutishdan kura, uz niyatingizdan voz kechishni afzal kurasizmi?

12. Biror janjalli vaziyatni muxokama kilishi kerak bulgan komissiyaning a'zosi bulishdan kurkasizmi?

13. Sizda biror adabiyot, san'at va madaniyat asarlarini baxolashning sof individual mezonlari bor va bu borada boshkalarning fikrini kabul kilmaysiz. Shundaymi?

14. Sizga juda tanish bulgan masala buyicha boshkalarning notugri fikrlarini tasodifan eshitib kolsangiz, indamay kuya kolasizmi?

15. U yoki bu masalada yordam berishingizni surashsa, siz bundan ogrinasizmi?

16. Uz nuktai nazaringizni ogzaki bayon etgandan kura, uni yozma tarzda ifodalashni afzal kurasizmi?

Endi ballarni xisoblang:

«xa» — 2 ball, «ba'zan» — 1 ball, «yuk» — 0. Shu tarzda ballarni kushib chikkach, odamlarning kaysi toifasiga kirishingizni bilib olasiz.

14-18 ball. Sizning mulokatga kirittuvchanligingiz yaxshi, urtacha. Siz kup narsaga kizikasiz, boshkalarni bajonidil tinglaysiz, uzgalar fikriga sabr- tokatlisiz, uz fikringizni bosiklik bilan izxor etasiz. Begonalar bilan uchrashuvga borish siz uchun unchalik noxush emas, lekin shovkin-suronli davrani yoktirmaysiz, odamlarning sergapi sizga yokmaydi.

9-13 ball. Siz muloqatga kirishuvchansiz. Kizikuvchan, sergap, turli masalalarda o'zgalar bilan gaplashishni yaxshi ko'rasiz. Yangi odamlar bilan tanishish, davraning dikkat markazida bo'lishni yoktirasiz. o'zgalarning iltimoslarini bajarmasangiz xam kabul kilaverasiz. Achchigingiz tez, lekin tez soviysiz. Sizga sabr-tokat, kiyinchiliklar bilan tuknashganda jasorat yetishmaydi. Lekin astoydil xoxlasangiz, uzingizni yon bermaslikka kundirishingiz mumkin.

4-8 ball. Sizning mulokat malakangiz yomon emas, siz barcha ishlarning guvoxi bulib yurasiz. Munozaralarda katnashishni yaxshi kurasiz, biror masala yuzasidan yuzaki tasavvurga ega bulsangiz xam, uz fikringizni aytilishni xoxlaysiz. Ishni oxiriga

olib bora olmasangiz xam xar kanday ishni boshlayverasiz. Shuning uchun xam raxbarlaringiz va kasbdoshlaringiz sizdan xavotirda bulishadi. Bu xakda uylab kuring.

3 va undan kam ball. Sizning kommunikativ malakalaringiz yaxshi emas, siz sergapsiz, xar narsaga aralashaverasiz. Uzingiz umuman bexabar bulgan narsalar xususida xam fikr yuritaverasiz. Ixtiyorsiz tarzda turli ziddiyatlar va janjallarning ishtirokchisiga aylanib kolasiz. Jizzaki, salga xafa buladigan odatingiz bor, shuning uchun odamlar siz bilan chikisha olmaydilar. Uzingizni tutish, sabr-tokatli bulish uchun odamlarga xurmat bilan karashga urganing. Kolaversa, uz sogligingiz xakida kayguring, chunki bunday xayot tarzi izesiz bulmaydi, asablaringiz charchab kolishi mumkin.

Xulq – atvori og‘ishgan bolalarning ota – onalari uchun

A N K Ye T A.

2- amaliy mashg‘ulot

Yetakchining muloqot madaniyati

Yetakchi shaxsining kommunikativ va tashkilotchilik moyilliklari diagnostikasi metodikasi

Ko‘rsatma: quyidagi savollarga javob bering, savolga «ha» deb javob bersangiz tegishli tartib raqami oldiga «+» belgisini, «yo‘q» deb javob bersangiz «-» belgisini qo‘ying.

Savollar.

1. Doim suhbatlashib turadigan do‘stlaringiz ko‘pmi?
2. Ko‘p hollarda do‘stlaringizni o‘z fikringizga og‘dira olasizmi?
3. Do‘stlaringizdan biri sizni ranjitsa, uzoq vaqt xafa bo‘lib yurasizmi?
4. Murakkab vaziyatlarda o‘zingizni o‘nglab olishingiz doim qiyin kechadimi?
5. Har xil yangi odamlar bilan tanishishga intilasizmi?
6. Ijtimoiy faoliyat bilan shug‘ullanish sizga yoqadimi?
7. Vaqtingizni odamlar bilan emas, ko‘proq kitob o‘qish bilan yoki boshqa ishlar bilan o‘tkazishni yoqtirishingiz rostmi?
8. Biror maqsadga erishish yo‘lida oldingizda to‘siqlar paydo bo‘lsa,

niyatingizdan tezda voz kechasizmi?

9. Yoshi sizdan ancha katta bo'lgan odamlar bilan oson aloqa o'rnatish 57

10. Do'stlaringiz bilan har xil o'yinlar, ko'ngilochar tadbirlarni uyushtirishni yaxshi ko'rasizmi?

11. Yangi jamoaga qo'shilib olishingiz qiyinmi?

12. Bugun bajarilishi mumkin bo'lgan ishlarni tez – tez ertaga qoldirib turasizmi?

13. Notanish odamlar bilan oson aloqa o'rnatish olasizmi?

14. Do'stlaringiz sizning fikringizga monad ish qilishini talab etasizmi?

15. Siz uchun yangi bo'lgan jamoaga qo'shilib ketishingiz qiyinmi?

16. Do'stlaringiz o'z majburiyatlarini, vazifalarini bajarmaganda, ular bilan «san - man»ga bormasligingiz rostmi ?

17. Imkoniyat bo'ldi deguncha yangi odam bilan tanishishga, suhbatlashishga intilasizmi?

18. Muhim masalalarni hal etishda, ko'pincha tashabbusni o'z zimmamizga olasizmi?

19. Atrofdagilar g'ashingizga tegadimi, yolg'iz qolishni xohlaysizmi?

20. Notanish joyda o'zingizni tez o'nglab ololmasligingiz rostmi?

21. Doim odamlar orasida bo'lish sizga yoqadimi?

22. Boshlagan ishni oxiriga yetkaza olmasangiz asabiylashasizmi?

23. Biror yangi odam bilan tanishmoqchi bo'lganingizda, sizda uyalish, tortinish hislari paydo bo'ladi?

24. Do'stlaringiz bilan ko'p so'xhatlashishdan charchaysizmi?

25. Jamoa bo'lib o'ynaladigan o'yinlarni yoqtirasizmi?

26. Do'stlaringiz manfaatlariga tegishli masalalarni hal etishda tez – tez tashabbuskor bo'lib turasizmi?

27. Siz unchalik yaxshi tanimaydigan odamlar davrasida o'zingizni ishonchsiz his etasizmi?

28. Kamdan kam hollarda fikringiz to'g'ri ekanligini isbotlashga urinasizmi?

29. Sizningcha, notanish odamlar guruhiga ko‘tarinki kayfiyatni olib kirish osonmi?
30. Ijtimoiy faoliyatda ishtirok etasizmi?
31. Tanishlaringiz soni ozgina bo‘lishiga intilasizmi?
32. Do‘stlaringiz sizning fikringizga qo‘shilmasa, baribir uni isbotlashga urinasizmi?
33. Notanish odamlar jamoasida o‘zingizni erkin his etasizmi?
34. Turli tadbirlarni tashkil etishga jondildan kirishasizmi?
35. Ko‘pchilik oldida so‘zlayotganingizda o‘zingizni erkin his etasizmi?
36. Turli uchrashuvlarga tez – tez kech qolib turasizmi? 37. Do‘stlaringiz sizning fikringizga qo‘shilmasa, baribir uni isbotlashga urinasizmi?
38. Ko‘pincha do‘stlaringiz diqqat – e‘tibori markazida bo‘lib turasizmi?
39. Notanish odamlar bilan suhbatlashganingizda ko‘pincha o‘zingizni noqulay his etasizmi?
40. Do‘stlaringizning katta davrasida o‘zingizni ishonchli his etishingiz rostmi?

Hurmatli ota – onalar!

Sizlardan quyida keltiriladigan ushbu anketa savollariga javob berishingizni so‘raymiz. Bolalarning xulqidagi o‘zgarishlar tez –tez yuz beradi, ular hayotning salbiy ta’sirlarini tez o‘zlashtirishlarini yaxshi bilasiz. Vaqt o‘tgan sari bunday xatti –harakatlarni oldini olish qiyinlashadi. Farzandlarimizning baxtsiz holatlarga tushib qolishini oldini olish yaxshidir.

Sizlarni javoblaringiz bolalar va o‘smirlar xulqidagi og‘ishlarni sabablarini aniqlash, ularni oldini olish chora – tadbirlarini belgilashga yordam beradi. Bu esa farzandlaringizni baxtsizlikdan xalos etishga qo‘ygan qadamingiz bo‘ladi.

Marhamat qilib, savollarni o‘qib, ularga javob bering. Savollardan sizga mos keladiganlarini aylana ichiga oling. Javobingiz uchun oldindan raxmat!

1. Qaysi xulq – atvor shakllarini me’yordan chetga chiqish deb hisoblaysiz?

1. *O‘quv muassasasidagi xulq – atvor qoidalarini buzish (darslarni qoldirish, darslardan qochish, topshiriqlarni bajarishdan bo‘yin tovlash)*

1. Uydan qochib ketish
2. qo‘pollik
3. alkogol ichimlik iste‘mol qilish
4. chekish
5. jinsiy hayotga erta qadam qo‘yish
6. bezorilik
7. boshqalarni jabrlash
8. o‘g‘rilik
9. bo‘ysunmaslik, kattalarni mas‘haralash
10. “jalb etuvchi” kiyimlar kiyish, soch turmaklash
11. taqinchoqlar taqish
12. tanani jarohatlovchi janjal qilish
13. narkotik iste‘mol qilish
14. yana nima_____

2. *Ulardan qaysi birlari sizning bolalaringiz tengdoshlari orasida yoki sizni farzandingizda keng tarqalgan deb hisoblaysiz (birinchi savoldagi mos keluvchi raqamlarni sanab o‘ting)*_____

3. *Sizfarzandingiz uchun kuniga qancha vaqt sarflaysiz?*

1. bir soatdan ortiq emas
2. 2-3 soat
3. 4-5 soat
4. 6-8 soat
5. 8 soatdan ortiqroq
6. javob berishga qiynalaman

4. *Sizning farzandingiz o‘qishdan bo‘sh vaqtda nima bilan mashg‘ul?*_____

5. *Siz, xulq – atvorda og‘ishning asosiy sababi nima deb o‘ylaysiz?*

1. kuchli taasurol qoldirishga intilish
2. bolaning kasallanishi
3. bolada qo'zg'alishning ortib ketishi, o'zini nazorat qila olmaslik
4. oiladagi noqulay vaziyatlar
5. mustaqillik va erkinlikka intilish
6. murakkab pedogogik vaziyatlarni hal etishda ota – onalarning

bilimlarini yetishmasligi

7. o'qishdan orqada qolish
8. tengdoshlari tomonidan ehtiyotsizlik
9. kattalarni bolalardagi qiyinchiliklarni tushunmaslik
10. bolaning o'ziga ishonchining yetishmasligi
11. bolalar qobiliyatini kattalar tomonidan salbiy baholanishi
12. hayotda har xil stressli holatlarni kechishi
13. bolaning hayotida ijtimoiy – iqtisodiy zo'riqishlarning uchraganligi
14. zo'rlash, qattiqqo'llik, jazolamaslik
15. ota – onalarning haddan ortiq bandligi
16. ota – onalar bilan nizolashuv
17. ota – onalar tomonidan (pedagoglar) cheklashlarning ko'pligi
18. oiladagi janjallar
19. yana nima_____

6. *Farzandingiz xulq – atvorida o'zgarish bo'lgan hollarda qaysi*

mutaxassislariga murojaat qilgansiz?

1. guruh rahbari
2. kollej (maktab) psixologi
3. psixoterapevt
4. voyaga yetmaganlar bilan ishlovchi inspektor
5. shifokor
6. mustaqil tuzatganman
7. yana kimga_____
8. javob berishim qiyin

7. *Sizni farzandingiz tarbiyasi qiyin bolalar davrasiga tushib qolishidan havsiraysizmi?*

1. ha
2. yo‘q
3. javob berishga qiynalaman

o‘zingiz to‘g‘ringizda bir necha ma’lumot bersangiz:

Yoshingiz _____

Ma’lumotingiz _____

Kasbingiz yoki mashg‘ulotingiz _____

Yashash manzilingiz _____

Oilangizda nechta farzand bor _____

Nazorat savollari

1. O‘qituvchilarni fanlarga nisbatan kizikishlari nimalarda namoyon buladi?
2. O‘qituvchi va o‘kuvchi o‘rtasidagi munosabatlarni muvozanatga keltiruvchi omillarni belgilang.
3. Agressiya, xavotirlanish tushunchalariga ta’rif bering.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi T.: TDPU 2017 - 264 b.
2. Goziev E. Ontogenez psixologiyasi Nazariy- eksperimentam tax,lil T.: Noshir 2010. - 356 b.
3. Dustmuxdmedova Sh.A., Nishonova Z.T. va bosh^alar. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya T.: Fan va texnologiyalar 2013 - 343 b.
4. Shapovalenko I.V. Vozrastnaya psixologiya (Psixologiya razvitiya i vozrastnaya psixologiya): uchebnik dlya studentov vuzov. - M.: Gardariki, 2007. - 349 s.

Mikrokeyslar

Mikrokeys-1

“... IX sinfda bizga yangi ukituvchi keldi, u bizning sinf raxbarimiz buldi. Bizning sinfimiz maktabdagi eng yaxshi sinf xisoblanardi. Avvalgi sinf raxbarimizning raxbarlik uslubi-demokratik uslub edi. Jamoada kayfiyat doimo tetik edi. X, is-tuYFu nekbinligi xammaga xos edi. Men T.V. sinfdagi “yulduzlar”ni ajratib kursatmasdi demokchi emasman. Yuk, bizning sinfimizda uchta peshkadam bor edi. T.V. ularga tayana olar, ularning ta’siridan foydalanib, intizom va jamoa uyushkokligini mustaxkamlardi. Lekin uning kimnidir yoktirmaganligini eslay olmayman. U xammani xis etar, xammani ajratib kursatishga intilar edi. Ishonch maslaxat berish, axborot uningn raxbarligini asosiy shakllari edi. TuFri buyruklar xam bulardi, lekin bu buyruklar undan emas, sinf faollaridan chikkan bular edi. IX sinfgacha bizda yana ana shunday muxit bulgan edi. 8 sinf oxirlaridayok biz T.V. ketayotganligini bilardik. X, amma xafa xamma chukur kaYFuda edi.

S.A. bilan birinchi tarbiyaviy soatimiz kizFin utdi. Biz maktabdagi bundan keyingi yillarimiz xakida gapirdik - bu suxbatda barcha faol ishtirok etdi. Biz bu ikki yil unutilmas bulishini xoxlardik, albatta. S.A. bizlarga “Oltin toFlar” va’da kildi. Biz u yerga bu yerga boramiz deb katta va’dalar berdi. Biz bu ikki yilni eslab kolishimiz kerakligini va shu kabi gaplarni gapirdi. Tarbiyaviy soatda biz sinf yetakchisi bilan bolalardan tushadigan takliflarni puxta uylashni topshirishga karor kildik. X, ar bir sektorga (ukuv ommaviy madaniy) bir yilga muljallangan ish rejasini uylab kurishni topshirdik. Lekin oradan ikki uch kun utgach S. A. darsdan keyin sinf faollarini olib kolib bizni 9 sinfning bir yilga muljallangan ish rejamizni ukib berdi, vaxolanki bolalardan kutiga (fikir muloxazalar bildirilgan yozuvlar bitilgan koFOZ tashlanadigan maxsus joyga) xali takliflarning tushishi davom etayotgan edi biz iztirobda edik. Lekin S.A. tashabbuskorlik bilan shugullanish yetar, 9 A sinfning rejasi bor, bizniki esa xali xam yuk, ishga shunday munosabatda bulsak (u taklif yozilgan KOFOZlarni nazarda tutayotgan edi) yana yarim yil rejasiz yuramiz dedi. Biz norozilik bildira boshladik. Lekin bunga javoban bu yillarda xarakteristikalar xakida xam uylab kurish kerak degan duk-pupisani eshitdik. Biz bu majlisdan garang bulib tarkaldik. Bizga bizni aslo

kiziktirmaydigan bir talay tadbirlarni tikishtirishgani nafratimizni kuzfatardi. Sinf burchaklari kurigi oldidan S.A. shaxsan uzi redkollegiyamiz tayyorlagan sinf burchagini kaytadan ishlab chikdi. Eskisi guyo chiroyli emas, u esa uni chiroyli kilgan emish. Bizga alam kilardi S.A. ashaddiy avtoritar raxbar edi. Xozir men u sinfimizning kuchli ekanligini uzini -uzi boshkarish rivojlanganligini jamoa tarkib topganini bila turib nega bunday ish tutgan ekan deb uylayman. Balki uz obrusini yukotib kuyichtdan kurkkandir. Uning davrida sinf pozitsiyasini berib kuyib eng yaxshisi bulmay kolishdan chuchigandir. S.A. eng kup ana shundan kurkkan. Biz jamoat ishida bizga kizikarli bulgani uchun emas, birinchi urinda kuldani boy bermaslik uchun ishtirok etishimiz kerak edi. Biz "Kuzgi balga tayyorgarlik kuritttda. u bizning maktabdagi sunggi balimiz bulgani uchun emas, balki bu yakun chikarishda xisobga olinish uchun faol ishtirok etishimiz kerak" edi. Biz bu birinchi urinni xatto juda yomon kurib koldik. S.A. kelishi bilan jamoadagi kayfiyat xam uzgardi. Bizda kichik bolalarga xos bulgan atayin teskari ish kilish istagi paydo buldi. Sinfda tula lokaydlik xukm sura boshladi demochi emasman lekin avval mavjud bulgan Fayrat shijoat umidvorlik yuk edi. Avallari kizikarli baxslar tarbiyaviy soatlar bular edi. Endi esa juda zerikarli bulib koldi. Tarbiyaviy soatda 10-15 minut pand nasixat kilinadi. 10 sinfda siyosiy soatlarni sinf raxbari utkazadi. Xamma sinf ichki tadbirlardan sovidi, lekin biz maktab tadbirlariga tayyorgarlik kurayotganimizda sinf xayajonga tushar edi. Bizning durustgina kizlar raks guruximiz bor edi, uFil bolalarimiz esa maktab ansambilida katnashishar edi. Biz kechkurunlari repititsiyaga tuplanar edik, ayni paytda deyarli butun sinf yiFilar edi, chunki xammaga ish yetarli bular edi. Bu yerda S.A. bulmasdi. Bizlarning xammamizda 10-sinfidagi yangi yil muxrlanib koldi. Uni ssenariydan tortib archa uyinchoklarigacha uzimiz tashkil etgan edik. Shunday kilib, umuman gapirganda jamoadagi kayfiyat barkaror emas edi, biz sinf tadbirlariga lokayd karab sinfdan tashkarida faollikka intilardik.

Biz maktabdagi dustlarimiz bilan uchrashamiz, utmishni, maktabni eslaymiz. Xatto xozir, katta odamlar bulib kolganimizda xam biz sinf raxbarimiz S.A. ni biz bilan aloka boFlay olmagani uchun xar kalay koralaymiz. TuFri, biz xam yosh bola emas edik, lekin ruy bergan narsalarning kupida u aybdor edi. **Savollar.**

1. Guruxdagi ijtimoiy muxit nimalarga bo'lik?
2. Jamoada ukuvchilarni jipslashtirish uchun pedagog kanday yul tutishi lozim?
3. Uz javoblaringizni kuyidagi jadvalda umumlashtiring:

Muammo	Muammoning sabablari	Muammoning yechimi

Mikrokeys-2

“..Tasniflash uchun olingan jamoaning rivojlanishi jun emas. BoshlanFich maktabdagi raxbarlikning demokratik usuli 4-sinfda avtoritar usul bilan almashdi. Bizda Yangi sinf raxbari - matematika muallim paydo buldi. U o‘kuvchilarni juda katik tutib turishga odatlangan edi, tarbiyaviy soatlar pand nasixat soatlariga aylandi. O.I. ning umumiy madaniy darajasi urtachadan pastrok edi. U kiz bolani doskaga chikarib, uning kuylagi etagining bir chekkasini kutarishi va ayni paytda: “X,amma yoFingni kora kuya kilibsanku. Bunday kalta kuylakda yurib buladimi axir? Uzingiz uylab kuring,bu yerda uFil bolalar utirishgan bulsa, u esa ...”-deyishi mumkin edi.

O.I. ning fanni bilishi xam unchalik emas edi. 7-8 sinflardayok bolalar kupincha maktab olimpiadalarida uzlari yecha olmagan masalalarni olib kelishardi va O.I. ularni yecha olmasdi. 9-sinfda yangi matematika ukituvchisiga biz bilan juda kup shuFullanishiga tuFri keldi , chunki u dars berayotgan fanni deyarli bilmas edi...

Yillar o‘tdi. Biz endi kup narsalarni anglab yetishga urinamiz, kupgina maktab murabbiylarini minnadorchilik bilan eslaymiz. Lekin xech kim, xatto uning sobik “erkatoylari” xam O.I.ni iztirobga tushmay eslolmaydi.

4-sinfga kelganimizda biz bir butun narsa edik. Endigina pioner otryad tuzilgan, biz xakikiy xayot bilan yashashni xoxlar edik. Lekin afsus bular xozircha ruyobga chikmadi... Dastlabgi paytlarda biz boshlaetich sinflarda ukitgan ukituvchimiz - sinfimizda ruy berayotgan vokelardan juda istirobga tushadigan ajoyib inson, tajribali pedagog xuzuriga borib turar edik. Lekin bu yangi sinf raxbariga yokmas edi. 4-sinfdan

6-sinfgacha biz biron marta balsa xam sinf ishlarini manfaatdorlik bilan muxokama qilgan xolni eslay olmayman. X,ar doim fakat sinf raxbari gapirar, biz esa sukut saklar edik. Bizning sinfimiz kuchli edi, deyarli xamma yaxshi ukirdi. Agar ayrim bolalar xakida gapiradigan bulsak, deyarli xar bir bola kizikarli shaxs edi. Kupchilik maktabdan tashkari tugaraklar va seksiyalarda faol katnashardi. “Maktabda xam sinfdan tashkarida xam kup bolalar jamoat ishlari bilan shuFullanishar edi” sinfda esa xakikiy jamoa yuk edi, chunki axamiyatga molik ishni uzi yuk edi. Krlingan ishlar esa fakat xujakursinga kilinar edi. Sinfning rasmiy va norasmiy tuzilmalari mutlako bir-biriga mos kelmasdi. Buning sababi shundaki, sinf raxbari barcha lavozimlarga uz «erkatoylari”ni kuyitttga. urinar edi, ularning kupchiligi esa uz nuktai nazariga ega bulmay. O.I.ning kursatmasiga asosan xarakat kilishardi. Lekin amalda faoliyat yuk edi.

Endi bizni xech kim xarakatga sololmaydiganga uxshardi. Lekin tusatdan mujiza ruy berdi. 7-sinfda bizda S ismli bola paydo buldi.

U Toshkentdan kelgan edi. X,ar tomonlama bilimdon, ulkan tashkilotchilik kobiliyatlarga ega bulgan, ichki va tashki madaniyatni uzida mujassamlashtirgan bu bola tez orada sinfning muxabbati va xurmatiga sazovor buldi. Shunday buldiki, S tarkibiga ushbu ishning muallifi xam kirgan kichik guruxga darxol a’zo buldi. U tez orada bizning peshkadamimizga aylandi. S uzining sobik sinfda amalga oshirilgan ishlar xakida kup xikoya kilib berar edi, biz juda kizikib koldik: biz xam shunday kilsak bulmaydimi? Sinfdagi boshka bolalar bilan gaplashdik. Ayrim bolalar bizni kullab-kuvvatladilar, kupchilik passiv munosabatda buldi kilib kuringlarchi, nimaning uddasidan chikar ekansiz, biz esa karab turamiz. “Mu’jizalar kechasi” birinchi katta tadbir buldi. Fizika va ximiya muallimlari bizga katta yordam berishdi. Kecha juda muvaffakiyatli utdi. Shundan keyin bolalar sinfdagi vaziyatni uzgartirish mumkin va zarurligini tushundilar. Bir xillik, mazmunsiz xayot barchaning joniga tekkan yedi. S sinf ishlarini ochik tankid kildi va anik ish rejasini taklif etdi. Endi sinf raxbaridan xech kim kurkmas edi..

Mikrokeys-3

Ma'lum muddat tibbiy davolanishda bulib, yangi ukuv yilidan yana kaytadan ishga kaytgan matematika ukituvchisi N.Xafizov 8-sinf ukuvchilarida algebra fanidan amaliy mashFulotini utkazayotgan edi. Amaliy mashFulotida ukuvchilarni kichik guruularda ishlashlarini tashkillashtirdi. Ukuvchilar kichik guruularda ishlarni davom ettirayotgan bir paytda, mashFulot boshlanganiga uttiz dakika bulganida mazkur guruu talabasi A.Sadikova eshikni ochib, sinfga kirishga ruxsat suradi. Ukituvchi esa mashFulot boshlanganiga ancha vakt bulganini, u bir necha marotabadan buyon kechikib kelayotganini aytib, mashFulot vaktida kechga kolgan ukuvchi A.Sadikovaning sinfga kirishiga ruxsat bermadi. Ukuvchi esa, sinfdan chikib ketishni xoulamadi. Ukituvchi undan sinfdan chikib ketishni talab etdi va oxir-okibat xonadan chikarib yubordi. Ertasi kuni auditoriyaga kiritilmagan kizning onasi nomidan maktab direktoriga shikoyat xati kelib tushdi. Shikoyat xatida ukuvchi-kizning onasi tobi yukligiga karamasdan va uar kanday uolatda uam ukituvchi ukuvchini mashFulotga kiritmasdan, uni turtib sinfdan chikarib yuborgani pedagogik etika zid ish ekanligi, ukituvchining kompetentligini aniklash uchun Davlat test markazidan xolis ekspertlar chakirib, sinovdan utkazish va shikoyatga yozma ravishda javob kaytarish, agar kerakli chora kurilmasa, yukori tashkilotlarga murojaat kilishi uakidagi talabni kuygan edi.

Ertasi kuni maktab direktori va urinbosari N.Xafizovni bu uakida ogoulantirdi. Ukituvchi esa direktorga u uech kanday ortikcha uarakat kilmagani, ukuvchi kiz uamma vakt darsga kechikib kelishini aytib kupol munosabatda buldi. Bir uafta muddat utib, tumani XTB bulimi mudirasi direktordan mazkur masalani yiFilishda muuokama kilib, karor chikarib berishni suradi.

Pedagogik kengashda mazkur masala muuokama etildi. Professor-ukituvchilar uar kanday vaziyatda uam N.Xafizovni kullab-kuvvatlashlarini bildirdi. Birok ukuvchi-kizning betob ekanligini uisobga olib, undan uzr surash uakidagi taklifni kiritishdi. N.Xafizovga suz berilganda esa, u pedagoglik odobiga zid uech kanday xatti-uarakat sodir etmaganligini, ukuvchi-

kizdan uzr suramasligini bildirdi. Oradan bir xdfda muddat utib, N.Xafizov maktab direktorining ishdan bushamasligi xdkidagi iltimosiga karamasdan, uz arizasiga kura vazifasidan ozod etildi.

Yusorida keltirib utilgan vaziyatni taulil eting. Siz N.Xafizovning urnida bulganingizda sanday yul tutgan bular edingiz? N.Xafizovning ishdan bushab ketishi

Аниқ вазиятларни босқичма-босқич та^лил этиш ва ^ал этиш буйича тингловчиларга услубий курсатмалар

Иш босқичлари ва вақти	Маслаҳат ва тавсияномалар
1. Кейс билан танишиш (индивидуал) – 3 дақиқа	Тақдим этилган аниқ вазиятлар билан танишиб чиқинг. Муаммоли вазият мазмунига алоҳида эътибор қаратинг. Муаммоли вазият қандай масалани ҳал этишга бағишланганлигини аниқланг.
2. Кейсдаги асосий ва кичик муаммоларни аниқлаш (индивидуал ва кичик гуруҳларда) – 5 дақиқа	Кейсдаги асосий ва кичик муаммоларни аниқланг. Ўз фикрингизни гуруҳ билан ўртоқлашинг. Муаммони белгилашда исбот ва далилларга таянинг. Кейс матнидаги ҳеч бир фикрни эътибордан четда қолдирманг.
3. Муаммо ечимини топиш ва эришиладиган натижани аниқлаш – 7 дақиқа	Гуруҳ билан биргаликда муаммо ечимини топинг. Муаммога доир ечим бир неча вариантда бўлиши ҳам мумкин. Шу билан бирга сиз топган ечим қандай натижага олиб келиши мумкинлигини ҳам аниқланг.
4. Кейс ечими учун таклиф этилган ғоялар тақдимоти (кичик гуруҳларда) – 5 дақиқа	Гуруҳ билан биргаликда кейс ечимига доир тақдимотни тайёрланг. Тақдимотни тайёрлашда сизга тақдим этилган жавдалга асосланинг. Тақдимотни тайёрлаш жараёнида аниқлик, фикрнинг ихчам бўлиши тамойилларига риоя қилинг.

tugri buldimi?

**Keys yechimi uchun taklif etilgan FOyalar takdimoti uchun chizma
namunasi**

Muammo (asosiy va kichik muammolar)	Yechim	Natija

-Kechirasiz, men yana darsga tayyorlanmay keldim,-dedi tanaffusda ukuvchi ukituvchiga.

-Yana? Nima uchun?-odatga aylangan norozi oxangda suradi ukituvchi. Lekin ukituvchi uzini biroz tutib oldi, ukuvchini koyish uchun aytadigan gaplari tomoFIGa tikilib kolganday buldi.

-Aytolmayman. Lekin u men uchun juda zarur edi. Uzrli sababga kura tayyorlana olmadim... Siz ishonasizmi?

-X,a Valijon, ishonaman. Kelajakda tuzalishinga xam ishonaman. Tushuntirmay kuyakol, kerak emas...

Savolar:

1. O'qituvchi tug'ri ish tutdimi?
2. Bunda uning kandy shaxsiy sifatlari namoyon buldi?
3. Bunday vaziyatda uzingizni kandy tutardingiz?
4. Maktab xayotidan ushbu mazmundagi vaziyatga misol keltiring.

Mustaqil ishni tashkil etishning shakli va mazmuni

Tinglovchi mustakil ishni muayyan modulni xususiyatlarini xisobga olgan xolda kuyidagi shakllardan foydalanib tayyorlashi tavsiya etiladi:

- me'yoriy xujjatlardan, ukuv va ilmiy adabiyotlardan foydalanish asosida modul mavzularini urganish;
- tarkatma materiallar buyicha ma'ruzalar kismini uzlashtirish;
- avtomatlashtirilgan urgatuvchi va nazorat kiluvchi dasturlar bilan ishlash;
- maxsus adabiyotlar buyicha modul bulimlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- tinglovchining kasbiy faoliyati bilan bo'Flik bulgan modul bulimlari va mavzularni chukur urganish.

Mustakil ta'lim mavzulari

1- topshiri^: Yosh psixologiyasi xamda pedagogik psixologiya fanlarining shakllanishi va rivojlanishiga munosib xissa kushgan kuyidagi olimlarning kalamiga mansub asarlarni kursating. Bunda kuyida keltirilgan jadval urtasidagi ikki yonma-yon bush ustunga chap tarafdun tegishli asarning tartib rakamini ung tarafdun olimning tarib rakamini yozib kuyish talab kilinadi.

No	Asarlar	Asar tartib rakami	Olim tartib rakami	Olimlar	No
1	“Odam tarbiya predmeti sifatida” (1868-1869)			U.Djems	1
2	“Ukituvchilar bilan psixologiya xakida suxbatlar”(1902)			A.P.Nechaev	2
3	“Bola ruxiyati” (1888)			K.Byuller	3
4	“Tarbiyachi va ukituvchilar uchun psixologik ocherklar” (1901-1908)			A.G yezell	4
5	“Olti yoshgacha bulgan davr psixologiyasi”(1915)			E.Shpranger	5

6	“Bolalarning oiladagi tarbiyasi va uning axdmiyati” (1912)			P.F.Lesgaft	6
7	“Uspirinlik davri psixologiyasi”(1924)			K.D.Ushinskiy	7
8	“Maktabgacha yoshdagi bolaning akliy rivojlanishi” (1925)			V.Preyer	8
9	“Uspirinlik” (1904)			G.Xoll	9
10	“Bolaning ma’naviy riv oylanishi” (1918)			V.Shtern	10

2-topshiri^: Yukorida nomlari keltirilgan mualliflarning asarlaridan istalgan 3 tasi buyicha 10 betdan kam bulmagan esse yozib keling.

GLOSSARIY

Adolat - muayyan vokea-xodisa, jarayon, shuningdek, shaxs xatti- xarakatlarini ularning tub mohiyatiga kura xakkoniy baxolash

Aql - kishining umumiy bilish kobilyati bulib, uni bilim va tajribalarni egallashga va ularni amalda kullashga tayyorligi, shu bilan bir katorda kishining muammoli vaziyatlarda akl - farosat bilan uzini tuta olish.

Akliy xarakatlarni boskichma - boskich shakllantirish - insonda yangi xarakat, obraz va tushunchalarning paydo bulishi bilan boFlik kup kirrali murakkab uzgarishlar xakidagi ta'limot.

Akliy xatti - xarakat - tashki muxit va nutkka suyangan xolda idrokning ichki rejalarida bajariladigan xatti xarakat.

Akning ixchamligi - tafakkurda masalani yechishning yangi kulay yechimini topish.

Amaliy tafakkur - kupincha vakt tankisligi sharoitida yuzaga keladigan va xatti - xarakatlarning maksadini aniklash; reja loyixalarni ishlab chikish bilan boglik.

Anglash kobilyati - ukituvchilarning ta'lim va tarbiya jarayoni mohiyati, konuniyatlari, talabalarning yosh, psixologik va shaxsiy xususiyatlari, ta'lim ishtirokchilari urtasidagi munosabat mazmuni, pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish shartlari xamda kutiladigan natijalarni anglashga imkon beradigan individual psixologik xususiyat

Artikulyatsiya (lot. "agysiMyup" < "articulare" - "anik talaffuz kilmok") nutk organ (a'zo)larining tovush xosil kilishdagi xarakatlari xolati

Baxolash madaniyati - pedagogning u yoki bu pedagogik vokelik, xodisa, jarayonlar buyicha ularning mohiyatidan kelib chikkan xolda tuFri xulosa chikarish, okilona karor kabul kilish kobilyatiga egaligini anglatuvchi sifat

Bilish - psixik aks ettirish jarayoni, bilimlarni egallash va uzlashtirishni ta'minlaydi, bilishga kizikish - akliy intellektual xislar maxsuli, bu odamning tevarak - atrofdagi olamni bilish extiyoji tarikasida namoyon buladi.

Bilish kobilyati - ukituvchining ta'lim jarayonining ishtirokchilari - talabalar, ota-onalar, xamkasblar va ta'lim muassasasining raxbarlari bilan oson mulokotga kirishish, ular bilan munosabatni tuFri yulga kuyishga yordam beradigan individual psixologik xususiyat

Gnostik (yunop. Gnosis - bilim, ta'lim) - butun borlikni bilishga yunaltirilgan faoliyat.

Didaktika (yunon. didaktikos- ibratli, sabok buladigan) - pedagogikaning ta'lim konuniyatlarini xamda metodlarini urganuvchi bulimi.

Diapazon (yunon. "diapason" - "barcha (torlar) orkali") - tovush xajmi bulib, uning chegarasi eng yukori va kuyi oxanglar bilan belgilanadi.

Diksiya (lot. "diction" - "talaffuz kilish") - suzlarning anik talaffuz kilinitti

Ze^n, layokat - nerv tizimining ba'zi genetik nazariyalari anatomik - fiziologik xususiyati bulib, u kishida kobilyatlar tarkib topishi va rivojlanishining dastlabki individual tuFma tabiiy zaminidir.

Jest (gavda, kul va oyok karakatlari) - muayyan kodisa yoki ob'ektga nisbatan munosabatning gavda, kul vaoyok karakatlari yordamida ifodalanishi **Ijtimoiy kompetentlik** - ijtimoiy munosabatlarda faollik kursatish kunikma, malakalariga egalik, kasbiy faoliyatda sub'ektlar bilan mulokotga kirisha olish

Individual rivojlanish dasturi (IRD) - kar bir shaxs yoki mutaxassisning uzida ma'lum sifat, BKM, kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish ektiyojlari asosida ishlab chikilgan shaxsiy-amaliy xarakterdagi dastur

Innovatsion kompetentlik - pedagogik jarayonni takomillashtirish, ta'lim sifatini yaxshilash, tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga doir yangi FOyalarni ilgari surish, ularni amaliyotga muvaffakiyatli tatbik etish

Intuitsiya (lot. "intuition" < "intueri" - "sinchiklab, dikkat bilan karamok") - mantikiy boFlanmagan yoki mantikiy xulosaga kelish uchun yetarli bulmaganda kidiruv yunalishlari asosida masalani yechishning tarkibini bulgan evrestik (unumli ijodiy fikrlash) jarayoni

Kompetentlik - axborot mukitida zarur, mukim, kerakli, foydali ma'lumotlarni izlash, yiFish, saralash, kayta ishlash va ulardan maksadli, urinli, samarali foydalanish

Kasbiy bilimlarni puxta uzlashtirish madaniyati - pedagog tomonidan mavjud pedagogik bilimlarni puxta uzlashtirish yulida amaliy karakatlarning tashkil etilayotganligini anglatuvchi sifat

Kasbiy ziyraklik - ukuvchilar rukiy kolatlarini, dars, tarbiyaviy tadbirlarni utkazishga bulgan ishtiyoklarini tuFri bakolash, ularning uzaro yoki pedagoglar bilan ziddiyatlarini anglash, ukuvchi va gurukga ta'sir kursatishda kulay vaziyatini tanlay bilish

Kasbiy kompetentlik - mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bulgan bilim, kunikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yukori darajada kullay olinishi

Kasbiy-pedagogik burch - mutaxassis sifatida ukituvchi tomonidan kasbiy faoliyatda ado etilishi majburiy bulgan vazifa

Kommunikativ kompetentlik - ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari, jumladan, talabalar bilan samimiy mulokotda bulish, ularni tinglay bilish, ularga ijobiy ta'sir kursata olish

Kompetentlik (ingl. "competence" - "kobilyat") - faoliyatda nazariy bilimlardan samarali foydalanish, yukori darajadagi kasbiy malaka, mayorat va iktidorni namoyon eta olish

Kreativ kompetentlik - pedagogik faoliyatga nisbatan tankidiy va ijodiy

yondoshish, uzining ijodkorlik malakalariga egaligini namoyish eta olish

Kreativlik (ingl. “create ” - yaratish, “creative ” - “yaratuvchi”, “ijodkor”) - individning yangi FOyalarni ishlab chikarishga tayyorlikni tavsiflovchi xamda mustakil omil sifatida iktidorlilikning tarkibiga kiruvchi ijodiy kobiliyati

Meditatsiya (lot. meditatio- fikrlash) - inson psixikasini va ongini jamlangan xolga keltirish maksadida unga akliy ta’sir utkazish.

Maxsus kompetentlik - kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, kasbiy-pedagogik vazifalarni okilona xal kilish, faoliyati natijalarini real baxolash, BKMni izchil rivojlantirib borish bulib, ushbu kompetentlik negizida psixologik, metodik, informatsion, kreativ, innovatsion va kommunikativ kompetentlik kuzga tashlanadi

Maxorat (arab. “moxirlik”, “ustalik”, “epchillik”) - 1) biror ish, kasb uchun zarur yoki shu soxada orttirilgan ustalik, san’at, moxirlik; 2) bir ish yoki faoliyatni yuksak darajada, xech bir kiyinchiliksiz, uta moxirlik bilan bajarish; 3) muayyan ish, xatti-xarakat yoki kasbiy faoliyatning ustalik, moxirlik bilan, san’atkorona tashkil etilishiga imkon beradigan bilim, kunikma va malakalar majmui

Metodik kompetentlik - pedagogik jarayonni metodik jixatdan okilona tashkil etish, ta’lim yoki tarbiyaviy faoliyat shakllarini tuFri belgilash, metod va vositalarni maksadga muvofik tanlay olish, metodlarni samarali kullay olish, vositalarni muvaffakiyatli kullash

Mimika (yunon. “mimikos” - “taklidiy”) - yuz muskullari xarakatlari orkali shaxsning uz fikri, xis-tuYFulari, kayfiyati xamda mavjud vokelikka munosabatini ifodalashi

Mulo^ot jarayonida axborot almashish vositalari - shaxslararo mulokot jarayonida axborot almashinuvini ta’minlovchi moddiy va nomoddiy narsa, omillar ^zaki va yozma nutk, paralingvistik va ekstralingvistik tizimlar, mulokotning tashkiliy kulami va vakti, kuz karashlar yordamida tashkil etiladigan aloka, belgilarning optik-kinetik tizimi (mimika, pantomimika, jestlar - gavda, kul va oyok xarakatlari))

Mulokot - 1) kishilarning uzaro alokasi, bir-birlariga ta’sir kursatishlari kishilar urtasidagi alokani tiklash va rivojlantirish jarayoni; 2) kishilarning bir-birlariga ta’sir kursatishi asosida ular urtasida ruy beradigan axborot almashinuvi

Mulokot madaniyati - 1) mulokot jarayonini axlokiy me’yorlar, ijtimoiy talablarga muvofik tashkil etish asosida suxbatdoshni tushuna olish extiyoji va kobiliyatiga egalik; 2) pedagogik madaniyatning tarkibiy elementlaridan biri

Nazariy tafakkur - tafakkur turlaridan biri, u ob’ektlarning xususiyatlarini, konuniyatlarini ochishga karatilgan buladi.

Nafas olish - 1) organizmga xayot batishlovchi fiziologik funksiya; 2) nutkning energiya bazasi

Nafas olish texnikasi - fiziologik funksiya yoki nutkning energiya bazasi sifatida nafas olishda kulaniladigan vositalar majmui

Noyob kobiliyatlar - shaxsga xos individual psixologik xususiyatning shunday turi bulib, u juda kam sonli shaxslardagina kuzatiladi va kup uchraydigan psixologik xodisa sanalmaydi

Nutk apparati - nutkni xosil kilishda ishtirok etuvchi organlar. **Nutkli (yoki tovushli) nafas olish** (fonatsion, yunon. “phono” - “tovush”) - nafasning nutk jarayonidagi olinishi

Nutk madaniyati - uz fikrini nutk yordamida mantikli, tutri, obrazli, anik va ifodali yetkazib berish malakalarining uzlashtirilganlik darajasi **Nutk texnikasi** - nutkni tinglovchi yoki ukuvchiga yetkazishda kulaniladigan vositalar majmui

Nutk xosil kiluvchi organlar - nutkni xosil kilish jarayonida ishtirok etuvchi organlar (upka, ikkita bronx, traxeya, kekirdak, butiz, xikildok, xalkum, tishlar, burun bushliti, lablar)

Pantomimika - pedagog tomonidan bayon etilayotgan muayyan fikrni aloxida ajratib kursatishga, ma’lum kiyofa orkali gavlantirishga imkon beradi gavda, kul va oyoklarning xarakati

Paralingvistik tizim (yunon. “para” - yakin, nem. “linguistik” - til) - mulokot tarkibida suzli, nazariy ma’lumotlarni suzsiz vositalar bilan birgalikda uzatilishi anglatuvchi tizim.

Pedagogik bilim - bolalarni ukitish va tarbiyalash, ta’lim xamda tarbiya jarayonini tashkil etish asosida shaxsni xar tomonlama kamol toptirishga doir tizimlangan ma’lumotlar yitindisi

Pedagogik bilimdonlik - 1) pedagog tomonidan mutaxassislik bilimlarining puxta egallanganligi; pedagogning bilatonligi; 2) pedagogning kasbiy faoliyatni mavjud ijtimoiy talab, xukukiy me’yor va standartlarga muvofik tashkil etishga bulgan kobilligi, kasbiy tayyorgarlik darajasi

Pedagogik boshkarish - pedagogik jarayonlarni tashkiliy-metodik jiuatdan uyushtirish (talabalar faoliyatni boshkarish; talabalar jamoasini boshkarish)

Pedagogik dunyokarash - pedagog va ta’lim oluvchilar urtasidagi uzaro munosabatlari jarayonining mazmunini, natijalarini belgilovchi dialektik karashlar va e’tikodlar tizimi

Pedagogik ijod - pedagogning kasbiy jarayonni samarali tashkil etishga yunaltirilgan yaratuvchanlik faoliyati

Pedagogik intuitsiya (lot. “mtueri” - “sinchiklab, dikkat bilan karash”) - pedagog tomonidan pedagogik vokea-uodisanning mouiyatini, ukuvchi xatti- uarakatlari mazmunini tasavvur, empatiya va orttirilgan tajriba asosida uis- tuYFu, sezgi yordamida, ziyraklik bilan mantikiy dalillarsiz bevosita anglash

Pedagogik kreativlik (lot. “creatio” - “yaratish”) - pedagogning an’anaviy pedagogik fikrlashdan farkli ravishda ta’lim va tarbiya jarayonini samaradorligi ta’minlashga xizmat kiluvchi yangi FOyalarni yaratish, shuningdek, mavjud pedagogik muammolarni ijobiy ual kilishga bulgan tayyorgarligini tavsiflovchi kobiliyati

Pedagogik loyiualash madaniyati - pedagog tomonidan uzining ichki imkoniyatlari bilan talab, xouish-istaklarni uzaro uYFunlashtira olgan uolda maksad, vazifalarni tuFri belgilay olish, pedagogik jarayonni boskichlar buyicha rejalashtirish, rejani amalga oshirishda zarur vositalarni tanlab bilish malakasi egalikni tavsiflovchi sifat

Pedagogik madaniyatga egalikni ifodalovchi sifatlar - ukituvchida kasbiy xulk-atvor, odob, muomala va xatti-uarakat kunikma, malakalar mavjudligini ifodalovchi sifatlar

Pedagogik madaniyatning tarkibiy elementlari - ukituvchining mutaxassis sifatida kasbiy madaniyati sifatlarini uosil kiluvchi tarkibiy element (unsur)lar (pedagogik loyiualash madaniyati; kasbiy bilimlarni puxta uzlashtirish madaniyati; pedagogik dunyokarash; fikrlash madaniyati; uis etish madaniyati; bauolash madaniyati; mulokot madaniyati; tashkilotchilik kobiliyati)

Pedagogik madaniyat - 1) pedagogning shaxs va mutaxassis sifatida muayyan xulk-atvor, odob, muomala va xatti-uarakat kunikma, malakalarini uzlashtirish darajasi; 2) pedagogning kasbiy vazifalarni ual kilish usul va vositalarini uzlashtirganlik, pedagogik bilimdonlik, takt, texnika va madaniyatni namoyon kila olishning yukori darajasi

Pedagogik majburiyat - jamiyat tomonidan ukituvchi shaxsiga, u tomonidan bir kator pedagogik majburiyatlarning bajarilishiga nisbatan kuyiladigan talab va axlokiy yul-kuriy, kursatmalar majmuasi

Pedagogik maxoratning muxim tarkibiy kislmlari - ukituvchilarda namoyon buladigan kasbiy mayorat asosini tashkil etuvchi element (unsur)lar (pedagogik odob, pedagogik bilimdonlik, pedagogik kobiliyat, pedagogik mulokot madaniyati, pedagogik relaksatsiya, kommunikativ ta’sir kursatish kobiliyati, pedagogik takt (nazokat), pedagogik texnika, nutk texnikasi, pedagogik ijodkorlik, pedagogik tajriba, pedagogik madaniyat)

Pedagogik mayorat - 1) ukituvchining pedagogik jarayonni tashkiliy, metodik, ruxiy va sub’ektiv jixatdan uta moxirlik, ustalik bilan tashkil etish va boshkarish kobiliyati, kunikma-malakasiga egaligi; 2) ta’lim-tarbiya jarayoniga ongli, ijodiy yondoshuv, metodik bilimlarni samarali kullay olish kobiliyati, yuksak pedagogik tafakkur; 3) pedagog tomonidan kasbiy faoliyatning ustalik, moxirlik bilan, san’atkorona tashkil etilishini ta’minlovchi bilim, kunikma va malakalar majmui

Pedagogik mulokot - pedagogning ukuvchilar jamoasi, ota-onalar, xamkasblar

xamda raxbariyat bilan uyushtiriladigan suxbati

Pedagogik mulokot madaniyati - pedagogning ukuvchilar jamoasi, ota-onalar, xamkasblar, raxbariyat bilan pedagogik odob va mulokot talablariga muvofik xolda uyushtiriladigan suxbati

Pedagogik mulokotning avtoritar uslubi - pedagogik mulokotda ukituvchining mutlok ustunligini ifodalovchi uslub

Pedagogik mulokotning demokratik uslubi - pedagogik mulokotda ukituvchi va ukuvchilarning uzaro xamkorligini ifodalovchi uslub

Pedagogik mulokotning liberal uslubi - pedagogik mulokotda ukituvchining e'tiborsizligini ifodalovchi uslub

Pedagogik mulokot uslublari - ukituvchilar tomonidan pedagogik jarayonda ta'lim ishtirokchilari bilan mulokotni tashkil etishda qullaniladigan usullar majmui (avtoritar uslub, demokratik uslub, liberal uslub)

Pedagogning individual rivojlanish dasturi - pedagogning individual ravishda uzida u yoki bu kasbiy-pedagogik sifat, BKM, kasbiy kompetentlik sifatlarini shakllantirish va rivojlantirish extiyojlariga tayangan xolda ishlab chikkan shaxsiy-amaliy xarakterdagi dasturi

Pedagogik novatorlik - pedagogik faoliyatda ilFor tamoyil yoki FOyani asoslash, yangi yul, usul yoki vositalarni tavsiya qilish, ularni amaliyotga tatbik etishga karatilgan ijodiy yondoshuv

Pedagogik obru - pedagogning ukuvchilar, ularning ota-onalari, pedagogik jamoa, shuningdek, jamiyat tomonidan e'tirof etilgan axlokiy makomi

Pedagogik odob - ukituvchi oldiga uning uziga, kasbiga, jamiyatga, bolalarga va ukuv-tarbiya jarayonining boshqa ishtirokchilariga munosabatda bulishiga nisbatan kuyiladigan axlokiy talablar tizimi

Pedagogik relaksatsiya (lot. "relaxatio" - "zaiflashish", "bushashish") - ta'lim oluvchilarning missiy faoliyati, ruxiy-jismoniy kuvvati va ishchanlik kobiliyatini kayta tiklash

Pedagogik refleksiya (lot. "reflexio" - "ortga kaytish", "aks etish") - pedagogning shaxs ongi moxiyati va vazifalarini, shu jumladan, kadriyatlarini, kizikishlari, raFbatlantiruvchi omillar, fikrlash, idrok, karorlar kabul qilish, xissiy ta'sirlanish, xatti-xarakatlari va boshkalarning moxiyatini anglab yetishi

Pedagogik tafakkurning rivojlanish bos^ichlari - pedagog tomonidan kasbiy faoliyatni tashkil etish yoki pedagogik yunalishda taxsil olayotgan talabalarda ixtisoslik BKMning uzlashtirilishi bilan boFlik xolda tafakkurning izchil, kadam-bakadam rivojlanib borish davrlari

Pedagogik tajriba - kasbiy faoliyatni tashkil etish jarayonida pedagog tomonidan uzlashtirilgan orttirilgan BKM majmui

Pedagogik takt (lot. “tactus” - “daxl kilish”, “daxldorlik”, “xis etish”, “tuygu”) - pedagogning ukuvchilar bilan turli faoliyat shakllari buyicha tashkil etiladigan mulokotda mavjud axlokiy tamoyillar xamda xulk-atvor koidalarga rioya kilishi, ularga tuFri yondoshish malakalariga egaligi

Pedagogik tafakkur - pedagogik jarayon, vaziyat va xodisalar moxiyatining, shuningdek, ular urtasidagi muxim boFlanish va alokalarning pedagog ongida tulakonli aks etishi, yangi FOyalarni ilgari surish, yangiliklar yaratish, shuningdek, pedagogik jarayon, vaziyat va xodisalarining natijalarini bashoratlash; pedagog akliy faoliyatining yuksak shakli

Pedagogik texnikaning vositalari - pedagog tomonidan ukuvchilarning u yoki bu xarakatlari yoki ularda namoyon buladigan ma’naviy- axlokiy sifatlariga nisbatan sub’ektiv munosabat, aloxida xis-tuYFularning ma’noli ifodalanishini ta’minlovchi vositalar (nutk va OFzaki bulmagan mulokot)

Pedagogik texnika metodlari - pedagog tomonidan ukuvchilarning u yoki bu xarakatlari yoki ularda namoyon buladigan ma’naviy-axlokiy sifatlariga uzining sub’ektiv munosabat, aloxida xis-tuYFularni ma’noli ifodalanishini anglatuvchi metodlar

Pedagogik texnika - pedagog tomonidan uzlashtirilgan aloxida talaba va talabalar jamoalariga pedagogik ta’sir kursatish metodlarini amalda samarali kullay olish uchun zarur bulgan BKM yiFindisi (uzini uzi xissiy boshkarish, pantomimika, mimika, jest (gavda, kul, oyok xarakatlari), nutk texnikasi, aloxida suz yoki ifodalarni ifodalash sur’ati (ritmika))

Pedagogik xamdardlik (empatiya) - pedagogga xos sifat (talabalar, ota- onalar, xamkasblar va raxbarlarning xatti-xarakatlari, xissiyotlari, xayotiy intilishlari, tabiatlarini tushunish, boshkalar nuktai nazarini ma’kullash asosida jamoadagi munosabatlarni me’yorda tashkil etilishini ta’minlash; uzgalarning ichki xolatini, uy-fikrlarini va xis-tuYFularini tushuna olish; boshkalarning boshiga tushgan kulfat, falokatlardan kaYFurish; rollarni kabul kilish - OFir vaziyatda bulgan kishilarning urniga uzini tasavvur, mushoxada yordamida kuyib kurgan xolda ulardagi ijobiy xis-tuYFularini kayta tiklashga kumaklashish; uzgalarning kaYFu-alamlaridan, kulfatlaridan kaYFurish, kungilni kutaruvchi, taskin beruvchi suzlar bilan OFir vaziyatda kolgan kimsalarga ijobiy ta’sir kursatish

Pedagogik kobiliyatni rivojlantirish -fakat pedagoglargagina xos bulgan kobiliyatlarni yanada boyitish va takomillashtirish uchun zarur shart- sharoitni yaratish

Pedagogik kobiliyat -pedagogik faoliyatni okilona tashkillashtirish va olib borilishiga imkon beradigan, amaliy vazifalarning samarali bajarilishini ta’minlashda axamiyatli bulgan pedagogga xos xususiyatlar

Perseptiv-pedagogik kobiliyatlar (lot. “perceptio” - uzlashtirish) - shaxsning

ichki dunyosiga kira bilish, psixologik kuzatuvchanlik, ukuvchining psixik xolatlarining nozik jixatlarini tushuna olish kobiliyati

Psixologik kompetentlik - pedagogik jarayonda soFlom psixologik muxitni yarata olish, talabalar va ta'lim jarayonining boshka ishtirokchilari bilan ijobiy mulokotni tashkil etish, turli salbiy psixologik ziddiyatlarni uz vaktida anglay olish va bartaraf eta olish

Ruxiy barkarorlik - ruxiy-xissiy xolat (ta'sirlanish)larning davomiyligi va barkarorlik darajasi

Ta'lim - shaxsning bilim va faoliyat usullaripi egallashga xamda uni mustaxkam esda saklab kolish jarayoni. Ukish xar kandy faoliyatning zaruriy kismlaridan bulib, u sub'ektni uzgartish jarayoni xamdir.

Ta'limga beriluvchanlik - ta'lim jarayonida beriladigan bilim, malaka, kunikmalarni shaxs tomonidan uzlashtirishning individual kursatkichlari.

Tashkilotchilik kobiliyati - pedagog tomonidan ta'limiy va tarbiyaviy jarayonlarni ilmiy-nazariy, metodik va missiy jixatdan tyFri tashkil etilishini anglatuvchi sifat

Tembr (fr. "timbre" - "kuetirok", "belgi", "tamFa", "farklovchi belgi") - tovushning tovlanishi (tovush rangdorligi, yorkinligi, yumshokligi va aloxidaligi)ni ifodalovchi xususiyat

Texnologik kompetentlik - kasbiy-pedagogik BKMni boyitadigan ilFor texnologiyalarni uzlashtirish, zamonaviy vosita, texnika va texnologiyalardan foydalana olish

Tovushning ixchamligi va xarakatchanligi - nutk xosil kiluvchi organlar faoliyati asosida xosil bulgan tovushning bejirim, yotinchok va tebranuvchan ekanligini anglatuvchi xususiyat

Tovush kuchi - nutk xosil kiluvchi organlar faoliyati asosida xosil bulgan tovushning kuvvati

Tovush pardozi - nutk xosil kiluvchi organlar faoliyati asosida xosil bulgan tovushning saykali, bezagi

Tovush - chikarilgan xavoni xikildokdan utish paytida ovoz pardalarning tebranishi natijasida vujudga keladigan xodisa, sado, sas

Fikrlash madaniyati - pedagogning mavjud pedagogik vaziyatlarni inobatga ola bilishi, kelib chikkan xolda tuFri karorlar kabul kilishi va ularni amaliyotga samarali tatbik eta olishini ifodalovchi sifat

Shaxsiy kompetentlik - izchil ravishda kasbiy usishga erishish, malaka darajasini oshirib borish, kasbiy faoliyatda uz ichki imkoniyatlarini namoyon kilish

Ekstralingvistik tizim (ingl. "exterior" - "tashkarida", nem. "linguistik" - "til") - gapirayotgan shaxsning ijtimoiy vazifalari bilan bevosita boFlik xolda nutkning tashkil

etilishi (nutkiy tanaffuslar, kulgu, yutalish, nafas olish, yotlash, tutilish va b.)ni ifodalovchi tizim

Ektremal kompetentlik - favkulotda vaziyatlar (tabiiy ofatlar, texnologik jarayon ishdan chikkan)da, pedagogik nizolar yuzaga kelganda okilona qaror kabul qilish, tuFri xarakatlanish malakasiga egalik

Uzini uzi baxolash (UUB) - shaxsning uz-uzini taxlil qilishi orkali uziga baxo berishi

Uz-uzini rivojlantirish - shaxsning uzida kasbiy tajriba, malaka va maxoratni takomillashtirish yulida anik maksad va puxta uylangan vazifalar asosida mustakil ravishda amaliy xarakatlarni tashkil etishi

Uzini uzi taxlil qilish - pedagog tomonidan kasbiy faoliyatda tashkil etayotgan uz amaliy xarakatlari moxiyatining urganilishi

Uz ustida ishlash - shaxs yoki mutaxassis tomonidan uzini ijtimoiy xdma kasbiy jixdtdan rivojlantirish, kamolotga erishish yulida maksadli, izchil, tizimli xdrakatlarning tashkil etishi

U[^]ituvchi nut[^]i - pedagogning ta'lim-tarbiya jarayonida til vositalaridan foydalanishi

^obiliyat - shaxsning osonlik bilan biron faoliyatni egallay olishini ta'minlaydigan individual psixologik xususiyat

X, is etish madaniyati - pedagogik madaniyatning tarkibiy elementlaridan biri bulib, u pedagog tomonidan ta'lim jarayoni ishtirokchilarining ichki kechinmalari, x, is-tuYFulari, uy-fikrlarini tushuna olishi, ular bilan samarali mulokotni tashkil etishini bildiradi

ADABIYOTLAR RO'YXATI

Maxsus adabiyotlar.

1. Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi T.: TDPU 2017 - 264 b.
2. Goziev E. Ontogenez psixologiyasi Nazariy- eksperimentam taxlil T.: Noshir 2010. - 356 b.
3. Dustmuxamedova Sh.A., Nishonova Z.T. va boshkalar Yosh davrlari va pedagogik psixologiya T.: Fan va texnologiyalar 2013 - 343 b.
4. Shapovalenko I.V. Vozrastnaya psixologiya (Psixologiya razvitiya i vozrastnaya psixologiya): uchebnik dlya studentov vuzov. - M.: Gardariki, 2007. - 349 s.

Internet resurslar

1. O‘zbekistan Respublikasi Oliy va urta maxsus ta’lim vazirligi: www.edu.uz
2. O‘zbekistan Respublikasi Xalk ta’limi vazirligi: www.uzedu.uz
3. Xalk ta’limi soxasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish markazi: www.multimedia.uz
4. O‘zbekistan Respublikasi Oliy va urta maxsus ta’lim vazirligi xuzuridagi Bosh ilmiy-metodik markaz: www.bimm.uz
5. Ijtimoiy axborot ta’lim portali: www.ziyonet.uz
6. Psixologlar kanali www.b17.ru

